

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(3)

Київ 2017

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1(3)

KYIV 2017

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії» входить до переліку фахових видань з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р.)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 5 від 16 травня 2017 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України (ДУ «ІВІ НАН України»)

(заступник головного редактора)

Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Матіас Вебер, д-р іст. наук, проф. (Федеральний Інститут культури та історії німців Східної Європи, м. Ольденбург, Німеччина)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Держалюк М.С., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Ігор Каколевські, д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)

Штефан Карнер, д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Кірсенко М.В., д-р іст. наук, проф. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Мироненко П.В., д-р політ. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Патрляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Потехін О.В., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Віргінія Юреніене, д-р іст. наук, проф. (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва)

Рецензенти:

Мартинов А.Ю. д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)

Троян С.С. д-р іст. наук, проф. (Національний авіаційний університет)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01030, Київ, вул.Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

UDK 94

Problems of World History: Scientific Journal. – № 1(3). – 2017. – 231 p.

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

Scientific Journal “Problems of World History” is included into the List of Professional Editions for
History Branch of Sciences

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 5 of May 16, 2017)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)

Tkachenko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Lakishyk D.M., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)

Matthias Weber, Doctor of Philosophy, Associate Professor (The Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Oldenburg, Germany)

Vidnyanskyi S.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Derzhalyk M.S., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Zernetska O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Igor Kąkolewski, Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)

Stefan Karner, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)

Kirsenko M.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”)

Myronenko P.V., Doctor of Political Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kyiv National Taras Shevchenko University)

Potekhin O.V., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Sribnyak I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Khyzhnyak I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Virginija Jureniene, Ph.D. in History, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania)

Reviewers:

Martynov A.Y. Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Troyan S.S. Doctor of Historical Sciences, Professor (National Aviation University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01030, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Віднянський С.В.</i> З досвіду інтеграції вітчизняної історії у світову: проблеми всесвітньої історії у багатотомній «Енциклопедії історії України»9	
<i>Макаренко В.П.</i> Русский государственный разум с точки зрения осmano-российской имперской компаративистики	30
<i>Розумюк В.М.</i> Статус «молодшого брата» в історії східної дипломатії	52

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Яковенко Н.Л.</i> Британський досвід демократичної взаємодії влади та Опозиції	63
<i>Кудряченко А.І., Потєхін О.В.</i> Політика нерозповсюдження ядерної зброї: історія та сучасність	81
<i>Держалюк М.С.</i> Угорська революція 1956 року: причини, результати та уроки (Частина 1)	109
<i>Чекаленко Л.Д., Дорошко М.С.</i> Структурні перетворення пострадянського простору: виклики для України	140
<i>Орлова Т.В.</i> Гендерні аспекти російської агресії проти України	158

УКРАЇНА У СВІТІ

<i>Чирко Б.В.</i> Етнічні німці України у контексті радянсько-німецьких відносин (1920-1950-і рр.)	166
<i>Недошитко І.Р.</i> Українська діаспора США: реалії співпраці з Україною за роки незалежності (1991-2016 рр.)	183

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Солошенко В.В.</i> Розсекречені архіви аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер»	199
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами (<i>Мироненко П.В., Лакішик Д.М.</i>)	212
Калашников В.М., Малишко В.М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607-1775 рр.) (<i>Слісаренко О.М.</i>)	219

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ225

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ
ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ229**

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Vidnianskyi S.</i> Based on the Experience of Integrating National History with World History: World Historical Issues Raised in Multivolume “Encyclopedia of the History of Ukraine”	9
<i>Makarenko V.</i> Russian State Mind from the Point of View of the Osman-Russian Imperial Comparative Studies	30
<i>Rozumjuk V.</i> “Younger Brother” Status in Oriental Diplomatic History	52

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Yakovenko N.</i> British Experience on Democratic Interaction between Power and Opposition	63
<i>Kudryachenko A., Potiekhin O.</i> The Policy of Non-proliferation of Nuclear Weapons: History and Modernity	81
<i>Derzhaliuk M.</i> The Hungarian Revolution of 1956: Causes, Effects and Lessons (Part 1)	109
<i>Chekalenko L., Doroshko M.</i> Structural Transformations of the Post-Soviet Space: Challenges for Ukraine	140
<i>Orlova T.</i> Gender Aspects of Russian Aggression against Ukraine	158

UKRAINE IN THE WORLD

<i>Chirko B.</i> Ethnic Germans of Ukraine in the Context of Soviet-German Relations (1920-1950s)	166
<i>Nedoshytko I.</i> Ukrainian Diaspora of the USA: Realities of Cooperation with Ukraine during the Years of Independence (1991-2016)	183

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Soloshenko V.</i> Declassified Archives of the Auction House “Adolf Weinmüller”	199
--	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Political Power and Opposition in Ukraine: a Comparative Analysis with Foreign Countries (<i>Myronenko P., Lakishyk D.</i>)	212
Kalashnikov V., Malyshko V. Formation of the Institutions of State and Law in the USA Early Days (1607-1775 years) (<i>Slisarenko O.</i>)	219

CONTRIBUTORS225

**REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO
PUBLISH IN THE JOURNAL**229

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94:930.2

Віднянський С.В.

З ДОСВІДУ ІНТЕГРАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ У СВІТОВУ: ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У БАГАТОТОМНІЙ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

У статті розкривається наукове, практичне й громадсько-політичне значення підготовки і видання Інститутом історії України НАН України багатотомної «Енциклопедії історії України». Дається загальна характеристика специфіки її побудови, передусім змісту та логічної підпорядкованості й взаємопов'язаності тих сюжетно-тематичних блоків та окремих статей-гасел, що стосуються проблем всесвітньої історії. На конкретних прикладах висвітлюється ступінь вивчення й основний зміст представлених в енциклопедії матеріалів про головні політичні і суспільні події та явища світової історії з акцентуванням на їхньому впливі на долю українців та України; країнознавчі нариси, з виділенням сюжетів про взаємовідносини відповідної держави та України; основні події міжнародного життя й відносин та їх дотичність до України або «українського питання»; міжнародні зв'язки українського народу та зовнішню політику України, а також про окремих визначних особистостей планети (державних діячів, політиків, вчених, діячів культури), діяльність яких причетна до України.

Ключові слова: Україна, енциклопедія, всесвітня історія, міжнародні відносини, зовнішня політика, історичні постаті.

Багатотомна «Енциклопедія історії України: В 10 т.» / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003-2013 (далі – «ЕІУ»), підготовлена в Інституті історії України НАН України, є вагомою й своєчасною відповіддю на потреби вітчизняної науки та практики реалізації завдань новітнього українського державотворення. Однією з головних особливостей цього фундаментального видання є системне відображення історії України у всій її багатоманітності, у політичному і мовно-культурному розмаїтті буття українського соціуму у межах різних імперій і держав у широкому контексті європейської й світової історії, зокрема синхронізація й інтеграція найновіших історичних знань про Україну з усесвітніми й європейськими процесами й структурами історичного буття. Тобто предметом історії України виступає історія всіх людей, хто впродовж століть проживав і розвивався на цій території, а отже, ця історія не зводиться лише до висвітлення «українського питання», а подається у широкому контексті минулого тих держав і народів, в яких і серед яких українці існували, з урахуванням європейського та всесвітнього компонентів та рецепції.

Редакційна колегія та авторський колектив «ЕІУ» виходили з того, що історичні знання, усвідомлення досвіду розвитку світової цивілізації та

навколишнього світу, бачення свого реального місця в ньому, в його минулому й сьогодні, завжди відігравали і відіграватимуть неабияку роль у житті народів, суспільств і окремих особистостей. Особливо актуально це звучить для українців та України, яка, як етнографічний простір, від початків своєї історії була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас – взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. Яскраве й складне, а в окремі періоди історії драматичне минуле одного з найбільших центральноєвропейських народів – українського – нерозривна складова загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного процесу. Зовнішні фактори, зокрема знакові події й переломні етапи всесвітньої історії та міжнародних відносин (наприклад, Перша і Друга світові війни), завжди здійснювали суттєвий, а то і вирішальний вплив на історичну долю українського народу. Без контексту світового цивілізаційного поступу є неможливим відтворення повної й об'єктивної національної історії, з'ясування місця та ролі України й українського народу у всесвітньому історичному процесі. У зв'язку з цим цілком справедливим є твердження відомого фахівця із сучасної зарубіжної та української історіографії професора Л. Зашкільняка про те, що «національна історіографія, яка неспроможна створити власної візії навколишнього світу, не може повноцінно обслуговувати інтелектуальні потреби власного народу» [1, с. 400].

Властивістю пізнавальної діяльності людського інтелекту, пізнання історичної реальності й творення історичних знань є логічне впорядкування, структуризація і теоретизація здобутих емпіричних даних. Минуле прийнято розглядати через соціальні, етнічні, політичні, економічні, культурні, громадські та інші структури й системи, витворені людьми у процесі їх взаємин. Структуризація, систематизація і диференціація історичних знань, нагромаджуваних фаховими істориками і науково-дослідницькими колективами, привели до запровадження розгалуженої мережі різних «історій» – історії цивілізацій і континентів, народів і держав, соціальних груп і громадських інститутів, війн і дипломатії, господарства, культури, науки і техніки, ідей і релігій, повсякденного життя і ментальностей тощо. Кожний обраний спосіб упорядкування й подачі історичної інформації (знань) продиктований конкретними суспільними потребами відповідної епохи та має право на існування та подальший розвиток. Утім, кожний із них об'єктивно є змістовно однобічним, адже покликаний доповнювати одне одного щодо повноти знань про певний період розвитку історії людства.

У практиці історичної науки й освіти багатьох країн світу, зокрема, й України, прийнято виокремлювати із всесвітньої історії національну – державно- чи етно-політичну історію. Нині такий поділ світової історії викликає критику багатьох фахівців. Адже як і галузева чи предметна історія, що позбавлені можливості дати комплексну характеристику певного історичного періоду, яка б включала соціальні, економічні, культурні й інтелектуальні аспекти історії, так само, як політичні і дипломатичні, так і

національна чи країнознавча історія не може забезпечити комплексний, порівняльний аналіз основних факторів, закономірностей, альтернатив і перспектив історичного процесу на певному його етапі. Навряд чи можна сподіватися, що який-небудь єдиний підхід до вивчення всесвітньої історії зможе вичерпно висвітлити певний її період.

Хоча у сучасній світовій історіографії існують різні схеми «всесвітньої історії» й моделі чи концепції історичних епох, але загалом зберігається поділ всесвітньої історії на історію первісного суспільства, стародавню (античну), середньовічну (ранню і пізню), нову й новітню історії. Спеціалізація відбувається за рахунок поділу історії на історію великих, пов'язаних між собою регіонів світу: Європи, Близького й Середнього Сходу, Центральної Азії, Північної та Південної Америки. Може йтися і про історію субрегіонів (Західна і Центрально-Східна Європа, Південно-Східна Азія тощо), окремих зарубіжних країн та історію загального й особливого в явищах, що пережили групи країн і народів (історія Ренесансу, Реформації, колоніальних захоплень, національно-культурного відродження, наприклад, слов'янських народів тощо). Складовими всесвітньої історії є дослідження окремих процесів: політичної, економічної, воєнної, дипломатичної історії або історії науки і техніки тощо.

В Україні дослідження проблем всесвітньої історії традиційно зосереджено на таких наукових напрямках: історія Стародавнього світу (антикознавство, візантиністичні студії й сходознавство), вивчення проблем середньовічної європейської історії, нової й новітньої історії країн Європи та Америки, історії країн Азії, Африки і Латинської Америки та студії з історії міжнародних відносин. Відносно самостійними напрямками дослідження можна вважати історичну славістику та історію Росії.

Окреслені концептуально-схематичні підходи до висвітлення всесвітньої історії спричинилися до вибору переважно міждисциплінарного способу представлення різних періодів світової історії переважно з аналізом політичної, соціальної, культурної та інтелектуальної історії і менше, економічної. Поряд з традиційним проблемно-хронологічним методом дослідження широко використовується метод діахронічного та наскрізного висвітлення історичних явищ. Зрештою, враховуючи головну мету й провідний рефрен «ЕІУ» та нинішні геополітичні реалії, пріоритетним стало представлення всього, що пов'язано із місцем та роллю України в сучасному цивілізованому світі, а також із загальноєвропейським виміром історії, зокрема основних ідей, сил, рухів і подій, що упродовж століть формували весь континент, його ідентичність. Водночас наголошується на особливостях історичного розвитку тих регіонів Європи, що тривалий час залишалися поза впливами, що вважаються визначальними для європейської історичної традиції, їх внеску в спільний досвід суспільного устрою і культури. Мовиться про Скандинавію, Середземномор'я, Балкани, і, особливо – Центральну та Східну або

Центрально-Східну Європу – геополітичний та історико-культурний регіон європейського континенту, до якого належить і Україна, у якому відбувались становлення різних форм української державності та розвиток української нації.

При висвітленні цієї багатоманітності, полівимірності, регіонально-територіальної мозаїчності та суперечливості історії України авторський колектив «ЕІУ» спирався на новітній український гранд-наратив і науково-теоретичні надбання сучасної світової історичної думки. Це сприяло переосмисленню подій та явищ світової історії, особливо тих, що впливали на історичний розвиток України.

У довідково-інформаційному компендіумі «ЕІУ» у розрізі проблематики всесвітньої історії та міжнародних відносин можна виокремити наступні основні сюжетно-тематичні блоки:

- термінологічні та історико-теоретичні статті з проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин;

- головні політичні та суспільні події та явища світової історії з акцентуванням на їхньому впливі на долю українців та України;

- історико-регіональні й країнознавчі нариси, з виділенням сюжетів про взаємовідносини відповідної держави з Україною;

- минуле українських етнічних земель, історичних регіонів України (Західна Україна, Буковина, Галичина, Закарпаття), або їх частин (Верховина, Гуцульщина, Мараморощина, Підляшшя, Пряшещина, Східна Галичина) у складі сусідніх держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Румунії);

- українці у світі (Росії, Польщі, Румунії, Словаччині, США, Канаді та інших державах) та національні меншини (болгари, греки, євреї, молдавани, німці, поляки, роми, росіяни, румуни, серби, словаки, угорці, чехи та ін.) в Україні;

- основні події міжнародних відносин (війни, відомості про основні міжнародні організації та інституції, міжнародні конференції, договори тощо та їх дотичність до України або «українського питання»);

- міжнародні зв'язки українського народу, зовнішня політика українських державних утворень та діяльність дипломатичних служб України;

- біографічні матеріали про окремих визначних людей планети (державних діячів, політиків, вчених та діячів культури), діяльність яких причетна до України.

Отже, спробуємо охарактеризувати зміст цих сюжетно-тематичних блоків дещо детальніше, розкрити специфіку їхньої побудови.

Насамперед слід зазначити, що на особливу увагу заслуговують термінологічні та історико-теоретичні статті з проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин, більшість з яких відрізняються за змістом науковою новизною з поданням сучасних дискусійних, інтерпретаційних компонентів, а окремі з них вперше піддаються науковому визначенню й ґрунтовній

характеристиці. У статтях цього жанру прослідковується український вимір певного поняття або визначення. До таких статей-гасел, наприклад, відносяться: «Автократія», «Автономія», «Автохтони», «Аграрне суспільство», «Античність», «Асиміляція», «Біженці та переміщені особи», «Бронзовий вік», «Геноцид», «Глобалізація», «Давня історія», «Демократія», «Держава як цивілізаційний феномен», «Діаспора», «Еміграція», «Євроатлантична цивілізація», «Західна цивілізація», «Звичаєве право», «Імміграція», «Імперіалізм», «Імперія», «Капіталізм», «Конституція», «Матеріалізм історичний», «Міжнародне право», «Міжнародні відносини», «Нація», «Нова ера», «Періодизація в історичній науці», «Постмодернізм в історії», «Слов'янофіли», «Тоталітаризм», «Фашизм», «Цивілізація» та ін.

У статті-гаслі «Австрославізм» розглядається сутність інтелектуальної й громадсько-політичної течії в Австрійській імперії, що сформувалась у 40-х рр. ХІХ ст. за ініціативою чеських діячів. Наголошується, що ця концепція знайшла підтримку в колах західних українців та у діяльності їх першої політичної організації – Головної руської ради, яка у 1848 р. запропонувала автономний поділ Галичини на українську і польську частини [2, с. 20-21]. У статті «Будителі» поряд з визначенням й характеристикою «будительського» періоду в історії слов'янських народів імперії Габсбургів, розкривається значення ідей слов'янської єдності й солідарності для поживлення процесу культурного самовизначення і поглиблення взаємин слов'янських народів, зокрема і українців. Також висвітлюються особливості національно-культурного пробудження серед закарпатських русинів-українців, зокрема літературно-громадської діяльності І. Базиловича, О. Духновича, М. Лучкая, А. Кралицького, О. Павловича, І. Сільвая, А. Добрянського та ін. [2, с. 389-390]. У гаслі «Громадянське суспільство» подано декілька визначень цього поняття та його варіації, історію зародження цієї ідеї, проблему формування та зміцнення громадянського суспільства, його основні якості, співвідношення між ним та державою. В ньому зазначається, що словосполучення «громадянське суспільство» вживається для означення такого суспільства, «яке має достатню «силу», що забезпечує певну автономію та захист громадян від авторитарних та гегемоністських зазіхань держави» і орієнтує політичну думку на те, що для утвердження вільного соціального життя важливі приватна власність, ринок і ліберальна держава. Ці ідеї з 1970-х рр. стали концептуальним підґрунтям боротьби за демократію в країнах світу з авторитарними й тоталітарними режимами [3, с. 215-216].

Новизною наукової характеристики й концептуалізації та ґрунтовністю висвітлення головних ознак і явищ основних періодів європейської і всесвітньої історії відрізняються розлогі проблемні статті «Нова історія», «Новий час», «Модерна епоха», «Новітня історія», «Середні віки» та багато інших інноваційних історико-теоретичних розвідок, якими нині послуговуються науковці. Наприклад, в першій з них зазначається, що у

сучасній українській історіографії проблеми концептуалізації Нового часу пов'язані із взаємодією і змаганням двох парадигматичних підходів: подолання традицій усталеного радянського канону та засвоєння й адаптація новітніх західних візій до конструкції української історії і включення її до загальноєвропейської перспективи. Наголошується, що «гострим і актуальним залишається питання про засади й критерії виокремлення Нової історії України, передусім ранньомодерних часів, щодо яких побутують різні підходи», які розкриваються у статті [4, с. 434].

До наступного жанрового блоку відносяться статті про головні політичні та суспільні події та явища світової історії з акцентуванням на їхньому впливові на долю українців та історію України. До них можна віднести: «Аграрна реформа XVI ст.», «Антанта», «Балканські війни 1912-1913 рр.», «Велика війна 1409-1411 рр.», «Великі географічні відкриття», «Відродження, Ренесанс», «Віденські арбітражі 1938 р. і 1940 р.», «Віденський конгрес 1814-1815 рр.», «Війна 1812 р.», «Вічний мир 1686 р.», «Грюнвальдська битва 1419 р.», «Другий фронт», «Західноєвропейський Союз», «Золота Орда, улус Джучі», «Карловицький конгрес 1698-1699 рр.», «Керзона лінія», «Синьоводська битва 1362 р.», «Нюрнберзький процес 1945-1946 рр.», «Паризька Комуна 1871 р.», «Російсько-японська війна 1904-1905 рр.», «Французька революція 1789 р.», «Холодна війна», «Хрестові походи» та ін.

У статті «Просвітництво» дається вузьке і широке визначення цієї епохи в історії європейської культури, характеризуються її важливі ознаки та засоби утвердження ідеалів Просвітництва. Розкривається національна специфіка прояву цієї культурної течії в різних країнах Європи, а також внесок українців у розвиток російського Просвітництва (Т. Прокоповича, Я. Козельського та ін.) та висвітлюються особливості, етапи та прояви Просвітництва в Україні, де «вершиною розвитку української просвітницької думки XVIII ст. є творчість видатного українського просвітника, філософа, педагога, поета Г. Сковороди» [5, с. 36-39].

Грунтовна стаття «Реформація» присвячена місцю й значенню цього релігійно-суспільного руху в Європі XVI – середини XVII ст. у світовій історії. Розглядаються декілька значень поняття «Реформація» й різні його оцінки, властиві світській та церковній науці, а також своєрідні національні і церковні моделі її проявів у різних європейських державах. Цей релігійний і суспільно-культурний рух у східнослов'янських землях не мав успіху, побіжно зачепивши білоруські й українські землі, що входили до складу Речі Посполитої. Він призвів до появи в них протестантських громад – переважно кальвіністів та соцініан, до яких перейшла частина литовських, білоруських та українських шляхтичів і навіть магнатів, а також до активізації міжконфесійної боротьби, пришвидшивши Берестейську церковну унію 1596 р. та контрреформаційні процеси [5, с. 183-186].

Вагоме місце в «ЕІУ» займають країнознавчі статті-гасла, з виділенням сюжетів про взаємовідносини відповідної держави з Україною. Цей блок матеріалів складається з двох типів статей – історичних нарисів про конкретну державу (наприклад, «Австро-Угорщина», «Візантія, Візантійська імперія», «Німеччина», «Польща», «Словаччина, Словацька Республіка» та інші – понад 150 держав світу) і тематичних статей про найважливіші події їх розвитку (наприклад, «Аракчєєвщина», «Габсбурги», «Дожі Дердя повстання 1514 р.», «Конституція Речі Посполитої 3 травня 1791 р.», «Листопадова революція в Німеччині 1918 р.» та ін.).

У розлогіій статті «Росія» системно представлені основні періоди російської історії після монголо-татарської навали 1237-1238 рр. – Великого князівства Московського, Російського царства, Російської імперії, Російської Республіки, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Росії під час Громадянської війни, Росії у складі СРСР та Російської Федерації. Також окремими сюжетами висвітлюються становище українців в Росії та розвиток українсько-російських відносин після 1991 р. [5, с. 309-337]. Подібним чином структурована і ґрунтовна стаття «Сполучені Штати Америки», у якій поряд із хрестоматійними загальними даними про країну, подається характеристика основних етапів історії США та особливостей внутрішньо- і зовнішньополітичної діяльності американських адміністрацій різних часів. Розкривається місце і роль наддержави у світі й сучасних міжнародних відносинах та окремо висвітлюється еволюція політики США щодо України та української діаспори, роль останньої в американській історії та розвитку американсько-українських відносин [5, с. 757-769].

Щодо статей про важливі події з історії окремих держав, то їх складовою частиною є сюжети про наявність українського чинника – участь українців в цих подіях або їхній вплив на українців та історичні процеси в Україні. У статті «Карловий університет, Празький університет» висвітлюється історія заснування й розвитку одного із найстаріших навчальних закладів у Європі та першого університету у слов'янській країні, у якому наприкінці XIV ст. у списках студентів є записи про вихідців з українських земель, зокрема з Волині та Галичини. З 1883 р. в ньому тривалий час викладав всесвітньо відомий український біохімік, гігієніст та епідеміолог професор І.Я. Горбачевський, який у 1902-1903 рр. був обраний ректором університету. Водночас у Карловому університеті продовжувала навчання українська студентська молодь (близько 30 осіб), яка на знак протесту проти заборони австрійськими властями заснувати український університет у Львові покинула Галичину та оселилася у Празі. Після утворення у 1918 р. Чехословацької республіки сотні студентів з Галичини, Закарпатської України та інших українських земель навчалися в університеті, утворивши у 1919 р. у Празі Українську академічну громаду в ЧСР. З осені 1921 р. до травня 1945 р. у Карловому університеті проводилися заняття для слухачів першого вищого навчального закладу

української еміграції міжвоєнного періоду – Українського вільного університету (УВУ), який відіграв виняткову роль у розвитку української культури, науки й суспільної думки, підготувавши плеяду відомих учених та патріотів України. Водночас чимало професорів УВУ, зокрема С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Колесса, Я. Рудницький та інші викладали у Карловому університеті у міжвоєнні роки. Нині Празький університет реалізує програми обміну й співпраці з вищими навчальними закладами багатьох країн світу, зокрема України [6, с. 113-114].

У статті «Національно-визвольна війна угорського народу 1703-1711 рр.» розглядаються причини розгортання, характер й основні етапи війни угорців, словаків, угорських русинів (українців) та інших народів Угорщини на чолі з трансільванським князем Ференцем II Ракоці проти панування Габсбургів. Вона розпочалася у травні 1703 р. антифеодальним повстанням селян північно-східних комітатів Угорського королівства, тобто на території нинішньої Закарпатської області України. Значну увагу у статті приділено активній участі українських (русинських) селян та ремісників Закарпаття у національно-визвольній війні угорського народу, «яке на початковому етапі було центром цієї боротьби, а Мукачівський замок – резиденцією князя Ференца II Ракоці...», який з великою вдячністю і теплотою згадував русинів-куруців як «найвірніший народ» – «Gens fidelissima» [4, с. 344-347].

У статті «Польське повстання 1830-1831 рр., Листопадове повстання» йдеться про участь українців у національно-визвольному повстанні поляків проти Російської імперії за відновлення незалежності Польської держави. Воно розпочалося у Варшаві, охопило землі Королівства Польського і поширилось на Правобережну Україну й Білорусь та ототожнювалося у ХІХ ст. «зі справою боротьби проти реакції й абсолютизму за свободу і демократію в Європі» [7, с. 381-382].

Наступним сюжетно-тематичним блоком в «ЕІУ» є статті-гасла, присвячені минулому українських земель, історичних регіонів України (Західна Україна, Буковина, Галичина та Закарпаття), або їх частин (Верховина, Гуцульщина, Мараморощина, Підляшшя, Пряшевщина, Східна Галичина та Північна Буковина) у складі сусідніх держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії та інших державних утворень). У статті «Буковина» висвітлюється складний історичний розвиток цієї прадавньої слов'янської землі, що входила до складу Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, була під владою татар та Угорського королівства. З другої половини ХІV ст. входила до складу Молдавського князівства, наприкінці ХVІІІ ст. опинилася під владою Габсбургів, а після Першої світової війни була анексована королівською Румунією, влада якої проводила політику жорсткої румунізації українського населення (див. гасло «Румунізація»). Після Другої світової війни Північна Буковина була об'єднана з Україною, а Південна Буковина залишилася у складі Румунії [2, с. 395-397].

Не менш складною була історична доля іншої української землі – «Закарпатської України, Закарпаття», яка впродовж XI – початку XIII ст. опинилася під владою Угорського королівства, згодом Австрійської імперії, Австро-Угорщини, а після Першої світової війни у 1919-1939 рр. входила до складу новоутвореної Чехословацької республіки, під час Другої світової війни – у 1939-1944 рр. – знову до Угорщини, а у 1945 р. була приєднана до Української РСР, що «означувало завершення об'єднання практично всіх українських земель» [8, с. 201-204].

Значним й маловідомим матеріалом з історії, політики й економіки, динаміки кількісного й національного складу населення та становища українців і їх національно-культурного життя й проблем, заповнені статті-гасла «ЕІУ» про історико-географічні регіони їх компактного проживання у складі сусідніх держав. Йдеться про «Мараморощину» у складі Румунії, «Підляшшя» у складі Польщі, «Пряшівщину, Пряшівський край» у складі Словаччини та інші українські етнографічні землі, де українці є автохтонним населенням. В останній з вищеперелічених статей йдеться про проблеми національно-культурного життя українців Пряшівщини і наголошується на тому, що з початку 1960-х рр. посилилася словакізація українського населення цього краю, яка, фактично, продовжується донині (у південно-східній частині сучасної Словацької Республіки налічується близько 250 в минулому українських, а нині переважно словацько-українських селищ, де українці становлять до 10% населення). У 1991 р. під час перепису населення Словаччини вперше запроваджено дві позиції для самовизначення населення – «українець» та «русин» (раніше все місцеве населення самоідентифікувало себе як «русини-українці»). У результаті «єдине русько-українське населення Пряшівщини, що становило одне ціле з лінгвістичної точки зору, розбите на три групи: русинів, українців і словаків – остання група, завдяки асиміляції русько-українського населення, постійно збільшується за рахунок двох перших. Частина русько-українського населення Пряшівщини усвідомлює себе окремою від українців етнічною групою – русинами, у щоденному мовленні вони вживають ті самі діалекти лемківського говору, що й українці Словаччини, але як писемну використовують не літературну українську мову, а «русинську» (лемківсько-пряшівську) мову». В цілому, українцями ідентифікує себе третина корінного русько-українського населення Словаччини (близько 11 тис. осіб), тоді як русинами – дві третини [5, с. 53-56].

До окремого тематичного блоку матеріалів «ЕІУ» можна віднести досить об'ємні статті про історію розселення (еміграцію та імміграцію), становище і національно-культурне й суспільно-політичне життя української діаспори в Росії, Польщі, Румунії, Словаччині, США, Канаді та інших державах світу (гасла «Американська народна рада угро-русинів», «Об'єднання українських організацій в Америці», «Об'єднання українців у Польщі» тощо) та історичні нариси про національні меншини (болгар, греків, євреїв, китайців, молдаван,

німців, поляків, росіян, румун, сербів, словаків, угорців, ромів, чехів та ін.) в Україні, їх міжетнічні й міжкультурні взаємини з українцями.

У статті-гаслі «Світовий конгрес українців» досить детально розглядається історія заснування, структура й основні форми діяльності найвищої координаційної громадської організації української діаспори, яка представляє інтереси більше 20 млн. українців та об'єднує українські організації із 32 країн світу. Основна діяльність Світового конгресу вільних українців (назва організації з 1967 р. по 1993 р.) була спрямована на об'єднання зусиль української діаспори з метою утвердження демократичних цінностей в УРСР, відродження державної незалежності України й збереження етнічної та духовної самобутності українців за кордоном. Після здобуття незалежності України організація провела широку міжнародну акцію щодо дипломатичного визнання незалежної України, а також організовувала кампанії стосовно визнання світом Голодомору 1932-33 рр. в УСРР актом геноциду українського народу, підтримки процесів новітнього українського державотворення та формування позитивного іміджу України у світі тощо [5, с. 479-480].

Щодо життя національних менших в Україні як важливих суб'єктів української історії, у статті «Болгари в Україні» наголошується, що масове переселення болгар на південь Російської імперії та заснування ними колоній розпочалося у зв'язку з поширенням панування Османської імперії на Болгарію у другій половині XVIII ст., що тривало до кінця 70-х рр. XIX ст. (на початку XX ст. в Росії налічувалось понад 250 тис. болгар). Далі йдеться про правовий статус болгар, їх соціально-економічне й національно-культурне життя у різні історичні часи, процеси національного й культурно-освітнього відродження болгарської національної меншини в Україні після здобуття нею незалежності [2, с. 329-330].

Історичний нарис «Чехи в Україні» містить цікавий та оригінальний матеріал про історію появи чехів на українських землях, перші згадки про яких на території Русі-України належать до XIII ст. Індивідуально чехи селилися у Перемишлі, Коломиї, Холмі, а головним чином у Львові, який із XV ст. став містом, яке завдяки своєму торговельно-господарському значенню приваблювало колоністів із чеських та німецьких земель. Внаслідок релігійних війн у Чехії, зокрема після Білогорської битви 1620 р. та втрати Чехією незалежності, на західноукраїнських землях селилися втікачі з чесько-братської спільноти. Окремі родини українського козацтва мали чеське походження (відомий рід Орликів), чеські впливи (таборитів) помітні в термінології козацького війська, організації табору та військовій тактиці. В другій половині XVIII ст. почалося масове переселення чехів з володінь австрійських Габсбургів на територію України. В другій половині XIX ст. після скасування кріпосного права виникли перші чеські колонії (переважно хліборобські) на Волині, Поділлі та у Криму. На початку XX ст. в Україні було близько 130 чеських поселень, а кількість чехів становила близько 65 тис. осіб. Чимало

їх – ремісників, будівельників, пивоварів, музикантів – оселилися в містах України – Львові, Києві, Житомирі та ін., сприяючи розвитку передового промислового виробництва та культури власною сумлінною працею. У роки Першої світової війни та під час революційних подій в Україні саме Київ став одним із осередків національно-визвольного руху чехів та словаків за створення незалежної Чехословацької держави. З місцевих чехів у серпні 1914 р. був організований батальйон російської армії – «Чеська дружина», яка стала першоосновою Чехословацького корпусу (легіону), що відіграв помітну роль у революційних подіях 1917-1918 рр. у Росії і становленні Чехословацької республіки. Чимало чеських офіцерів були в Українській Галицькій армії ЗУНР. У міжвоєнні роки в УРСР та Криму проживало 17,5 тис. чехів, яких уряд Чехословаччини розглядав як «піонерів чехословацького народногосподарського і культурного життя» та посередників у чехословацько-українських господарських взаєминах й надавав їм усіляку підтримку. Значною частиною чехів (близько 30 тис. осіб), які жили на українських землях у міжвоєнні роки, були чеські службовці, військові, торговці, підприємці й колоністи на Закарпатті, що входило в ті роки до складу ЧСР. Під час Другої світової війни українські чехи підтримали заходи із створення чехословацької військової частини, вступивши у 1944 р. до Чехословацької військової бригади на чолі з Л. Свободою, яка брала участь у визволенні низки міст та населених пунктів України, зокрема Києва. Нині через різні причини, розкриті у нарисі, кількість чехів в Україні зменшилася до 6 тис. осіб, втім чеські громади мають свої товариства у багатьох містах країни та власною діяльністю сприяють поглибленню українсько-чеських взаємин [9, с. 535-537].

Одним із великих тематичних блоків «ЕІУ» є статті-гасла про основні події міжнародного життя та міжнародних відносин, що містять відомості про війни, міжнародні конференції, договори та угоди, основні міжнародні організації та інституції тощо, які стосуються України або «українського питання». Щодо війн, то лише польсько-московським, польсько-російським, польсько-радянським та російсько-турецьким війнам з українською рефлексією в «ЕІУ» присвячено близько двадцяти ґрунтовних нарисів. Окрім участі України та українців у Першій, Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах, значні українські сюжети присутні у статтях «Афганська війна 1979-1989 рр.», «Війна 1812 р.», «Кримська війна 1853-1856 рр.», «Східна війна 1853-1856 рр.» та ін. В останній із вищеназваних статей, розкриті причини і характер Кримської (Східної) війни, основні її етапи та події і висвітлюється участь у ній українців, зокрема, бойові дії у Криму й безпосередньо в обороні Севастополя сформованих в Україні Волинського, Житомирського, Кременчуцького, Одеського, Подільського, Полтавського та Чернігівського полків, а також розгортання наприкінці війни на українських землях антиурядового селянського руху [10, с. 351-356].

В цьому ж блоці статей знайшли відображення важливі міжнародні конференції й конгреси, рішення яких мали певне відношення до України чи окремих українських земель («Берлінська (Потсдамська) конференція 1945 р.», «Віденський конгрес 1814-1815 рр.», «Карловицький конгрес 1698-1699 рр.», «Паризька мирна конференція 1919-1920 рр.», «Сан-Франциська конференція 1945 р.», «Тегеранська конференція 1943 р.» та ін.). У гаслі «Белградська конференція 1948 р.» зазначається активна участь у роботі конференції з питань післявоєнного врегулювання міжнародно-правового режиму р. Дунай української делегації на чолі із заступником голови Ради Міністрів УРСР А. Барановським [2, с. 248]. А в ґрунтовній статті «Кримська конференція 1945 р., Ялтинська конференція 1945 р.» розглядається хід і питання, що обговорювалися на цій зустрічі лідерами країн «Великої трійки», рішення якої започаткували Ялтинську систему міжнародних відносин. Також наголошується, що «для України знаковість Кримської конференції полягає у формуванні її західного кордону та посиленні в ній етнічного фактора» і, що рішення та домовленості, досягнуті на конференції, «зумовили вихід УРСР на міжнародну арену й майбутню її участь у заснуванні ООН» [10, с. 358-360].

Участь української делегації на чолі з Д. Мануїльським у міжнародному дипломатичному форумі, покликаному підготувати тексти мирних договорів учасників антигітлерівської коаліції із союзниками нацистської Німеччини у Другій світовій війні, досить детально висвітлюється у статті «Паризька мирна конференція 1946 р.». В ній підкреслюється, що «участь у Парижській мирній конференції – важлива віха в історії розвитку української дипломатії після II світової війни. Внаслідок цього у світі було визнано роль України в розгромі фашизму в Європі, завершилося правове оформлення об'єднання етнічних українських земель у межах УРСР» [7, с. 65-66].

Значна кількість гасел «ЕІУ» присвячена висвітленню змісту й значення міжнародних договорів та угод, що стосувались України або окремих українських земель («Варшавський договір 1955 р.», «Договір між СРСР і Республікою Польща про радянсько-польський державний кордон 1945 р.», «Договір між СРСР і Чехословацькою республікою про Закарпатську Україну 1945 р.», «Договір про поширення Рапальського договору 1922 р. на союзні з Російською республікою СФРР 1922 р.», «Договір про режим радянсько-румунського кордону 1961 р.», «Парижські мирні договори 1947 р.», «Радянсько-німецькі договори 1939 р.», «Російсько-польський договір 1768 р.», «Сен-Жерменський мирний договір 1919 р.» та ін.). Останній із перерахованих договорів був одним із п'яти міжнародних актів, укладених на Парижській мирній конференції 1919-1920 рр., що визначили підсумки Першої світової війни і був підписаний 10 вересня 1919 р. між державами Антанти та Австрією. Згідно нього всю Буковину було включено до складу Румунії, а Закарпаття – «територію русинів на південь від Карпат» – приєднано до Чехословаччини, що суперечило вимогам Буковинського народного віча (3 листопада 1918 р.) та

рішенням Всенародних зборів угорських русинів (21 січня 1919 р.) про з'єднання цих українських земель з Українською державою [5, с. 531].

Враховуючи, що Україна нині є членом 68 міжнародних організацій та більш ніж 100 їх постійних чи тимчасових органів, а також приєдналась до багатьох міжнародних декларацій, конвенцій, меморандумів та хартій, в цьому тематичному блоці «ЕІУ» йдеться про історію заснування та головну мету й напрями діяльності міжнародних організацій та характеристику основних положень важливих міжнародних конвенцій («Всесвітня організація охорони здоров'я», «Загальна декларація прав людини 1948 р.», «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992 р.», «Міжнародна організація праці», «Міжнародне агентство з атомної енергії», «Міжнародний валютний фонд», «Міжнародні пакти про права людини», «Міжнародні регіональні організації», «Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ)», «Організація Об'єднаних Націй», «Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)», «Рада безпеки Організації Об'єднаних Націй (РБ ООН)», «Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)», «Співдружність незалежних держав» та ін.). У гаслі «Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» зазначається, що ця конвенція, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 21 грудня 1965 р., була підписана УРСР 6 березня 1966 р., але ратифікована Президією ВР УРСР лише 21 січня 1969 р. з таким застереженням: «Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення пункту 1 статті Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, згідно з яким ряд держав позбавляється можливостей стати учасниками цієї Конвенції, носить дискримінаційний характер, і вважає, що Конвенція відповідно до принципу суверенної рівності держав повинна бути відкритою для участі усіх зацікавлених держав без будь-якої дискримінації і обмеження» [11, с. 704-705].

Складний й досить тривалий процес приєднання України до універсальної правової системи регулювання міжнародної торгівлі, яка бере свій початок від Генеральної угоди з тарифів і торгівлі 1947 р. (ГАТТ), висвітлюється в гаслі «Світова організація торгівлі». Україна подала заявку на вступ до СОТ навесні 1992 р. та отримала статус спостерігача організації у 1994 р., але лише у травні 2007 р. Верховна Рада України прийняла закони, які відкрили національну економіку для зовнішньої конкуренції. 16 травня 2008 р. Україна офіційно стала 153 членом Світової організації торгівлі, після чого було розпочато складний процес реалізації програми адаптації національної економіки України до умов членства в СОТ, що розглядається в гаслі [5, с. 478].

Однією із важливих і яскравих граней історичного буття українського народу є його міжнародні зв'язки і зовнішньополітична діяльність України. Адже зовнішньополітична діяльність, опрідметнена сферою дипломатії, є невід'ємною та важливою складовою функціонування будь-якого державного організму, починаючи з його архаїчних форм і до найрозвинутіших модерних

держав як політичної форми організації життя суспільства, обов'язковим атрибутом незалежної держави (поряд з наявністю певної території, кордонів, етносу, мови, публічної влади, монетарної та податкової системи тощо).

Тому в «ЕІУ» окремим сюжетним блоком ґрунтовно представлені зовнішньополітичні, торговельно-економічні, суспільно-політичні, культурні відносини і діяльність дипломатичних служб існуючих у різні часи державних утворень на території сучасної України таких як: Давньоруська держава – Київська Русь, Галицько-Волинська держава – спочатку князівство, згодом королівство, суспільно-політичне утворення українського козацтва – Запорізька Січ, феномен держави Богдана Хмельницького з самоназвою «Військо Запорозьке», згодом Україна, Лівобережна та Правобережна Гетьманщина після втрати державно-територіальної цілісності у XVIII ст., Українська Народна Республіка (УНР) часів Центральної Ради, Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, УНР часів Директорії, Західно-Українська Народна Республіка, УСРР і УРСР, Карпатська Україна 1938-1939 рр. і, нарешті, Україна після проголошення Акту про державну незалежність 24 серпня 1991 р. Ці вузлові віхи на шляху державотворення українського народу супроводжувалися активною, хоча й неоднозначною за ефективністю й оцінками зовнішньополітичною й дипломатичною діяльністю, що знайшло всебічне висвітлення на сторінках «ЕІУ» та стало не лише надбанням українського суспільства й громадськості, але й вагомим чинником сучасного українського державотворення.

Кожен із цих періодів (форм) національної державності означений специфічним міжнародним становищем України і особливим характером її зовнішньої політики та дипломатії, чи окремих її регіонів і частин, які існували відносно самостійно або у складі інших держав. Про це переконливо свідчить зміст таких узагальнюючих статей як «Дипломатія Київської Русі», «Дипломатична служба Богдана Хмельницького», «Дипломатичні представництва, місії та консульські установи українських урядів 1917-1920 рр.», «Дипломатія Української СРР 1920-1922 рр.», «Дипломатична служба УРСР», «Дипломатична служба України» та деякі інші гасла. Активні дії на зовнішньополітичному відтинку, які супроводжувалися укладанням угод і договорів, династичних шлюбів та обмінами посольств, демонструвала Київська Русь (гасло «Договори Київської Русі з Візантією»). Дипломатію Української козацької держави під проводом Б. Хмельницького очолювали і здійснювали органи її військової організації – Рада генеральної старшини, Генеральна військова канцелярія та особисто гетьман (гасла «Договірні статті українських гетьманів» та «Рада Генеральної старшини»). Тривала від гетьманських часів перерва у формуванні самостійних політичних відносин на державному рівні завершилася на початку ХХ ст. з постановом українських урядів різного напрямку, у складі яких уперше виникли спеціалізовані зовнішньополітичні відомства, а їх першочергові зусилля зводилися до

боротьби за дипломатичне визнання своїх урядів і української державності, організації посольств, місій і консульств (гасла «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки та Української Держави», «Міністерство закордонних справ УСРР», «Повноважне представництво України в Німеччині», «Повноважний представник УСРР»).

Водночас ці загальні відомості про діяльність дипломатичних служб українських державних утворень доповнюються відомостями про їх конкретні зовнішньополітичні документи, акції й дії, що містяться в окремих гаслах: «Брестський мирний договір з державами Четверного союзу 9 лютого 1918 р.», «Варшавський договір 1920 р.», «Декларація дипломатичної місії УНР у Варшаві від 2 грудня 1919 р.», «Договір мирний між Українською СРР і Литовською Демократичною Республікою 1921 р.», «Договір між командуванням української Галицької армії та командуванням Добровольчої армії 1919 р.», «Договір про військовий і господарський союз між Російською СФРР та Українською СРР 1920 р.», «Договір про дружбу і братерство між Українською СРР і Туреччиною 1922 р.», «Договір Української Держави з Всевеликим Військом Донським 1918 р.», «Наради послів і голів дипломатичних місій УНР 1919-1920 рр.» та ін. В останньому із цих гасел розглядається нова організаційна форма обговорення актуальних питань зовнішньої політики Української Народної Республіки та забезпечення взаємодії українських представництв у зарубіжних країнах щодо реалізації пріоритетних завдань дипломатичної служби якими були наради послів і голів українських дипмісій, ініційовані міністром закордонних справ УНР В. Темницьким. Йдеться про причини скликання, учасників та хід обговорення актуальних зовнішньополітичних проблем на трьох нарадах, які відбулися відповідно у червні 1919 р. у Відні, серпні 1919 р. в Карлсбаді (нині м. Карлови Вари, Чехія) і в серпні 1920 р. у Відні [4, с. 171-172].

Особливо інтенсивною й багатогранною є зовнішньополітична і дипломатична діяльність незалежної України, яка встановила дипломатичні відносини і вже чверть століття розвиває двостороннє співробітництво з понад 170 державами світу. Цьому періоду міжнародних відносин України приділено значну кількість статей-гасел: «Біловезька угода про створення СНД 1991 р.», «Декларація про державний суверенітет України 1990 р.», «Декларація про основи відносин між Українською РСР і Угорською Республікою 1991 р.», «Декларація про принципи і основні напрями розвитку українсько-польських відносин 1990 р.», «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 р.», «Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 р.» та ін. У статті «Договори міжнародні України 1992-2004 рр.» аналізується Закон «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 р., який встановив порядок укладання, виконання та денонсації міжнародних договорів України з метою належного забезпечення цілей, завдань та принципів зовнішньої політики України, що були згодом закріплені

в Конституції України 1996 р. А одним із перших конституційних актів, схвалених Верховною Радою України 10 грудня 1991 р., став Закон «Про дію міжнародних договорів на території України», в якому було констатовано: «встановити, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства». Також у статті зазначається, що вже протягом 1990-х рр. Україна встановила договірно-правові відносини з країнами всіх регіонів світу, а на початок 2004 р. договірно-правова база міжнародних відносин України складала близько 10 тис. договорів та угод різного правового статусу. Станом на 1 жовтня 2003 р. договірно-правову базу українсько-російських відносин складало 294 договори, з них 37 – міждержавних, 155 – міжурядових, 102 – міжвідомчих [3, с. 434-435].

У статті «Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору 1997 р.» розглядаються передумови укладання, зміст і значення для України цього важливого документу, підписаного Президентом України Л. Кучмою та лідерами тоді ще 16 країн-членів НАТО 9 липня 1997 р. в Мадриді. У ньому Україна визнається невід'ємною частиною Центрально-Східної Європи та ключовим фактором забезпечення стабільності на континенті в цілому, а також передбачається створення механізму регулярних політичних й військових консультацій між Україною і Північноатлантичним альянсом з питань, що становлять спільний інтерес у галузі безпеки, запобігання конфліктам, контролю за озброєнням, експорту озброєнь, боротьби з тероризмом. Хартія, наголошується в статті, сприяла активізації співробітництва України з країнами-членами НАТО в межах програми «Партнерство заради миру», національних планів і планів-дій співпраці України з НАТО, якісно новому рівню довіри та взаєморозуміння й зміцненню безпеки в Європі [9, с. 361-362].

Нині важливим є узагальнення та популяризація передумов, досвіду та практики реалізації пріоритетного євроінтеграційного стратегічного курсу України як закономірного продовження європейського вектору культурно-цивілізаційних процесів на українських землях в минулому і важливого чинника модернізації країни і демократизації українського суспільства. В «ЕІУ» предметно розкрито вплив участі України у європейських міжнародних відносинах на формування національної ідентичності українців, їх суспільно-політичну та культурну адаптацію до європейських цінностей при збереженні національної самобутності українського народу. Цьому сприяють десятки статей-гасел, присвячених висвітленню історії розгортання й сучасному стану процесу європейської інтеграції, діяльності загальноєвропейських структур й інституцій: «Договір (угода) про партнерство й співробітництво між Україною та Європейським Союзом 1994 р.», «Євро», «Європейська Економічна Комісія», «Європейська Комісія, ЄК», «Європейська конвенція про захист прав

і основних свобод людини 1950 р. та Європейський суд», «Європейська Рада, ЄР», «Європейська соціальна хартія 1961 р.», «Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р.», «Європейський парламент», «Європейський Союз, ЄС», «Єврорегіон», «Рада Європи» та ін.

В історичному нарисі «Європейська інтеграція» висвітлюється складний та суперечливий соціально-економічний процес налагодження тісного співробітництва європейських держав, який є одним із проявів провідної тенденції сучасного історичного розвитку – посилення всебічної взаємозалежності держав, передусім в економічній сфері, та подальшого зближення цивілізаційно споріднених національних спільнот. Наголошується на тривалих наукових дискусіях з визначення моменту початку, географічних меж, етапів та кінцевої мети європейської інтеграції. Зазначається, що вперше цей процес набув інституційного оформлення на рівні економічної інтеграції в межах однієї галузі, коли 18 квітня 1951 р. шість держав – Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія, ФРН і Франція – створили Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), а в подальшому етапними подіями й рівнями інтеграції були: утворення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і Європейського співтовариства з атомної енергетики (Євратом) та зони вільної торгівлі (1957 р.), спільний ринок (1968 р.), створення Європейського Союзу – митного та економічного союзу 12 держав-членів (1992 р.), етап конвергенції національних економік і введення єдиної грошової одиниці – євро (2002 р.), з наступним розширенням ЄС (до 28 держав-членів) та поглиблення інтеграції. Особливе місце в нарисі приділено участі України в процесах європейської інтеграції в межах багатовекторного зовнішньополітичного курсу нашої держави, який у 2005 р. було змінено новим керівництвом України на її прискорене приєднання до процесів європейської інтеграції як беззаперечного пріоритету для неї [8, с. 95-96].

У гаслі «Європейський банк реконструкції та розвитку» поряд із загальною характеристикою цієї міжурядової фінансової організації, створеної у 1990 р., теж виділяється сюжет про членство України в ЄБРР з 1994 р. і його конкретні результати [8, с. 98-99]. Подібні сюжети про членство або взаємодію України з європейськими структурами й інституціями містяться і в інших гаслах «ЄІУ».

Як відомо, впродовж значного періоду своєї історії Україна була не суб'єктом міжнародних відносин і зовнішньої політики, а її об'єктом, коли доля українських земель та їх населення залежала від волі і політики інших держав та імперій. Втім у такі бездержавні часи, не переривалися міжнародні зв'язки українського народу – торговельно-економічні та культурні, які здійснювалися на рівні громадськості, окремих діячів й представників культури, науки, духовенства та підприємництва. До «нетрадиційної» дипломатії вдавалися й державні мужі середньовіччя, делегуючи за кордон зі своїми дорученнями ченців, негоціантів, купців, письменників, на посади консулів призначали найчастіше власників торговельних фірм і банків, знаних

у міжнародних ділових колах. Від України, яка впродовж різних періодів втрачала державність, її презентантами за кордоном виступали ті, хто працював у громадських організаціях, освітянських закладах й наукових установах, в економіці. В цих умовах виникають центри посередництва – різні товариства, періодичні видання, де міжнародний обмін духовними набутками й інформацією беруть на себе діячі літератури і науки. На хвилі громадських і професійних зв'язків від другої половини XIX ст. в університетах та наукових товариствах Центральної і Західної Європи пошквалюються студії української літератури, мови, історії і географії, що заклали підвалини міждисциплінарної науки україністики – в Німеччині, Італії, Франції, Великій Британії, Австро-Угорщині та інших країнах. До чинників взаємодії з народами та їх культурами приєдналися масові еміграційні рухи та утворення українських діаспор, а також заснування поселень іноземних колоністів в Україні. Більш давню історію мають міжконфесійні, інтелектуально-духовні зв'язки, якими позначена поява і поширення на українських землях різних релігійних течій.

В сучасних умовах глобалізації і взаємозближення народів та держав, всеохоплюючих перетворень у світі категорія «міжнародні відносини» поповнюється новим змістом і дедалі відходить від формул, які склалися за доби панування, наприклад, монархічного принципу державного правління і окреслювали формат лише політичних і воєнно-політичних подій і явищ, тобто зосереджували увагу на зовнішньополітичній діяльності державних інституцій. Окрім політиків і дипломатів, до справ, які мають міжнародний характер, долучаються маси людей різних професій, станів, конфесій, не обтяжених взагалі державними посадами. Їх інтереси сягають торгівлі, промислового виробництва, мистецтва, літератури, освіти, науки тощо. Те, що відбувається поза міждержавними й міжурядовими угодами і протоколами, досить часто найглибше впливає на баланс й атмосферу міжнародних відносин, трансформуючись, зрештою, в імперативи політиків й державних мужів. Картину таких наслідків відображає «народна» або громадська, культурна, публічна дипломатія – публіцистичний термін, який останнім часом входить і до історіографії [12, с. 241-243].

У зв'язку з цим, не випадково кожний з томів «ЕІУ» рясніє окремими гаслами-персоналіями, присвяченими як знаним, так і маловідомим діячам, які займають ледь не половину їх обсягів. Йдеться насамперед про українських діячів, діяльність і творчі здобутки яких сягали рівня національного надбання й міжнародного визнання.

Разом з тим, значними за кількістю матеріалів в «ЕІУ» і яскравими за формою викладу є біографічні нариси про окремих іноземців – визначних людей планети (державних діячів, політиків, вчених та діячів культури), діяльність яких причетна до України, Ці нариси складають останню тематично-сюжетну групу статей, присвячених всесвітній історії і міжнародним відносинам. Гасла-персоналії можна умовно поділити на дві категорії – ті, що

стосуються діяльності історичних постатей – державних мужів й політиків (статті «Андраш II», «Антонеску Йон», «Аттіла», «Бела IV», «Бенеш Едвард», «Бжезинський Збігнев», «Бісмарк Отто», «Братіану Йон», «Болеслав I Хоробрий», «Гітлер Адольф», «Горті Миклош», «Іслам Гірей II», «Йосиф II», «Карл I Франц-Йосиф Габсбург», «Карл X Густав», «Кутузов Михайло Іларіонович», «Муссоліні Беніто», «Наполеон I Бонапарт», «Піلسудський Юзеф-Клеменс», «Ракоці Деордь I», «Рузвельт Франклін Делано», «Розенберг Альфред», «Свобода Людвіг», «Тісо Йозеф», «Фрідріх Вільгельм I» та ін.), і ті, що присвячені творчості діячів науки і культури (гасла «Арістов Федір Федорович», «Бальзак Оноре де», «Балудянський Михайло Андрійович», «Бідерман Герман-Ігнац», «Боплан Гійом-Левассер де», «Де Ля Фліз Домінік», «Коллар Ян», «Ломоносов Михайло Васильович», «Лютер Мартін», «Мейс Джейм-Ернест», «Мушинка Микола», «Палацький Франтішек», «Шафарик Павел Йозеф» та ін).

Стаття-гасло «Масарик Томаш-Гарріг» – про не лише визначного політичного і державного діяча Чехословаччини, але й не менш відомого ученого та філософа-гуманіста. На тлі активної політичної, державницької, наукової й педагогічної діяльності Т.-Г. Масарика (1850-1937 рр.), у статті ґрунтовно висвітлюється його ставлення до «українського питання» та України. Йдеться про його співробітництво як посла з галицько-українськими депутатами австрійського парламенту у 1891-1893 рр. та 1907-1911 рр. і ставлення до українського студентства як професора Карлового університету; про його революційну діяльність у 1917-1918 рр. в Росії, зокрема в Києві і взаємовідносини з діячами Української Центральної Ради і УНР; про вплив його діяльності в еміграції на рішення Паризької мирної конференції 1919-1920 рр. щодо нових кордонів у Центрально-Східній Європі, зокрема щодо рішення про приєднання Закарпаття до новоутвореної Чехословацької Республіки; про його ставлення як першого президента ЧСР і політику чехословацького уряду на Закарпатті («Підкарпатській Русі») та її в цілому позитивні наслідки для цієї української землі; про його внесок у становлення чехословацько-українських міждержавних відносин; про його прихильне ставлення у міжвоєнні роки до численної української еміграції в Чехословаччині та про відображення «українського питання» у його величезній творчій спадщині [11, с. 543-544].

Не менш ґрунтовно у статті «Іоанн Павло II» представлені біографія та діяльність видатного Папи Римського, релігійного і політичного діяча, філософа, теолога, письменника та публіциста Іоанна Павла II (світське ім'я – Кароль-Юзеф Войтила, 1920-2005 рр.). У ній наголошується, що «як перший папа-слов'янин і перший не італієць на Апостольському престолі за 455 років, що минули від понтифікату Адріана VI, а також виходець із країни, що належала до комуністичного табору, Іоанн Павло II своїм авторитетом сприяв суспільно-політичним змінам і поваленню тоталітарних режимів у державах

Центральної і Східної Європи», а також «належачи до лідерів всесвітнього руху за мир, брав участь у вирішенні геополітичних проблем сучасності, врегулюванні міжнародних і міжетнічних конфліктів, зокрема на Близькому Сході, Балканах, у Перській затоці». Значне місце у статті присвячене зв'язкам Папи Римського з Україною: він підтримував діяльність РКЦ в Україні, сприяв легалізації у 1989 р. діяльності Української греко-католицької церкви, у апостольських листах понтифіка знаходили відгук важливі події історії України (1000-ліття хрещення Київської Русі, голодомор 1932-1933 рр. в УСРР, українсько-польський міжетнічний конфлікт періоду Другої світової війни та ін.). Іоанн Павло II налагодив дипломатичні відносини Ватикану та України (6 лютого 1992 р.) та у червні 2001 р. відвідав з офіційним візитом українську державу, де взяв участь в численних релігійно-пастирських й історико-культурних заходах у Києві, в урочищі Биківня, Бабиному Ярі та у Львові. В Україні пам'ять про святішого отця увінчано в барельєфах, встановлених на фронтонах відвіданих ним католицьких храмів Львова та Києва, на його честь названо майдан у Львові, де відбулася його зустріч з українською молоддю [8, с. 527-529].

Аналогічним чином структуровані й представлені в «ЕІУ» й інші статті-газета про зарубіжних державних і громадських діячів, істориків, літераторів, митців, науковців, діяльність і творча праця яких залишила «український» слід у всесвітній історії.

Отже, багатомна «Енциклопедія історії України» буде корисною й цікавою для найширших читацьких кіл не лише як ґрунтовне словниково-довідкове видання з історії України, але й як важливе джерело систематизованої довідково-аналітичної інформації, у якому в доступній формі, але на відповідному науковому рівні та на основі новітніх методологій викладені ключові питання всесвітньої історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики, найважливіші проблеми сучасності та їх вплив на історичний розвиток України.

Список використаних джерел і літератури

1. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л.О. Зашкільняк. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка 2004. – 405 с.
2. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А-В. – 2003. – 671 с.
3. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 2: Г-Д. – 2003. – 511 с.
4. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7: Мл-О. – 2010. – 713 с.
5. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2012. – Т. 9: Прил-С. – 2012. – 929 с.
6. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Кл-Ком. – 2007. – 518 с.
7. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – 2011. – 518 с.

8. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е-Й. – 2005. – 658 с.
9. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10: Т-Я. – 2013. – 770 с.
10. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5: Кон-Кю. – 2008. – 551 с.
11. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла-Мі. – 2009. – 784 с.
12. Віднянський В. Народна (громадська) дипломатія // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 3. Предметно-тематична частина: К-О / Відп. ред. М.М. Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 315 с.

Віднянський С.В. Из опыта интеграции отечественной истории в мировую: проблемы всемирной истории в многотомной «Энциклопедии истории Украины».

В статье раскрывается научное, практическое и общественно-политическое значение подготовки и издания Институтом истории Украины НАН Украины многотомной «Энциклопедии истории Украины». Дается общая характеристика специфики ее построения, прежде всего содержания и логической подчиненности и взаимосвязанности тем сюжетно-тематических блоков и отдельных статей, которые касаются проблем всемирной истории. На конкретных примерах освещается степень изученности и основное содержание представленных в энциклопедии материалов об основных политических и общественных событиях и явлениях всемирной истории с акцентированием на их влиянии на судьбу украинцев и Украины, страноведческие очерки, с выделением сюжетов о взаимоотношениях определенного государства и Украины; основных событиях международной жизни и отношений и их причастности к Украине или «украинскому вопросу»; международных связей украинского народа и внешней политике Украины, а также об отдельных известных личностях (государственных деятелях, политиках, ученых, деятелях культуры), деятельность которых сопряжена к Украине.

Ключевые слова: *Украина, энциклопедия, всемирная история, международные отношения, внешняя политика, исторические личности.*

Vidnianskyi S. Based on the Experience of Integrating National History with World History: World Historical Issues Raised in Multivolume “Encyclopedia of the History of Ukraine”.

The article focuses on scientific, practical and socio-political importance of the multivolume “Encyclopedia of the History of Ukraine” compiled and published by the Institute of History of Ukraine, the Academy of Science of Ukraine. The paper estimates specific character of Encyclopedia, its structure, content and logical coherence, interrelatedness of separate thematic blocks and articles covering world history issues. The materials selected for the Encyclopedia proved to be thoroughly researched and are based on specific examples. They are mainly related to the landmark political and social events in the world history which affected the fate of Ukraine and its people. Cultural overviews place a great focus on the relations between various states and Ukraine, highlight key events in international relations and their relevance to Ukraine and the “Ukrainian Question”, spotlight foreign policy of Ukraine. Much attention is paid to outstanding personalities (state leaders, politicians, scientists, cultural figures) who left a rich legacy in the history of the country.

Keywords: *Ukraine, encyclopedia, world history, international relations, foreign policy, historical figures.*

УДК 94

Макаренко В.П.

РУССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ РАЗУМ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ОСМАНО-РОССИЙСКОЙ ИМПЕРСКОЙ КОМПАРАТИВИСТИКИ

Для адекватной формулировки проблемы империи в истории и современной России требуется дистанция в отношении концепций, которые разрабатываются представителями официальной науки и пропаганды в России и россиеведами за пределами страны. Концепт дистанции позволяет освоить теоретическое пространство основательного труда Д. Ливена в контексте современных российских преобразований с одновременным дистанцированием от политической конъюнктуры и интеллектуально-политических мод. Данные уточнения позволяют внести необходимую конкретизацию в концепцию Д. Ливена и определить повестку дня дискуссии по проблеме русского государственного разума в контексте осmano-российской компаративистики. В статье систематизированы общие проблемы Российской империи до 1917 г. и поставлена проблема их воспроизводства в современной России.

Ключевые слова: русский государственный разум, империя, сходство и различие Османской и Российской империй.

Тема государственного разума (термин *reason d'etat* на русский язык переводится как *государственный интерес*) меня интересует давно. Со времени публикации первой книги я развиваю идею о том, что государственный разум (государственные интересы) являются элементом бюрократических отношений внутри государственного аппарата и в его взаимосвязях с обществом. Последние результаты воплощения идеи изложены в недавно вышедших работах [1; 2]. Р. Арон заметил: «Идея, для верующего в нее, наполнена конкретным содержанием» [3, с. 127]. Содержанием этой статьи будет имперская компаративистика.

Данный метод исследования я тоже применяю давно. Пятнадцать лет назад была опубликована статья, в которой я описал общие проблемы бытия и распада империй и предложил рассматривать современные российские преобразования как частный случай этого общего процесса. Поскольку Крым и Кавказ до XX в. находились в зоне противоборства между Османской и Российской империями, постольку процесс распада СССР можно рассматривать в сравнении с опередившим его более чем на 100 лет распадом Османской империи [4, с. 30-40].

Недавно мной была изучена коллективная монография о российском Кавказе [5]. На удивление, в ней не затрагиваются ни общая тема империй, ни частные проблемы анализа российского Кавказа в контексте распада Османской и Российской империй. Ведь ко времени публикации указанной коллективной монографии уже был издан фундаментальный труд английского историка Д. Ливена [6], в котором всесторонне описана необходимость и продуктивность сравнения Османской и Российской империй.

Когнитивно-политические ловушки и безжалостный механизм

Доминик Ливен – специалист в сфере сравнительной истории – считает, что никогда и нигде проблема позитивного или негативного отношения к империи не стояла так остро, как в современной России. Для осознания целей и задач страны надо определить отношение к царскому и советскому прошлому. Но большинство русских воспитано в марксистско-ленинском простодушии. Назвать Советский Союз империей для них значило бы осудить его, выбросить на свалку истории, признать бессмысленной и безнравственной жизнь трех четвертей нынешнего населения России, которые родились и прожили большую часть жизни в СССР. Однако в современном мире любая попытка восстановления империи будет реакционным донкихотством. С другой стороны, если не считать Советский Союз империей, а единым наднациональным пространством, то его разрушение было ошибкой и преступлением, а стремление возродить его частично или целиком не является безнравственным или безнадежным. Но большая часть населения России до сих пор не приняла постсоветский порядок. Поэтому на протяжении жизни нынешнего поколения жителей России проблема отношения к империи будет для них важной и политически спорной [7, с. 42-43].

Для политической концептологии критерий спорности любых теорий является ключевым. В этом состоит важный момент моего избирательного сродства с позицией Д. Ливена. С необходимым уточнением: мой отбор проблем из громадного материала его книги тоже будет подчинен данному критерию в целях формирования повестки дня дискуссии, главные вопросы которой выпадают из поля зрения, если ее участники вдохновляются конъюнктурой и интеллектуально-политическими модами.

Предметом исследования Д. Ливена является история империй с точки зрения сравнительной политологии, частный случай которой – имперские тенденции русской истории. В состав данных тенденций входят проблемы отношения империи к формированию наций и имперской внешней политики. Цель Д. Ливена – уложить историю России в международный контекст. Такой подход не нравится ни большинству русских, ни западных ученых. Но в познании критерий большинства научного сообщества (или мейнстрима) в лучшем случае является дискуссионным, а в большинстве случаев мешает установить истину. Суть дела в том, что на протяжении последних 400 лет ход мировой истории определялся Англией, Францией и США, которые навязывали себя в качестве образца другим странам (включая Россию). На русскую историю пагубно повлияло то, что Россия всегда была слабее Запада. В силу географической близости к главным очагам европейского могущества правители России осознали этот факт раньше большинства других народов. «Сильный может на время позволить себе забыть о значении силы. У слабого такой возможности нет» [7, с. 14]. В книге описана слабость России в системе

международных отношений, динамики этой системы и ее влияния на русскую историю.

Ни один из аналитиков империй не рассматривал Россию в таком контексте. «Большинство исследователей империй, – пишет Д. Ливен, – старательно избегают этой темы, считая Россию не отмеченным на карте болотом, охраняемым злобными и слегка помешанными академическими цепными псами. До 1991 г. включение Советского Союза в категорию империй не только отпугивало интеллектуально, но и было подозрительным политически. Подавляющее большинство западных историков-русистов видят уникальность российской государственности в безграничном доверии народа к своим правителям. Для многих русских в этом и заключается религиозное чувство» [7, с. 15].

Для адекватной формулировки проблемы империи в истории и современной России требуется *дистанция* в отношении концепций, которые разрабатываются «академическими цепными псами» внутри России и россиеведами вне России, а также в отношении к политико-религиозным чувствам большинства русских. Концепт *дистанции* для политической концептологии является базисным [8]. Он позволяет освоить теоретическое пространство исследования Д. Ливена в контексте современных российских преобразований с одновременным дистанцированием от политической конъюнктуры и интеллектуально-политических мод. Эту сверхзадачу я разделю на три относительно самостоятельные темы: общие проблемы Российской империи до 1917 г.; специфика советской империи; современная Россия. В данной статье будут систематизированы проблемы, возникшие до революции 1917 г.

Д. Ливен начинает исследование с описания политических и культурных ловушек, связанных со смыслом термина «империя». На протяжении 2000 лет термин был и остается многозначным. Назвать государство *империей* означает навесить на него положительный или отрицательный ярлык. Английский историк анализирует причины этой оценки на примере отношения Англии к Ирландии. Основные принципы британского имперского правления были заложены в Ирландии в XVI в. Они включают два основных элемента: идеологию цивилизационной миссии (чувство культурного превосходства над аборигенами) и доктрину *terra nullius*: если «отсталые» местные жители плохо обрабатывают землю (или другие экономические ресурсы), то сильный и развитый захватчик может их законно экспроприировать. *Terra nullius* – ничейная территория; область, не подпадающая под сюзеренитет какого-либо государства. Как отмечал Гуго Гроций, «ничья земля» приравнивается к территории противника на которой он по праву может вести военные действия [7, с. 41]. Д. Ливен сопоставляет эти элементы с громадным материалом истории Британской, Австро-Венгерской, Российской и Османской империй. Я сосредоточусь на османо-русской компаративистике, из

которой Д. Ливен выводит ключевое и значимое до сих пор определение всей российской истории и политики: «Великорусское самодержавие – это безжалостный механизм для мобилизации человеческих и материальных ресурсов общества ради обеспечения государственных приоритетов и задач. Такова суть русского государственного разума» [7, с. 401]. Для доказательства данного положения Д. Ливен описывает множество фактов и тенденций русской и османской истории, политики и идеологии [9]. Укажем здесь только те, которые позволяют развить концепт русского государственного разума на фоне осmano-российской компаративистики.

Переплетение успеха и поражения

Прежде всего он фиксирует пункты сходства в генезисе Российской и Османской империй: появление на периферии огромных территорий и цивилизаций, над которыми они впоследствии установили свое господство; одновременное обращение в христианство и в ислам (X в.); одновременное заселение будущего центра имперской территории (XI в.); преобладание в религиозности населения на протяжении всего средневековья смеси язычества с исламом (христианством) и вытекающее отсюда противоречие между верой городских религиозных лидеров и религиозностью народа; генезис первых правителей из среды военачальников, основой власти которых было насилие, обеспечивающее сторонников добычей, землей, престижем и чувством исполненного религиозного долга в войнах с инаковерующими; наследование родовых земель первыми царствующими династиями одним наследником (с XIV в.); превращение военачальников в монархов, которые создали государственные институты для многовековой поддержки собственного владычества; квалификация кавалерии вплоть до XVI в. как основной части армии, которая получала от монарха земли в награду за военную службу; развитие в регионах, прежде контролируемых наследниками Великого хана.

Затем Д. Ливен описывает пункты различия между Османской и Российской империями. Россия смогла двинуться на восток лишь после разгрома мусульманских княжеств Поволжья в середине XVI в. Османы не смогли двигаться на восток, поскольку на территории современного Ирана в XVI в. возникло государство, которое отрезало османов от их исторической родины в Центральной Азии. Малый процент тюркского населения ограничивал возможности колонизации захваченных территорий и был постоянной слабостью Османской империи. В Османской империи не было разделения на метрополию и периферию и правления имперской нации над подчиненными колониями. Вплоть до падения Османской империи Константинополь оставался космополитическим центром культур и народов. Даже в 1850-х гг. мусульмане составляли всего 44% его населения, а этнических тюрков было еще меньше [7, с. 223-230]. Появление Ирана означало, что османам всегда придется вести борьбу на два фронта – с христианами на севере и враждебным государством в тылу. Османы захватили север Черного моря и господствовали

там до конца XVIII в. Но в середине XVI в. распространение русских в южные степи вступило в противоречие с интересами османов. С этого времени отношения между Россией и Турцией испортились. С XVIII в. до начала XX в. Россия была злейшим врагом Османской империи.

В целом сравнение Османской империи с Российской показывает: обе находились на окраине Европы и управлялись монархами; ни в одной не было европейской феодальной знати с традициями корпоративных прав и самоуправления; обеим в XVII-XVIII вв. пришлось бороться с внешними врагами и с внутренними проблемами, мешавшими ответить на вызов Европы. Но Петр I в 1690-е гг. сумел разрушить консервативный альянс элитных военных полков (стрельцов), религиозных сектантов и городских ремесленников. В Османской империи эти силы блокировали реформы вплоть до 1826 г., когда Махмуд II уничтожил институт янычаров. По этой причине османы стали намного слабее России в 1800 гг., хотя были сильнее тремя веками раньше. Успех османов был причиной их последующих неудач. Они не ставили под сомнение опробованные методы государственного управления, что в конечном итоге привело к распаду империи [7, с. 244-252].

Централизация государственного управления была главной причиной успеха и упадка эффективности центрального османского правительства в XVII-XVIII вв. Во всех империях поддержание эффективности бюрократии было затруднено, учитывая устаревшие коммуникации, большие расстояния и отсутствие средств контроля за чиновниками – свободной прессы и независимого законодательства. «Очень многое зависело от способностей правителя, оказавшегося у власти по наследственному принципу, в то время как память о золотом веке препятствовала проведению реформ» [7, с. 250]. Иначе говоря, персонификация власти – существенная причина упадка эффективности государственного управления сверху донизу.

Империя породила национализм, в результате чего османы попали в ловушку двойного тупика. Национализм в Турции распространялся из приграничных территорий к центру государства. Пограничное население имеет больше возможностей для контактов с соседями, а постоянные опасности и пограничные конфликты имеют большой резонанс. Династия считалась священной, но жизнь султанов таковой не являлась. На протяжении двух веков со времени свержения Османа II в 1622 г. многие султаны были смещены или убиты янычарами. Старая янычарская гвардия была весомым фактором фракционной дворцовой политики и обычно поддерживала противников реформ и европеизации. Новая профессиональная армия вместе с гражданской бюрократией тоже представляла угрозу как сторонница радикальных реформаторов и турецкого национализма. Армия и бюрократия – главные внутренние враги империй, но не только.

Христианское крестьянство Балкан приветствовало закон, мир и порядок, которые на протяжении первых двух веков несло с собой османское правление.

Даже в XIX в. множество крестьян Бессарабии бежали от «освобождения», которое им несла христианская, но крепостническая Россия, когда их провинция была аннексирована в 1812 г. Намного важнее то, что большинство балканских христианских элит имело причины поддерживать османское правление, поскольку оно приносило им финансовые выгоды. К этим элитам относились рагузанские торговцы, греки-фанариоты и иерархия Греческой православной церкви. По благословению османов последние получили большую власть над всем православным населением и даже арабами. «Фактически при османском правлении они обрели такую власть над славянской православной церковью, какой у них никогда не было даже в последние века византийского правления. Греки и армяне, часто связанные с верхушкой духовенства, были преуспевающими торговцами и (армяне) финансистами» [7, с. 253].

Русские победы над османами и балканские восстания вызвали массовые кровопролития и эмиграцию мусульманского населения из утраченных провинций. Окончательный результат упадка и распада Османской империи таков: в 1923 г. подавляющее большинство мусульманского населения Балкан было изгнано и убито. В ответ Турция уничтожила христианское население Анатолии. Поток мусульманских беженцев обострил межнациональные противоречия в оставшихся провинциях Османской империи. В XVIII в. большая часть османской экономики находилась в руках европейских и османских христиан. Накануне Первой мировой войны все 40 частных банкиров и все биржевые брокеры Константинополя были немусульманами. Треть османской торговой палаты состояла из греческих фирм и организаций, даже в сельском хозяйстве и ремесле иностранцы играли большую роль.

В начале XX в. все европейские империи оказались перед множеством угроз: ослабления своего могущества; потери территорий; неспособности конкурировать с иностранными державами; утраты контроля над национальными меньшинствами; развертывания конфликта между монархами и набравшей силу бюрократией, которая стремилась определять политику. Все эти угрозы в Османской империи выступали в гипертрофированной форме. Для противодействия им Абдул-Гамид учредил тайную полицию. Османская империя выступила инициатором тайных сговоров высших чиновников с политическими эмигрантами для смещения суверена. Перед ней возник выбор: оставшись империей, состоящей только из турок и арабов, она получила бы в исламе наднациональную идеологию такой силы и привлекательности, которая могла бы соперничать со светским этническим национализмом [7, с. 262-264].

Великий имперский народ

При анализе России Д. Ливен отталкивается от взглядов Ш. де Монтескье и А. Тойнби, которые изучали империи для объяснения причин мирового господства народов Северной и Северо-Западной Европы. Главные итоги изучения сводятся к постулатам: империи возникают в холодном климате и на

неплодородных почвах; борьба за существование в трудных условиях закаляет народы для несения имперского бремени; среда влияет на менталитет и уровень цивилизации, в результате чего холодоустойчивые народы обладают более твердым и закаленным характером.

В соответствии с данными критериями русские должны были стать величайшим имперским народом. Москва удалена от античных и современных имперских центров. В период рождения Московского княжества (XIII-XIV вв.) на первом месте в мировой цивилизации находился Китай, на втором – исламский Ближний Восток, на третьем – латинское христианство Европы.

География – первая причина особого положения России в истории империй. В период генезиса Россия была вынуждена установить контроль над реками и их выходами в море, чтобы противодействовать стремлению соседей облагать движение по рекам налогами и препятствовать торговле. Река определяет направление экспансии, поэтому контролирующая истоки рек держава неизбежно доминирует на территории. Русские получили контроль над Волгой и выход к Каспийскому морю в 1550-х гг., а в XVIII в. завоевали побережье Балтийского и Черного морей. Эти приобретения повлияли на развитие русской торговли, экономики, богатства и мощи Российского государства. Но моря были внутренними (Каспийское) или выходили в океан через узкие проливы (Зунд на Балтике, Босфор и Дарданеллы в Константинополе), перекрываемые иностранными флотами. Из-за этого географического факта позиция России как морской и торговой державы всегда находилась под угрозой.

Важный момент концепции Д. Ливена – акцент на многообразии русских империй. Историки объясняют имперскую экспансию с помощью терминов «тянуть» и «толкать». Первый обозначает факторы притягивания метрополии к периферии. Например, коллапс монголо-татарской империи создал вакуум власти к востоку от Москвы. А богатые мехом сибирские регионы были слабо заселены для эффективного сопротивления русскому наступлению.

Ситуация вокруг степных пастбищ к югу от Москвы была иной. Там обитали кочевники – воины и скотоводы. С VII по XVII вв. они властвовали в регионе, наводя страх на оседлые общества к северу и югу, поэтому лишь в середине XVI в. Москва начала наступление на степи. Весь регион попал под контроль России в конце XVIII в. Пока российская территория ограничивалась лесными регионами и неплодородными землями, в ней не могло появиться население и богатство, достаточные для империи. Даже в середине XVIII в. население России было меньше населения Франции. Контроль России над всем регионом между Балтикой и Черным морем – недавний феномен.

Расположение, природные и людские ресурсы регионов Северной Евразии определяли причины их захвата и роль в экономической и политической системе Российской империи. Массовая колонизация Северной Евразии была эффективным способом утверждения контроля над регионом и изменения

мирового балансу між народами і цивілізаціями. Російської специфіки в цьому не було: «Будучи одним із основних елементів європейської експансії, колонізація, як правило (хоча не завжди), підразумувала широкомасштабні етнічні чистки. І Росія тут не стала винятком... Якщо обширні землі, які зараз називаються Південною і Східною Україною, – перш за все район проживання запорожських козаків – із-за нескінченних татарських набігів за здобиччю і рабами потрапили до Росії переважно порожніми, то в інших частинах степної Європи і по всій Південній Сибірі наступлення сільськогосподарського господарства і російських колоністів відбувалося за рахунок місцевих кочових народів і культур» [7, с. 338-339].

На цьому ґрунті Д. Лівен констатує схожість російської і британської колонізації: 1. Російська колонізація свого «Нового Світа» виправдовувалася розвитком необроблюваних кочівниками земель. Землеробство вважалося вищою ступенню цивілізації порівняно зі скотарством, тому слідом за англосаксами російські прославляли хоробрість і праць фермерів-колоністів, які в ворожбюї дикій місцевості з незнайомим кліматом не щадя сил несли прогрес і цивілізацію в величезні «пустельні» регіони. 2. Подібно західно-європейській колонізації, нові суспільства, засновані слов'янськими колоністами, відрізнялися одне від одного. В Азії колонізація була селянською, там не було дворянства і великих поміщій. В Новоросії майже половина земель належала великим поміщикам-дворянам. 3. В Новоросії нові регіони сильно відрізнялися від середньої частини Росії. Тут не було кріпосного права, багато селянські колоністи були українцями, а виникаючі південні міста представляли собою суміш етносів. Євреї привертувалися як колоністи, хоча їм заборонялося селитися в центрі імперії.

Для переслідування кочівників і захисту від них Росія будувала в степах ланцюг фортець. «Належною метою російської експансії була сама земля, головним чином тому, що вона була набагато родючішою сільськогосподарським угіддям Московського регіону. В боротьбі між кочівником і сучасним європейським (в даному випадку російським) колоністом передбачити переможця було нескладно» [7, с. 340].

В результаті перемоги Росії на півдні почався диспропорційний розвиток різних галузей економіки. В 1914 р. більша частина Середньої Азії із-за концентрації сільськогосподарського господарства на хлопку перетворилася в регіон з дефіцитом продовольства. В радянське часи становище стало гірше. «Як в царське, так і в радянське часи основна частина хлопкового врожаю експортувалася на фабрики в Центральній Росії, що дуже нагадує економічні відносини між метрополією і периферією в європейських колоніальних імперіях» [7, с. 343]. Новоросія розглядалася Росією перш за все з стратегічної точки зору – як плацдарм в Чорноморському регіоні для подальшого наступлення проти османів на Кавказі.

Правда, в последние десятилетия XVIII в. Петербург колебался, стоит ли брать на себя бремя защиты и управления Грузией. В итоге победили стратегические и геополитические соображения. С учетом традиционной враждебности османов и соперничества Персии и Османской империи с Францией и Британией было решено присоединить Грузию к России и превратить ее в российскую базу в Закавказье. Вследствие этого россиянам пришлось руководствоваться законами местной геополитики, которая требовала захвата морских и сухопутных коммуникаций между Закавказьем и Россией. Началось покорение горных народов Северного Кавказа.

Кавказ оказался пограничной зоной между империями. Он был удален от центров и труднодоступен для контроля. В 1800 г. основными соперничающими империями здесь были русские на севере, персы на юго-востоке и османы на юго-западе. Все три империи имели на Кавказе своих единоверцев. В ту эпоху религия была средоточием лояльности и идентичности, намного важнее языка и национальности. В военное время единоверцы часто становились пятой колонной в тылу врага, что обрекало их на обвинения в предательстве и массовые избиения. Ужасные результаты этой кавказской традиции включали геноцид армян османами.

Однако россияне тоже приложили руку к кавказской традиции массовых депортаций, этнических чисток и убийств. Для доказательства Д. Ливен описывает политику России в период Кавказской войны и в советское время: «*Всем своим менталитетом и особенно озабоченностью геополитикой (не говоря уже о жестокости) И. Сталин во многом напоминал императора... Но его склонность к геополитике, массовой резне и этническим чисткам является чисто кавказской чертой*» (курсив наш. – В.М.) [7, с. 346-347].

В целом российское правление в Азии – включает Д. Ливен, – во многом было схоже с методами управления европейских заморских империй и составляло важный элемент европейской экспансии на восток, осуществляемый за счет нехристианских и кочевых народов. «Экспансия России базировалась на применении европейских экономических и политических технологий – иначе говоря, армий, индустрии, железных дорог и правительственных институтов, организованных по современным европейским принципам» [7, с. 349].

Политические технологии и доморощенные идеологии

На основе данных технологий складывался имперский менталитет и политико-идеологические приоритеты России. Многовековое пребывание в составе татарской степной империи породило сочувствие к методам и ценностям ее дипломатии, способам войны и управления. Даже на рубеже XVII в. московская элита высоко ставила происхождение по прямой линии от Чингисхана. Императорская кровь в сочетании с православием придавала претенденту на монарший престол значительную легитимность в глазах россиян.

Ощущение превосходства в силе и предвкушение победы над неевропейцами были ключевыми элементами европейского имперского высокомерия. Элита царской России эпигонски заимствовала эти чувства в XVIII-XX вв. Примером служит деятельность генералов П. Цицианова и А. Ермолова на Кавказе, оправдывающих террор против горцев: «Снисхождение в глазах азиата, – говорил А. Ермолов, – знак слабости, и я прямо из человеколюбия бываю строг неумолимо. Одна казнь сохранит сотни русских от гибели и тысячи мусульман от измены» [7, с. 351].

Поведение русской политической элиты на Кавказе свидетельствует о тождестве российского и европейского имперского взгляда. По мере роста национализма постепенно возникал интересный феномен: каждая европейская империя полагала свою разновидность империи наилучшей. Наиболее радикальной реакцией россиян на пренебрежительное отношение к ним европейцев была гордость своими полуазиатскими корнями, татарской наследственностью и осознание «отдельности» от европейской цивилизации. В русском образе мышления всегда присутствовал националистический перекося, подчеркивавший русскую уникальность, главным источником которой полагались православие и славянство. Такова суть евразийства. До 1914 г. русское евразийство было консервативно, ограничиваясь общей для России и Азии верностью самодержавной монархии, иррациональной и религиозной космологией, антилиберальными коллективистскими ценностями. После прихода к власти большевиков евразийские идеи пропитались верой в революционную энергию новой России и ее способность уничтожить буржуазную цивилизацию Европы.

Но в свете современного увлечения евразийством Д. Ливен подчеркивает важность двух обстоятельств: 1. До 1914 г. евразийство было узким направлением мысли в русском образованном обществе, большая часть которого ориентировалась на западную культуру и политику. 2. Евразийство – это побочный продукт трудных отношений России с Европой и чувства неполноценности и отверженности России. За пиететом к евразийству скрывается констатация Ф. Достоевского, восхваляющая русский империализм в Азии: «В Европе мы были приживальщики и рабы, а в Азию явимся господами».

Российское чувство культурной неполноценности и слабости радикально отличается от культурного высокомерия западноевропейского морского империализма. Русские всегда жестоко относились к туземному населению (торговля местными женщинами в Сибири занимала по доходности второе место после мехов), но стремились сохранить аборигенов для их последующей эксплуатации.

«Когда речь идет о русском народе, – пишет Д. Ливен, – ценностно-стоимостный анализ плюсов и минусов империи становится вдвойне затруднительным... Однако уже сейчас должно быть совершенно ясно, что

Российское государство, безусловно, стало гораздо богаче и сильнее в результате, если не всех, то большинства своих территориальных приобретений. Без этих завоеваний оно не стало бы великой державой. Даже сегодня, в постимперскую эпоху, Сибирь – драгоценный камень в имперской короне России – дает России возможность, потеряв статус империи (после отделения Украины. – *В.М.*), оставаться при этом великой державой, что по географическим причинам невозможно для морских держав – Британии, Франции, Испании и Нидерландов. Потеря заморских владений обрекла эти бывшие имперские державы на положение государств второго сорта или даже хуже. Сохраняя Сибирь в составе метрополии, Россия имеет шанс, хотя и не стопроцентный, избежать этой участи» [7, с. 362-363].

Из различий между морскими и сухопутными империями Д. Ливен выводит различия их *медицинских историй*. Чума в Европе была следствием объединения Евразии под монголами, жертвами которой стали европейцы. Русская экспансия на восток и юг не сопровождалась ужасными медицинскими последствиями для степных кочевников, хотя до появления русских оспа в Сибири была неизвестной. Русские распространялись в одной экологической системе, в которой население уже обладало иммунитетом против заразных болезней, которые несли с собой русские. Вплоть до столкновения с кавказскими горами русские не встречались с абсолютно новым для себя миром, но даже горцы не были столь фантастическими и непредсказуемыми, как народы, которые европейцы впервые обнаружили в Америках. Европейцы были вынуждены пересечь океан и встретиться с абсолютно новым миром. Русский колонист продолжал движение предков вдоль рек или по направлению к степям, поэтому у него не возникало чувства инакости. Но отсюда вытекает серьезная проблема: в сегодняшней России отсутствие чувства различия между родиной и колонией может иметь важные последствия для легитимности и стабильности российских постимперских границ [7, с. 366].

Следующая проблема вытекает из факта: империи Европы (Англия, Испания, Россия) были ее периферийными государствами. В постимперскую эпоху исторические и культурные последствия географической периферии стали фактором, затрудняющим преемникам Российской, Британской и Османской империй возможность на равных соперничать с новой Европой, сплотившейся вокруг франко-германского ядра.

Государственные институты и уровень развития культуры в большинстве периферийных обществ до Нового времени не дотягивали до уровня центров цивилизаций, с которыми они граничили. По этой причине периферийные общества были «восприимчивыми» и легко адаптировали и усваивали внешние влияния. Иногда способность усвоения технологий соседских цивилизаций превращала их в опасных военных противников, сочетавших технические достижения более развитых обществ с военными достоинствами brutальной империи-периферии. В начале XVIII в. в Европе русских воспринимали как

новый и более опасный эквивалент турок – жестоких и чужеродных варваров, но значительно лучше усвоивших европейские технические достижения [7, с. 368].

Влияние географии на историю Российской империи не следует переоценивать: «В большинстве случаев то, что происходило в головах у русских, – пишет Д. Ливен, – оказывалось важнее, чем место, которое они занимали на карте. Особенно это справедливо в отношении менталитета, идентичности и восприятия русскими самих себя» [7, с. 368].

Вплоть до настоящего момента все неевропейские общества вынуждены равняться на Запад ради выживания, все возмущаются этим фактом и развивают в ответ доморощенные консервативные идеологии. Систематизация таких идеологий и выработка средств противодействия им – еще одно направление исследований.

Поскольку в России не было четкой границы между метрополией и колонией, Москва без труда подавила движения за отдельную сибирскую и украинскую идентичность. «Политическая и культурная дистанция между царской Москвой и казацким Запорожьем была уже никак не меньше, чем между колониальной Виргинией и Лондоном» [7, с. 370], поэтому проведение такой границы – острая политическая проблема.

Формирование политической неопределенности

Для анализа корней успеха московской политики Д. Ливен переходит от географии к политическим традициям Российского государства, которые сформировались еще в доимперскую эпоху. Главные из них – самодержавие и централизация. Они являются продуктом отношения между царским государством и русским народом, народом и церковью до империи, царским государством и русской элитой, имперским государством и русским народом.

Истоки политических традиций России сложились в период 1450-1550 гг. – столетия, предшествующем завоеванию Казани. Большая часть Великой Руси была завоевана Москвой, а не присоединена в результате династических браков или по согласию сторон, поэтому точным аналогом политики Ивана III и Ивана IV являются действия первого императора Китая. Тот уничтожил местные элиты и гомогенизировал завоеванные территории и заложил основы централизованного имперского правления на тысячу лет. В политическом смысле история Российской империи несет на себе отпечаток позднего (в XVII в.) насильственного введения деспотичной формы крепостничества. Оно нанесло тяжелую травму народу, привыкшему к свободе и мобильности. Еще больше русская идентичность определялась православием.

Руководители российской внешней политики XIX в. справедливо полагали, что националистическое общественное мнение, на которое сильно влияли интеллектуальные наследники славянофилов, неспособно понять слабость России и правильно оценить ее военно-политическую стратегию в сравнении со стратегией европейских великих держав. Общество предполагало, что

внешняя политика преследует династические интересы, не совпадающие с подлинными интересами России. Эти подозрения вспыхнули с новой силой во время Первой мировой войны, когда возникла всеобщая вера в явную ложь: прогерманские фракции при дворе пытались заключить мир с Германией и свести на нет военные успехи России. Этот фактор окончательно разрушил доверие между режимом, российским общественным мнением и мнением элиты и привел в 1917 г. к свержению династии, свел на нет военные успехи России.

Д. Ливен фиксирует связь между территориальной экспансией и легитимностью государства: «Для русского провинциального дворянина, как правило, владевшего на своей исторической великорусской родине не слишком плодородными и богатыми землями, которые к тому же приходилось делить между детьми и наследниками, завидная успешность территориальной экспансии государства была залогом его легитимности» [7, с. 397]. По его мнению, есть историческая логика и справедливость в том, что русская помещицья аристократия и самодержавный режим, тесно связанные на протяжении веков, должны были исчезнуть одновременно. Русское самодержавие вполне можно приравнять к решающему воздействию парламентского правления и правовых норм на Британскую империю.

В 1550 г. государство и народ были накануне создания империи. В конце XX в. они внезапно перестали быть империей, а стали национальным государством. До середины XIX в. отношения царского режима и большинства русского народа были подобны обращению османской элиты с турецким крестьянством. Русский аристократ XIX в. руководствовался пушкинским страхом перед склонностью русского народа к «бессмысленному и беспощадному» бунту, но одновременно романтизировал русского патриархального православного крестьянина как бесстрашного воина с его долготерпением, жертвенностью и преданностью царю и отечеству.

В целях дистанцирования от перечисленных шаблонов русского государственного разума Д. Ливен вводит и аргументирует концепт политической неопределенности [7, с. 411-413]. Были украинцы и белорусы отдельными народами или ветвями русской нации? Проблема для украинского и белорусского национализма состоит в том, что все три народа имеют ряд общих признаков идентичности: все входили в состав Киевской Руси с центром в Киеве; одна из ветвей киевской династии утвердилась в Москве и образовала русское царство; Романовы были историческими наследниками московских Рюриковичей и потому могли притязать на все наследие Киевской Руси; три народа были объединены православием и общим церковнославянским языком; у них были общие враги – поляки и татары. На основе данных фактов русская элита пыталась обосновать шаблон, согласно которому все три народа изначально были одной нацией. Опять-таки здесь нет русской специфики. Точно так же многие англичане не отрицали факт существования шотландской

нации, твердо веря в то же самое время, что она является частью более широкой британской идентичности. Одновременно никто из русских не отрицал, что латыши или грузины являются самостоятельными нациями. Враждебный характер дебатов усугублялся крайней важностью вопроса для всех заинтересованных сторон.

На протяжении последних двух столетий Россия не смогла бы сохранить имперский статус без Украины. Отделение Украины стало определяющим фактором развала СССР. В Украине и в России политическая стабильность и национальная идентичность остаются хрупкими, а вопрос вызывает споры. В случае с Украиной наиболее существенно то, что в 1550 г. не было предопределено, обретет Украина собственную государственность или нет. «Именно возможность различных вариантов в ее историческом развитии делает украинскую историю при царском и советском режимах такой важной и интересной для изучения. Но украинский случай, помимо прочего, высвечивает некоторую общую неопределенность империи как в концепции, так и в этом конкретном случае. Что справедливо для империи в целом, справедливо и в русском и советском контексте» [7, с. 412]. Иначе говоря, концепт политической неопределенности при изучении империй является универсальным когнитивным приемом.

Московские правители расширяли территорию во всех возможных направлениях. Для оправдания захватов они объявляли себя наследниками Чингисхана, византийского императора, великих князей Киева и Владимира. «Ибо для безжалостных и прагматичных силовых политиков, правивших Москвой, было не слишком важно, насколько легитимным выглядел захват территории, если только территориальные ресурсы были надежно прикарманены. Однако официальные претензии царизма на то, что Украина и Белоруссия не были имперскими приобретениями, а являются исконными русскими землями, имеют большое значение для понимания последующей царской политики и в этих регионах и еще большее – для понимания того, что сами русские думали о природе своей империи» [7, с. 413].

Проблема выбора политических стратегий

Д. Ливен изучает период заката Российской империи как множество проблем, порожденных политической логикой территориальной экспансии. Между 1854 г. и 1917 г. успехи России на дипломатическом и военном поприще были скромными по сравнению с Британией, Германией и Соединенными Штатами. Осознание отсталости и постоянные неудачи ослабляли легитимность режима в глазах русского и нерусского населения империи [7, с. 421].

Польская проблема состоит в том, что Польша всегда оставалась «бельмом» на глазу Российской империи, а во второй половине XX в. она стала одной из важнейших причин уязвимости послесталинской советской империи. Польша была слишком велика, чтобы легко поглотить ее, а ее элиты – слишком

многочисленны, самоуверенны и привязаны к героическим воспоминаниям о независимом Польском содружестве, которое распалось в 1795 г. К тому же польские и русские церкви и государства издавна непримиримо враждовали между собой. Главный предмет соперничества между Польшей и Великой Русью сводился к претензиям на лежащие между ними украинские и белорусские земли.

История Польши в XIX в. показала, что старая царская политика создания империи на базе союза с местной аристократией уже была неэффективной, нежелательной и невозможной. Царский режим не смог это осознать и выдвинуть альтернативы для поддержания империи в современную эпоху по следующим причинам:

1. Государственные деятели не смогли отказаться от старой стратегии альянса с местной аристократией и религиозными деятелями, полагая ее более надежной, чем работу с крестьянством и русификацию пограничных территорий. Между тем «В условиях приближающейся массовой грамотности и урбанизации даже на относительно отсталых западных пограничных землях представлялась ... более перспективной идеологическая работа с детьми богатых крестьян и другими элементами нарождающегося среднего класса. В этом регионе, так же как и почти во всей Восточной и Центральной Европе, именно эти социальные группы оказали наибольшее воздействие на создание массовой национальной идентичности» [7, с. 434].

2. Правительство России на протяжении XIX в. было непоследовательным, а политика министерств несоординированной. Каждое из них руководствовалось своим представлением о способе управления нерусскими провинциями: Минфин был озабочен бюджетом и экономическим развитием; МВД отвечало за порядок и политическую стабильность; но для сохранения империи решающими оказались вопросы языка, культуры и национальной идентичности, которыми занималось слабое министерство образования.

3. В большинстве нерусских пограничных земель власть принадлежала генерал-губернаторам, которые формально подчинялись министерствам, но могли обращаться напрямую к царю. Наместники оказывали решающее влияние на политику в регионах.

4. Российская империя состояла из множества народов и национальностей с разной культурой и уровнем социально-экономического развития. Любая попытка применить ко всем единую «гармоничную» политику могла иметь катастрофические последствия.

5. В XX в. стало ясно, что для имперских проблем в современную эпоху нельзя найти простых и однозначных решений. Если русский царизм запутался в этих проблемах, то ничуть не лучше выглядели его имперские соперники [7, с. 434-435].

Д. Ливен посвящает большую главу анализу общемирового контекста империй как множества попыток решения проблем современной империи,

которые одновременно были политическими стратегиями, претендующими на универсальность.

Первая из них представляла попытку создания новой, всемирной наднациональной идеологии как опоры имперского правления. Эта стратегия была реализована в СССР.

Вторая стратегия состояла в использовании традиционной наднациональной религии и была реализована в Турции, поскольку ислам мог связывать турок, арабов, курдов и боснийцев общей преданностью султану.

Можно было усилить привлекательность империи причастностью к великой цивилизации (с которой отождествлялся тот или иной имперский режим) ради защиты от националистической угрозы. Однако ни одна империя не сумела воспользоваться привлекательностью своей великой цивилизации для поддержания имперского режима. Но из-за глубокого антагонизма между царским режимом и большинством российской интеллигенции воздействие последней на нерусское население было слабым подспорьем имперским правителям. Слабым утешением царскому правительству было то, что украинские и еврейские социалисты зачастую тяготели не к национальным, а к общеимперским революционным партиям, хотя впоследствии это могло привести к образованию социалистической империи на руинах царской.

Еще одним решением имперских национальных проблем был геноцид и этнические чистки большого масштаба. Царский режим «поощрял» эмиграцию за границу малых кавказских народов, которые рассматривал как угрозу российской безопасности. Но правители России к XIX в. были однозначно европейскими по своим ценностям и взглядам. Попытки решить проблемы империи при помощи геноцида или этнических чисток не представлялись возможными в свете моральных критериев российского правящего класса. Здесь не могло быть места аморализму режимов А. Гитлера и И. Сталина, когда тоталитарные светские идеологии могли оправдывать и требовать уничтожения народов, «стоящих на пути истории».

Однако российской правящей элите были не чужды идеи антисемитизма. Бедственное положение евреев (погромы, ограничения прав, нищета) побуждало значительную часть еврейского населения западных пограничных земель к эмиграции в Западную Европу и Соединенные Штаты. Но Д. Ливен полагает, что при обсуждении политических преследований и насилия крайне важна лингвистическая точность. Погромы нельзя назвать систематическими этническими чистками и геноцидом, которые были стратегией предположительно более «цивилизованных народов» Европы по отношению к евреям. Все исследования подтверждают, что царское правительство никогда не организовывало и не провоцировало погромов, хотя местные власти порой смотрели на них сквозь пальцы и медлили при их пресечении. Царские министры не потворствовали убийствам и были обеспокоены вспышками массовой жестокости, а также опасались, как бы неконтролируемая склонность

простонародья к анархическому сведению счетов не обернулась против них самих. С другой стороны, неприкрытая антипатия высшего начальства к евреям могла внушить младшим чиновникам надежду на то, что их неспособность остановить погромы пройдет безнаказанно и будет поощрена. Не следует забывать, что во время Первой мировой войны сотни тысяч евреев были с крайней жестокостью и без причин изгнаны российской армией из западных пограничных земель.

Еще одной стратегией решения проблем империи могла бы стать попытка пойти по австрийскому пути к созданию многонациональной федерации. Но самодержавная централизация не позволяла империи развиваться в мозаику коронных земель в австрийском стиле, где каждая земля сохраняла собственную политическую идентичность. Ступив на эту дорогу, Австрия уже была не в состоянии остановить своего движения в сторону многонационального федерализма.

Однако ни один из членов российской элиты не рассматривал австрийский вариант решения проблемы многонациональной империи как достойный образец для подражания. С российской точки зрения он представлялся источником политической нестабильности и проявлением военной слабости, которой в России старались избежать любым путем. Комментируя итоги войн 1859 г. и 1866 г., российские военные отмечали тот факт, что многонациональный состав габсбургской армии отрицательно воздействовал на ее моральную стойкость и боеспособность. В противоположность этому высоко ценилось значение национальной однородности в прусской, итальянской и российской армиях. Военные отвергали возможность сравнения Российской империи с многоязычной Австрией. С военной точки зрения они были правы. В это время лишь некоторые мусульманские подданные русского царя были военнообязанными. В 1870 г. 90% призывников составляли русские, белорусы и украинцы. И здесь наиболее существенно то, что в глазах царской элиты белорусы и украинцы являлись русскими, хотя говорившими на диалектах и имевшими свои особые традиции. Не только царская элита, но вся Европа в 1870-х гг. принимала как данность, что украинцы и белорусы в своей национальной идентичности и политической лояльности были русскими в большей степени, чем баварцы – немцами.

Проблемы внутренней политики

Поэтому Д. Ливен еще раз акцентирует сходство британской и русской внутренней политики. Управляя неевропейскими народами и территориями, британцы и русские не включали большинство из них в свой проект консолидации империалистического государства. Для британцев заморские колонии всегда были конституционно отдельными территориями, и англичане отвергали идею ассимиляции их небелого населения. В Российской империи ассимиляция шла более быстрыми темпами потому, что большой процент аристократии имел татарские или кочевнические корни. Однако, к XIX в.

вследствие европеизации российской элиты у нее пропало желание ассимилировать неевропейцев. В системе законов возникло понятие инородцев, которые не подлежали ассимиляции и на которых не распространялись права и обязанности остальных подданных российского государства. В 1900 г. в эту категорию входили почти все коренные таежные, степные, кочевые и мусульманские народы российской Азии. Режим в то время не предпринимал никаких усилий для интеграции европейских мусульман в русское национальное сообщество [7, с. 446]. Перед Российской империей еще не встала капитальная политическая задача вовлечения массы мусульманских народов в государственную образовательную систему.

Что касается христианских меньшинств, то государство в это время уже пыталось использовать их школы для насаждения русского языка, культуры, идентификации и политической лояльности. В течение двух десятилетий перед 1914 г. число школ выросло. Однако образовательная система как механизм русификации населения имела значительные недостатки. Властям было сложно контролировать школы, разбросанные по огромной территории. Деревенские школы представляли собой убогие трехгодичные заведения с одним общим классом. Учителями в 1906-1917 гг. были в основном женщины, причем их положение было крайне бедственным, и они редко пользовались авторитетом у крестьянства. Живя в бедности и изоляции, они полностью разделяли недоброжелательное отношение интеллигенции к царскому режиму. Режим не доверял учителям, пытался установить над ними жесткий контроль и не мог рассчитывать на них как на помощников в деле привлечения деревни на свою сторону. Это представляло яркий контраст с той ролью, которую школы играли в воспитании патриотизма и имперских настроений среди британской или немецкой молодежи, а также с тем осознанием важности и значительности своей миссии, с которым французские учителя отправлялись на завоевание Франции ради нации и республики.

В итоге Д. Ливен делает заключение: в 1914 г. русский царизм не смог решить основные проблемы империи. Наоборот, по мере распространения среди населения грамотности и политического самосознания, трудности режима по управлению многонациональной империей только возрастали. Опыт революции 1905 г. и последовавшая за ней частичная демократизация прессы и парламентской жизни укрепили положение и силы интеллектуалов-националистов, которым стало проще встречаться, организовываться и даже находить понимание в крестьянской среде накануне Первой мировой войны. Иначе говоря, империя стимулировала рост национализма.

Российская империя проиграла войну не потому, что ее армия потерпела поражение, а потому, что обрушился ее внутренний фронт. До революции 1917 г. военное положение России было не хуже ее западных союзников. Хотя российская армия в целом уступала германской, то же самое можно сказать о французах и британцах. Экономические и военные действия России в 1916 г.

производили сильное впечатление. Знаменитый Брусиловский прорыв был наиболее удачной наступательной операцией союзников до 1918 г. Действия русских на турецком фронте были более успешными, чем действия британцев, потерпевших от османских войск поражения при Галлиполи и в Месопотамии в 1915 г. Российская армия одерживала победы над турками в каждом сражении и ко времени начала революции глубоко внедрилась на территорию Анатолии. Таким образом, революция была не следствием военных неудач, а результатом экономических тягот военного времени. Но основной ее причиной оказалась полная утрата доверия царскому режиму среди большинства российских элит и российских городских масс, поэтому теория революций – необходимая составная часть анализа империй.

Перспективы дискуссии

Предложенная мной систематизация проблем исследования Д. Ливена не является исчерпывающей и может уточняться в каждом конкретном случае. Список общих объектов исследования и тем обсуждения выглядит как анализ следующих крупных проблем: когнитивно-политические ловушки исследования империй и квалификация империй как безжалостного механизма эксплуатации природных и человеческих ресурсов; квалификация имперского государственного управления как предпосылки успеха и поражения империй; описание империй как основы и стимула для становления и развития национализма, подрывающего их существование; взаимодействие политических технологий и доморощенных идеологий; описание процедур выбора политических стратегий и решения проблем внутренней политики в контексте периода распада империй как следствия исторически накопленной несвободы, не позволяющей найти адекватный ответ на множество вызовов современности. Каждая из этих проблем может дробиться на конкретные подпроблемы.

Но общие проблемы останутся тем более актуальными, чем более в политическом и научном пространстве будет пропагандироваться идеология «особого пути» России [10]. Анализ русского государственного разума в контексте османо-российской компаративистики позволяет рассматривать множество поставленных проблем как повестку дня дискуссии, имеющей прямой выход на ситуацию в современной России.

В настоящее время в мировом научном и политическом сообществе обсуждается правомерность присоединения Крыма к России. Высказываются противоположные точки зрения. Выработку отношения к ним можно начать с вопроса: применима ли к истории присоединения Крыма и Кавказа к России идеология цивилизационной миссии и доктрина *terra nullius*?

Книга Д. Ливена вдохновила меня на перечитывание «Дневника писателя» Ф.М. Достоевского под углом зрения поставленного вопроса. Я нашел там много интересного для доказательства правомерности предложенного подхода. Приведу один показательный отрывок.

Выдающийся писатель в августе 1876 г. полностью соглашался с мнением газеты «Московские ведомости», которые «...выражают желание «не жалеть о татарах» и т.д. не для одной лишь политической стороны дела, не для одного лишь закрепления окраин, и выставляют прямо экономическую потребность края. Они выставляют, как факт, что крымские татары даже доказали свою неспособность правильно возделывать почву Крыма и что русские, и именно южнорусы – на это гораздо будут способнее, и в доказательство указывают на Кавказ. Вообще если б переселение русских в Крым (постепенное, разумеется) потребовало бы и чрезвычайных каких-нибудь затрат от государства, то на такие затраты, кажется, очень можно и чрезвычайно было бы выгодно решиться. Во всяком ведь случае, если не займут места русские, то на Крым непременно набросятся жида и умертвят почву края» [11, с. 55].

Из приведенного отрывка вытекает, что идеология цивилизационной миссии и доктрина *terra nullius* при присоединении Крыма и Кавказа к России выступали в обрамлении «еврейской угрозы» и антисемитских убеждений не только отдельных лиц, но и популярных печатных изданий, от влияния которых не смог освободиться великий писатель. Но точно ли он излагал факты?

Выдающийся российский историк Б.Э.Нольде показал, что русское общество начало заражаться вирусом империализма как раз после завоевания Крыма: «Завоевание Крыма было прямым нарушением Россией Кючук-Кайнарджийского договора и Айналы-Кавакской конвенции и ущемляло законные права Турции. В Санкт-Петербурге понимали, что это может привести к новой войне, однако все же надеялись на лучшее» [12, с. 552-553].

Вместо старых и новых надежд у меня есть предложение учесть информацию А.Х.Бенкендорфа, который был первым руководителем российских спецслужб. В 1804 г. он посетил завоеванный Россией Крым и сообщал: «С первыми днями весны мы покинули Херсон и направились в Крым. Въезжают на этот полуостров через единственный проход – Перекоп. Татары – долгое время хозяева России, в свою очередь побежденные со всех сторон, нашли в Крыму свое последнее прибежище. Они возвели этот земляной вал, или Перекоп, который оказался всего лишь слабой преградой против отваги наших войск. Но вечным позором для завоевателей и для царствования Екатерины будет то, что весь Крым сделался безлюдным; эта прекрасная провинция, житница Константинополя и Малой Азии, покрытая городами с цветущими садами и питающая более миллиона трудолюбивых жителей, была превращена в пустыню... можно подумать, что Россия покорила Крым только ради создания порта и флота в Севастополе. Действительно, невозможно найти в Крыму более просторного и удобного места; все флоты Европы могли бы здесь встать на якорь» [13, с. 80-82].

Стало быть, Его Высочайшее превосходительство имел мужество признать факт разорения Крыма в результате его присоединения к России, стратегические

мотиви такого присоединения и вытекающий отсюда вечный позор, а не риторические ссылки на русский этнический фактор.

Данные уточнения позволяют внести необходимую конкретизацию в концепцию Д. Ливена и определить повестку дня дискуссии по проблеме русского государственного разума в контексте осmano-российской компаративистики.

Список использованных источников и литературы

1. Макаренко В.П. Русская власть и бюрократическое государство. – Ростов-на-Дону: Издательство Южного федерального университета, 2013. – Часть 1. – 659 с.
2. Русская власть и бюрократическое государство: коллективная монография / Отв. редактор В.П. Макаренко; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону: Издательство Южного федерального университета, 2015. – Часть 2. – 626 с.
3. Арон Р. Мир и война между народами / Пер. с фр; Под общей ред. канд.полит.наук Даниленко В.И. – М.: NOTA BENE, 2000. – 880 с.
4. Макаренко В.П. Кавказ: концептологический анализ // Социологические исследования. – 2001. – № 12. – С. 30-40.
5. Российский Кавказ: проблемы, поиски, решения: Научное издание / Под общ. ред. Р.Г. Абдулатипова, А.-Н. З. Дибирова. – М.: Изд-во «Аспект-Пресс», 2015. – 600 с.
6. Макаренко В.П. Город как судьба: взгляд Нобелевского лауреата Орхана Памука на родной Стамбул // Политическая концептология: журнал междисциплинарных исследований. – 2011. – № 4. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://politconcept.sfedu.ru/2011.4/12.pdf>
7. Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова. – М.: Изд-во «Европа», 2007. – 681 с.
8. Макаренко В.П. Проблема дистанции при описании социо-политической динамики России // Политическая концептология: журнал междисциплинарных исследований. – 2009. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politconcept.sfedu.ru/2009.1/04.pdf>
9. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – М.: РОССПЭН, 1998. – 568 с.
10. Идеология «особого пути» в России и Германии: истоки, содержание, последствия: [сб. ст.] / Kennan Institute; Под ред. Э.А. Паина. – М.: Три квадрата, 2010. – 320 с.
11. Достоевский Ф.М. Дневник писателя, 1876. Май-октябрь // Полн. собр. соч.: В 30 т. Л., 1981. – Т. 23. – 424 с.
12. Нольде Б.Э. История формирования Российской империи / Пер. с фр. Л.Ф. Сахибгареевой, под ред. И.В. Кучумова; отв. ред. В.А. Тишков. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2013. – 848 с.
13. Бенкендорф А.Х. Воспоминания 1802-1837 [публ. М.В. Сидоровой, А.А. Литвина; пер. с фр. О.В. Маринина; предисл. М.В. Сидоровой]. – М.: «Рос. Фонд Культуры», 2012. – 759 с.

Макаренко В.П. Російський державний розум з погляду осmano-російської імперської компаративістики.

Для адекватного формулювання проблеми імперії в історії та сучасній Росії потрібна дистанція стосовно концепцій, які розробляються представниками офіційної науки і пропаганди всередині Росії та росієзнавцями за межами країни. Концепт дистанції дозволяє засвоїти теоретичний простір ґрунтовної праці Д. Лівена в контексті сучасних російських перетворень з одночасним дистанціюванням від політичної кон'юнктури та інтелектуально-політичних мод. Дані уточнення дозволяють внести необхідну конкретизацію в концепцію Д. Лівена і визначити порядок денний дискусії щодо проблеми російського державного розуму в

контексті османо-російської компаративістики. У статті систематизовано загальні проблеми Російської імперії до 1917 р. і поставлена проблема їх відтворення в сучасній Росії.

Ключові слова: *російський державний розум, імперія, подібність та відмінність Османської й Російської імперій.*

Makarenko V. Russian State Mind from the Point of View of the Osman-Russian Imperial Comparative Studies.

To adequately formulate the problem of the empire in history and in modern Russia, a distance is required in relation to concepts that are developed by representatives of official science and propaganda within Russia and by Russian scientists outside the country. The concept of distance allows to master the theoretical space of the solid work of Dominic Lieven in the context of modern Russian transformations with simultaneous distancing from political conjuncture and intellectual and political fashions. These refinements make it possible to introduce the necessary concretization into the concept of D. Lieven and to determine the agenda of the discussion on the problem of Russian state mind in the context of the Ottoman-Russian comparative studies. The article systemizes the general problems of the Russian Empire until 1917 and poses the problem of their reproduction in modern Russia.

Keywords: *Russian state mind, empire, similarity and difference of the Ottoman and Russian empires.*

УДК 327.2+327.82

Розумюк В.М.

СТАТУС «МОЛОДШОГО БРАТА» В ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Стаття присвячена дослідженню феномену «братерства» у міжнародних відносинах. Аналізується зміст поняття «братство» в дипломатичній історії країн Стародавнього Сходу і середньовічного Китаю, наводяться конкретні приклади «братських» договорів. На багатьох прикладах автор демонструє, що сімейна термінологія («батько», «син», «дід», «онук», «дядько», «племінник», «брат») часто використовувались в хроніках різних цивілізацій та епох для визначення певного статусу держави в системі міжнародних відносин та позначення різних нюансів відносин політичної залежності, васалітету та гегемонії. Екстраполюючи досвід історії східної дипломатії на сучасну систему міжнародних відносин, автор робить висновок, що традиційні гасла російської пропаганди про «один народ» та «одвічне братерство» російського та українського народів означають лише ствердження нерівноправності та залежності української держави від «старшого брата», другорядний статус українців як нації, а не відчуття взаємної приязні і родинні зв'язки.

Ключові слова: «братство», міжнародні відносини, статус, дипломатія, угода.

Впродовж останніх років у вітчизняних і російських мас медіа постійно піднімається тема «братерства народів». Чільні московські урядовці не втомлюються наголошувати на «братерстві» й тотожності росіян та українців, у відповідь їм лунають емоційні заяви вітчизняних політиків і громадських діячів – «нікогда мы не будем братьями». Значний суспільний резонанс цієї проблематики та «гібридна війна» проти нашої країни з боку колишньої «братської» республіки актуалізує вивчення феномену «братерства» у міжнародних відносинах.

Стаття має на меті дослідження і аналіз змісту поняття «братство» в дипломатичній історії країн Стародавнього Сходу і середньовічного Китаю. Вважаємо за необхідне особливо наголосити, що досліджуючи політичні феномени в широкому часовому проміжку неминуче доводиться йти на певне спрощення і, навіть, примітивізацію, адже міжнародні системи та їх учасники впродовж тисячоліть суттєво відрізнялись за своєю структурою та характером одне від одного, проте звернення до історичного прецеденту і досі залишається одним з найбільш ефективних засобів протидії пропагандистському навіюванню, тож неможливо зрозуміти сучасність без постійного звернення до історичного досвіду минулого.

У пересічного громадянина гасло «братерство народів» зазвичай викликає асоціації з кривими родинними зв'язками, культурною подібністю і духовною близькістю, спільним історичним шляхом (разом пережиті важкі випробування і здобуті спільні перемоги), симпатією до своїх «братів». Як свідчать численні соціологічні опитування, українці навіть після розпаду Радянського Союзу продовжували сприймати своїх колишніх співвітчизників, передусім росіян і

білорусів, як трохи «інших», проте аж ніяк не «чужих» і тим більше не «ворожих».

Водночас історія дипломатії надає чимало яскравих свідчень того, що в офіційних угодах та дипломатичному листуванні характер взаємин між державами та їх статус в системі міжнародних відносин часто описувалися в сімейних термінах, а поняття «батько», «син», «дід», «онук», «дядько», «племінник», «брат» постійно використовувались для позначення різних нюансів відносин політичної залежності, васалітету і гегемонії в хроніках різних цивілізацій та епох. Слід наголосити, що в цих джерелах міжнародні відносини неодноразово порівнювалися й ототожнювалися із взаєминами в родині навіть тоді, коли мова йшла про принципово відмінні держави та народи, які не мали між собою майже нічого спільного.

Перші письмові згадки про встановлення «братських» відносин між державами відносяться до Ранньодинастичного періоду в Месопотамії [1, с. 200]. В одному з надписів (який зберігся в багатьох екземплярах) повідомляється: «Енметена, енсі (правитель) Лагаша (приблизно 2360-2340 рр. до н.е.), і Лугалькінгенешдуду, енсі Урука, встановили (між собою) братерство» [2, с. 14]. За аналогією з європейською дипломатичною традицією можна було б припустити, що правителі цих держав визнали один одного рівновеликими, проте подібне тлумачення суперечить іншому фрагменту: «Він (Енметена) скасував повинності мешканців Урука, Ларси і Бад-тибіри» [2, с. 14]. З цього тексту випливає, що Енметена здійснював ефективний контроль над значною частиною Шумеру, зокрема й над Уруком. На жаль, надзвичайна обмеженість історичних джерел про події Ранньодинастичного періоду в Месопотамії дозволяє нам лише будувати припущення про справжній характер взаємин Енметени та Лугалькінгенешдуду, проте в приватноправових документах (щоправда, більш пізнього часу) вступ у «братерство» аж ніяк не передбачав рівноправ'я «братів». У приватних відносинах «всиновлення», «удочеріння», «братство» були різними формами встановлення залежності, що за своїм характером інколи наближалась до рабства [3, с. 80-81]. Таким чином, два наведених вище фрагмента тексту не суперечать одне одному, якщо припустити, що Енметена був «старшим братом», а встановлення «братства» з Лугалькінгенешдуду – нерівноправним союзом.

Звертаючись до історичних першоджерел тієї епохи, можна зробити висновок, що встановлення «братерства» між правителями було передусім військово-політичним актом – укладенням альянсу, проте характер відносин між союзниками, їх статус і права по відношенню одне до одного визначався окремо для кожного конкретного випадку. Відповідно, названі «брати» могли бути як рівноправними партнерами, так і васалами, що залежали від свого патрона.

Цікаво зазначити, що договір «братерства» міг бути укладений і між справжніми братами. Після смерті царя Шамші-Адада (1781 р. до н.е.), який

завдяки численним війнам та вдалій дипломатії зміг підпорядкувати своїй владі всю Верхню Месопотамію, його син Ішме-Даган, який управляв східною частиною батьківської імперії, запропонував своєму рідному брату Ясмах-Ададу (наміснику північних територій) укласти договір «братерства» (аххутум) на вічні часи, взявши на себе зобов'язання не вступати у відносини залежності від правителя Вавілону Хаммурапі. Проте вавилонський цар, який свого часу був пов'язаний із Шамші-Ададом відносинами нерівноправного «братства» [4, с. 132], втрутився у справи братів, що призвело до зникнення з історичної арени Ясмах-Адада, а Ішме-Даган потрапив у залежність від Хаммурапі [3, с. 64].

У II тис. до н.е. на Близькому Сході тривав процес становлення великих централізованих держав, боротьби між ними за гегемонію та підпорядкування дрібних політичних утворень, який час від часу переривався потужними «варварськими» нашествиями. В дипломатичному листуванні між дружніми правителями могутніх царств тієї епохи (Єгипет, Вавілонія, Хеттська держава, Міттані; дещо пізніше – Урарту та Ассирія) згідно правил етикету використовувалась формула «улюблений брат» (буквальне значення хороший/солодкий брат). Залежні царі, при зверненні до більш могутнього адресата, називали його «батьком» або «паном», а себе – «сином». Дрібні ж васали вправлялись у мистецтві підлабузництва і самоприниження, іменуючи себе «раб», «слуга», «прах під сандалями мого повелителя», «твій собака» та звеличуючи свого господаря як «Бога» чи «Сонце» [5, с. 326-327].

Таким чином можна констатувати, що терміни «брат», «син», «батько» на Близькому Сході відображали нюанси взаємин між державами, причому статус правителя по відношенню до своїх партнерів був динамічним і залежав від реального співвідношення сил у конкретний момент. Цар Ассирії Ашшурбанапал у своєму літописі вихваляється тим, що раніше царі Урарту його попередникам «завжди писали брат», тобто вважалися більш-менш рівновеликими. Посилення могутності Ассирії та ослаблення Урарту призвели до того, що цар Урарту Сардурі III у листі до Ашшурбанапала зазначав: «Як син своєму батьку постійно пише «пан», так і він подібним же чином став писати «царю моєму пану»». У листі-відповіді до Сардурі III ассирійський цар повторює цю формулу, називаючи його «сином» [2, с. 169]. Слід особливо підкреслити, що у цьому посланні Ашшурбанапал неодноразово вживає слово «друг», тобто у його зверненні немає зневаги чи навмисної образи, адже у цей період, коли багатьом сусіднім з Ассирією країнам силою зброї нав'язувалася її гегемонія, значно частіше вживалася формула «пан-раб».

Втім, взаємини реальних або номінальних «братів» на Близькому Сході також не були цілком рівноправними. Судячи з документів Телль ель-Амарнського та Богазкейського архівів, особливе місце серед правителів інших «великих» держав займав єгипетський фараон. До нашого часу зберігся цікавий лист царя Вавілону Кадашман-Елліля, який віддав дочку заміж за фараона, а

після цього виявив бажання одружитися з єгипетською принцесою: «Оскільки ти, брат мій, написав мені, що не віддаси заміж свою доньку, сказавши так: «З давніх-давен дочка царя Єгипту не видається ні за кого», – я відповідаю: Чому ти так дієш? Ти цар, ти можеш чинити, як тобі завгодно. Якщо ти що-небудь даєш, то хто скаже щось проти? Коли ці твої слова мені сказали, я тобі, брату своєму, так відповідаю, ось що я кажу: Дорослі дочки і красиві жінки є в тебе. Одну яку-небудь красиву жінку за твоїм вибором надішли мені. Хто скаже: «Не царська дочка вона?» Ти ж не прислав нікого лише заради того, щоб нікого не прислати. Хіба ти не шукаєш братства і дружби, якщо сам пишеш мені про взаємне зближення через шлюб? Адже і я заради цього, заради братства і дружби про наше взаємне зближення через шлюб писав тобі. Чому ж брат мій не прислав ніякої жінки?» [2, с. 25]. Тобто одруження на єгипетській принцесі сприймалося як джерело престижу та дипломатичний успіх настільки, що цар Вавілону був готовий піти на принизливе інсценування, щоб стати, нехай навіть фальшивим, зятем фараона.

Необхідно зазначити, що країнам стародавнього Сходу та середньовічного Китаю було притаманне повне ототожнення держави і народу з особою правителя. Схильність до персоніфікації влади та сприйняття особи царя як втілення усіх суспільно-політичних інститутів призвели до того, що задовго до Людовика XIV східні деспоти могли заявити: «державна – це я», маючи на це значно вагоміші підстави, ніж видатний представник французького абсолютизму. Відповідно, характер взаємин між державами та їх статус в системі міжнародних відносин ототожнювався з особою правителя, проте інколи в документах згадувалися й країни, які вони представляли. У зв'язку з цим цікавою видається одна з найдавніших відомих історичній науці угод про вічний мир, дружбу, братерство і співробітництво у справі відсічі зовнішній агресії і залагодження внутрішніх конфліктів, що була укладена у 1296 р. до н.е. між єгипетським фараоном Рамзесом II та царем хетів Хаттусилісом III. Після низки кривавих війн, у яких жодна сторона не змогла здобути вирішальної перемоги і які лише ослабили обидві держави, їх правителі вирішили укласти між собою альянс, встановивши «прекрасний мир і прекрасне братство». До того ж, у цьому найдавнішому з усіх відомих документів міжнародного права йдеться не лише про мир, дружбу і братерство між великим царем хетів і великим фараоном Єгипту, але й між їх країнами: «Хай триває прекрасний мир і братерство поміж дітьми дітей великого царя хетів і Рамзеса, великого царя Єгипту. Хай Єгипет і країна хетів, подібно нам, перебувають у мирі і братерстві на усі часи» [6, с. 13].

Іншим показовим прикладом застосування сімейної термінології для характеристики міждержавних взаємин і демонстрації статусу країни в системі міжнародних відносин може слугувати історія стародавнього і середньовічного Китаю. Тут йдеться, передусім, про взаємини китайської імперії за часів

династій Хань, Тан і Сун з навколишніми «варварськими» державами – племінними союзами кочовиків.

Дипломатична традиція Китаю вже в найдавніші часи відзначалась вкрай зверхнім та зневажливим ставленням до навколишнього світу. Теоретично вважалося, що форми і норми рівноправних взаємовідносин, які використовувалися між царствами хуая, неприпустимо і непристойно застосовувати в контактах з іншими державами. Неодноразово китайські чиновники у власних трактатах наголошували, що з «варварами» не можна йти на жодні угоди, адже вони не люди – «це шакали і вовки, яким не можна довіряти», етично неповноцінні створіння, які перебувають на вкрай низькому рівні морального розвитку без чітких уявлень про добро і зло. Відповідно, загальноприйняті правила поведінки на них не поширювалися, тож, якщо з «варварськими» державами і укладались договори, то навіть цей факт китайцями сприймався як приниження, а угоди замовчувалися і приховувалися. В якості ідеалу міжнародного життя уявлялась система, у якій варварські племена, перебуваючи на географічній і політичній периферії могутнього Серединного царства, шанобливо сплачують данину і подають імператору чолобитні, захоплюючись його величчю.

Проте в реальному світі китайським державам довелось мати справу з серйозним і небезпечним противником, який змусив переглянути традиційні теоретичні догми. На початку II ст. до н.е. імперія Хань зазнала кількох відчутних і вкрай болючих поразок від племінного союзу сюнну (гунни), до того ж в одній із битв імператор Гао-цзу (Лю Бан) ледь не потрапив у полон. Не маючи змоги продовжувати війну та застосувати давній принцип імперської політики «розділяй і пануй» (в китайській версії «і і чжі і» – за допомогою варварів придушувати варварів), він був змушений прислухатись до порад своїх чиновників і укласти 198 р. до н.е. мирну угоду нового типу – перший «договір про мир, ґрунтований на (кривній) спорідненості» (хе цзінь юе), який у китайській історіографії завдяки термінологічній невизначеності також інколи називають «братським» («кунь ді» або «сюн ді», буквально – «відносини старшого і молодшого братів»). Згідно цього договору, який став типовим зразком для подібних міжнародних угод, впродовж наступного тисячоліття, китайський імператор віддавав за шаньюя (вождя) доньку і зобов'язувався щорічно надсилати йому дари, а сюнну мали утримуватися від нападів на Китай.

Суто номінально, ця угода стала першим міжнародним договором на Далекому Сході, у якому варварська держава і китайська імперія розглядалися як незалежні та рівноправні партнери. Проте для китайців першопричиною переходу від стратегії «покарання варварів» до «братських відносин кривної спорідненості» стала військова поразка і повне виснаження імперії у протистоянні із сюнну. Як зазначав один із провідних чиновників Лю Цзін, переконуючи імператора Гао-цзу відмовитись від продовження війни: «Воїни

втомилась від битв, підкорити сюнну силою зброї немає можливості... шаньюю (вождь) Маодунь силою підтримує свою велич» [7, с. 117]. Фактично для китайців це була вимушена угода, яка і сучасниками, і нащадками сприймалася як ганьба, обумовлена слабкістю, тож всі згадки про «подарунки» (замасковану данину) та слова про «дітей однієї родини» були лише спробами врятувати обличчя, зв'язавши дипломатичними засобами військову загрозу з боку сюнну.

Цікаво також відзначити, що навіть за умови повної поразки китайські чиновники не втрачали надій на підкорення «варварів». Наголошуючи, що за допомогою зброї сюнну не зламати, Лю Цзін розробив та обґрунтував справжній «хитрий план» перетворення нащадків Маодуня на васалів Серединного царства: «Можна лише за допомогою плану, розрахованого на віддалене майбутнє, перетворити його синів і онуків в наших слуг... Слід віддати Маодуню у дружини старшу дочку від головної дружини і надіслати щедрі дари. Він подумає, що дочка імператора принесе варварам багатства, і звабившись ними, обов'язково зробить її головною дружиною, а коли в неї народиться син, зробить його спадкоємцем. Чому? Через жадібність до подарунків. Ви ж, Ваша Величність, відправляйте подарунки у відповідності із сезонами року, запитуйте про здоров'я шаньюя, і користуючись сприятливою нагодою, відправляйте освічених красномовних людей, щоб вони непомітно наставляли його у дотриманні «лі» – правил поведінки. Поки Маодунь живий, він, зрозуміло, буде вашим зятем, але після його смерті шаньюем стане син вашої доньки. А хіба хтось бачив, щоб онук ставився до діда як до рівного? Так поступово без війни можна перетворити сюнну на своїх слуг» [7, с. 117-118].

Угода про мир, що ґрунтується на (кривій) спорідненості, мала поновлюватися на початку правління кожного нового імператора, проте обидві сторони ніколи повністю не дотримувалася її умов. Від початку китайці обманули сюнну, замість справжньої принцеси віддавши заміж дівчину з простої родини, яку удочерив імператор. Ханьці не вважали це порушенням договору і правил чесної поведінки, оскільки не сприймали сюнну як рівних собі партнерів.

З одного боку, визнавши за конфедерацією сюнну статус «братської держави», китайці розглядали відносини між ними як відносини між двома «домами», які управляються кожен за своїми законами, що можна тлумачити як визнання рівності сторін. Разом із тим, одружившись на «дочці» імператора династії Хань, шаньюю ставав його зятем, а син шаньюя – онуком. Таким чином, одруження на ханській принцесі вводило шаньюя в китайську «родину» у якості молодшого родича імператора, що цілком узгоджувалося з універсалістською традицією. З погляду китайських чиновників, Син Неба як «старший родич» зберігав право на статус єдиного посередника між Небом і людьми, а молодші родичі відповідно до правил поведінки «лі» мали виявляти повагу і покірність його владі [8].

Відповідно можна констатувати, що династичний шлюб як невід’ємна складова «договору про мир, ґрунтованого на (кревній) спорідненості» (хе цзінь юе), став формою адаптації фактично рівноправних відносин з «варварами» до доктрини універсалізму, що продовжувала слугувати ідеологічним обґрунтуванням імператорської влади всередині країни і претензій на гегемонію у відносинах з навколишнім світом [9]. Впродовж наступних століть китайські імператори майже ніколи не одружувалися на представницях варварських правлячих кланів, прагнучи віддавати заміж своїх удаваних (надзвичайно рідко справжніх) дочок. Такий однобокий підхід свідчив, що імператори Китаю намагалися представити правителів «варварів» своїми «молодшими родичами». Проте варто наголосити, що для китайців впровадження подібних відносно рівноправних форм у відносинах із варварами було вкрай небажаним, а шлюби із ними сприймалися як ганьба, про що свідчить надання у шлюб в основному фальшивих принцес. Як тільки баланс сил змістився на користь Ханської імперії, вона доклала усіх зусиль, щоб перевести відносини з категорій «кровної спорідненості» у категорію зв’язків правитель-підданих. Методично стимулюючи китаїзацію верхівки сюнну упродовж багатьох поколінь, використовуючи війни, інтриги та шедрі подарунки відданим васалам, китайська бюрократія змогла добитися розколу слабкої конфедерації «варварів» і досягнути своєї довгострокової мети – підкорення цих небезпечних кочовиків.

За період правління династії Тан китайцям також неодноразово доводилося укладати «угоди про мир, ґрунтовані на (кревній) спорідненості» з могутніми «варварськими» державами, які або могли завдати їм серйозної шкоди, або надати корисні послуги. Для багатьох сусідів Китаю перехід з васалів (чень) у категорію «родичів» був навіть бажаним, оскільки означав якісне підвищення їх статусу щодо до китайських імператорів, проте останні йшли на цей крок лише за нагальної потреби. Наприклад, східні тюрки неодноразово намагалися встановити відносини «хе цзінь юе» з династією Тан, проте безуспішно. У 710 р. була надана принципова згода видати за Мочжо-кагана (Бег-чура) доньку Сун-вана Ченці на ім’я Цзіньшань-гунчжу, проте це рішення не було реалізоване. У 721 р. Більге-каган запропонував імператору Сюань-цзуну встановити відносини у термінах кривної спорідненості, за яких китайський імператор вважався б «батьком», а тюркський каган – «сином». Водночас каган просив принцесу, але так і не отримав її. Приймаючи танського посла, Більге-каган скаржився: «Тібетці – собаче плем’я, але держава Тан дала їм принцесу і встановила шлюбні відносини. Сі та кидані – здавна раби тюрків, але теж одружені з принцесами сім’ї Тан. Тюрки багато разів просили укласти мир, ґрунтований на кривній спорідненості, але лише вони не були удостоєні цієї честі. Чому?». Посол намагався схитрувати, заявивши: «Оскільки каган та імператор є сином і батьком, то чи може син бути у шлюбних відносинах зі своїм батьком?», на що каган без зайвої дипломатії відповів: «Всім добре

відомо, що принцеси танського двору, які одружуються з іноземними правителями, насправді не є дочками Сина Неба» [10, с. 143].

Зазначимо, що з двадцяти трьох випадків «хе цзінь юе» за династії Тан, лише тричі китайці видали за «варварів» справжніх дочок імператора (три рази за уйгурських каганів, щоб заручитися їх допомогою для придушення заколоту Ань Лушаня і Ші Сіміна) [11]. Вельми показово, що видача принцеси заміж за варварського вождя позначалася ієрогліфом «сян» – який означав рух згори вниз. З погляду китайських імператорів, вони поблажливо демонстрували свою милість колишнім васалам, підвищуючи їх статус до «молодших родичів», але в жодному разі не ставили в рівне положення з собою.

Укладення договору про мир, ґрунтованого на кривній спорідненості, дозволяло зберігати ілюзію старшинства над варварами, навіть при укладенні з ними де-факто рівноправних договорів. У договорі 822 р. імперії Тан з Тибетом обидві сторони постають як суверенні і рівні держави, причому спеціально обумовлюється право кожного правителя управляти у відповідності до власних традицій і законів. Проте з китайського погляду необхідно було хоча б номінально включити правителя Тибету в сім'ю, на чолі якої стоїть танський імператор. Оскільки раніше Китай укладав з Тибетом «хе цзінь юе», то в тексті угоди тибетського правителя називають «племінником», а китайського – «дядьком». Відповідно, навіть при фактичній рівності сторін, правитель Тибету входив у китайський «світовий порядок» в якості «молодшого родича» танського імператора.

У I тис. н.е. китайська практика фіксації статусів правителів держав у сімейних термінах була прийнята поміж некитайськими державами на Далекому Сході в якості усталеної норми міжнародних відносин. Вибір конкретної форми (тесть-зять, батько-син, дід-онук, дядько-племінник) відносин завжди залежав від справжнього співвідношення сил між країнами. Що ж стосується «братства», то зазвичай малися на увазі відносини старшого і молодшого братів, тобто йшлося про приховану нерівність статусів. Наприклад, в договорі 751 р. взаємні статуси Тибету і Наньчжао були визначені як «відносини братських держав», хоча правитель Наньчжао отримав статус «молодшого брата цанпо» [10, с. 106].

Водночас Китай ніколи не визнавав за правителями сусідніх самостійних держав імператорський титул (хуанді), намагаючись будь-якими засобами ствердити власне старшинство. Лише надзвичайні обставини (катастрофічні поразки) змушували китайську правлячу еліту йти на компроміси. Наприклад, правитель тангутської держави Юань-Хао прийняв імператорський титул і тим самим поставив себе на один щабель з Сином Неба, через що китайці розпочали бойові дії, вимагаючи відмови від титулу і визнання себе молодшим «родичем»: «Якщо назви неправильні, то й слова помилкові, якщо слова помилкові – справ не завершити. Великий Ван (князь) постійно жив у західних землях. Його одяг, прикраси, мова – все відповідає звичаям його країни. І лише

його титул схожий на титул Сина Неба» [12, с. 102]. Замість імператорського китайці пропонували прийняти титул шаньюя, хана або будь-який інший. Після кількох важких військових кампаній Юань-Хао погодився визнати себе «сином» китайського імператора, проте запропонований ним царський титул «уцзу» викликав дипломатичний скандал. Справа у тому, що це слово було дуже схожим на китайське «у цзу», що у перекладі означало «мій дід». Відомий китайський вчений Оуян Сю із обуренням наголошував: ««У» – значить «я», «мій»; «цзу» – значить «дід». Невже якийсь іноземний бунтівник є нашим дідом? Не знаю, хто насмілиться відкрити рот, щоб сказати таке» [12, с. 107]. Посли імператора вирішили, що тангути навмисно завдали образи китайцям і зневажили Сина Неба, тож припинили переговори і відновили бойові дії. Зрештою, китайцям вдалось добитись формального визнання свого старшинства та відмови правителів тангутської держави Сі Ся від титулу хуанді, проте за це їм довелося щороку сплачувати данину (подарунки) та де-факто визнати їх рівність та незалежність.

У XI ст. з китайського дипломатичного арсеналу поступово зникає така форма взаємин з «варварами», як «договір про мир, ґрунтований на (кревній) спорідненості». З одного боку, всі китайські династії традиційно вважали за краще сплатити більшу данину, ніж віддати заміж доньку імператора (нехай навіть і фальшиву) і стати таким чином родичами своїх рабів (нехай і номінальних). З іншого боку, могутні варварські держави не бажали навіть формально визнавати зверхність імперії Сун. Для племінного союзу киданів (держави Ляо) укладення «хе цзінь юе» означало б фактичне зниження їх статусу, адже за угодою 1005 р. вони добилися від китайців визнання «істинного братства», коли старшим вважався той з «братів-імператорів», який був старшим за віком. Таким чином, з кожною зміною правителів могли відбуватися зміни статусів, зокрема і на користь киданів.

Вельми показово, що племінний союз чжурчженів (держави Цзінь), який на початку XII ст. добився від імператорів Ляо і Сун рівного статусу, а потім і ствердив свою перевагу (розгромивши киданів, висунули вимогу визнати імператора Цзінь «старшим братом»; завдавши поразки китайцям, змусили імператора династії Сун визнати себе «племінником»), взагалі не ставив питання про укладення з ними «хе цзінь юе», оскільки чжурчжені також розглядали для себе цей договір як пониження статусу. Одночасно кидані, монголи і маньчжури, які могли реальною військовою силою підтвердити своє домінування над сусідами, ще доволі довго зміцнювали свою гегемонію за допомогою «договорів про мир, ґрунтованих на (кревній) спорідненості», віддаючи заміж своїх принцес за інших вождів кочовиків і тим самим стверджуючи власне старшинство.

Екстраполюючи досвід історії східної дипломатії на сучасну систему міжнародних відносин можна констатувати, що традиційні гасла російської пропаганди про «один народ» та «одвічне братерство» російського та

українського народів несуть у собі зовсім інший зміст, ніж зазвичай звикли вважати у нас. Оскільки російські спікери інколи прямо говорять або, принаймні, завжди мають на увазі, що українці – «молодші брати» росіян, а Україна – «молодша сестра» Росії, тож всі їх розмови про «братерство» означають лише ствердження нерівноправності та залежності української держави від «старшого брата», другорядний статус українців як нації. Фактично, російське «братство» постає не просто черговим пропагандистським гаслом, яке має зменшити опір збройній агресії через апеляцію до етнічної спорідненості та культурної близькості, але й певною політичною програмою – сучасним аналогом брежнєвської доктрини «обмеженого суверенітету» країн соціалістичного табору. Апелюючи до сімейної термінології і родинних почуттів, апологети «братерства» намагаються протягнути і закріпити спочатку у масовій свідомості, а потім і у вітчизняному законодавстві право іноземців визначати внутрішньополітичний устрій (федералізація) та зовнішньополітичний курс України (відмова від європейської та євроатлантичної інтеграції, вступ до очолюваних Росією військово-політичних та економічних об'єднань). Відповідно, визнання такого «братерства» є свідомою відмовою від української незалежності та державності.

Список використаних джерел та літератури

1. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очажные рабовладельческие цивилизации. Ч. I. Месопотамия / Под ред. И.М. Дьяконова. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – 534 с.
2. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И.А. Стучевский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987. – 308 с.
3. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. II. Передняя Азия. Египет / Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 623 с.
4. Сагс Г. Вавилоняне / Пер. с англ. М. Звонарёва. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2005. – 256 с.
5. Брестед Д., Тураев Б. История Древнего Египта. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2007. – 576 с.
6. История дипломатии / В.П. Потемкин и др. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – Т. 1. – 896 с.
7. Крюков М.В., Переломов Л.С., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. – М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1983. – 416 с.
8. Гончаров С.Н. Китайская средневековая дипломатия: отношения между империями Цзинь и Сун. – М.: Наука, 1986. – 296 с.
9. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.) / Пер. с англ. Д.В. Рухлядцева, В.Б. Кузнецова; науч. ред. и предисл. Д.В. Рухлядцева. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. – 488 с.
10. Кычанов Е.И. История приграничных с Китаем древних и средневековых государств (от гуннов до маньчжуров). – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Петербургское лингвистическое общество, 2010. – 364 с.
11. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 560 с.

12. Кычанов Е.И. История тангутского государства. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. – 767 с.

Розумюк В.М. Статус «младшего брата» в истории восточной дипломатии.

Статья посвящена исследованию феномена «братства» в международных отношениях. Анализируется содержание понятия «братства» в дипломатической истории Древнего Востока и средневекового Китая, приводятся конкретные примеры «братских» договоров. Приводя множество примеров, автор демонстрирует, что семейная терминология («отец», «сын», «дед», «внук», «дядя», «племянник», «брат») часто использовалась в хрониках различных эпох и цивилизаций для определения статуса государства в системе международных отношений и обозначения различных нюансов отношений политической зависимости, вассалитета и гегемонии. Экстраполируя опыт истории восточной дипломатии на современную систему международных отношений, автор делает вывод, что традиционные лозунги российской пропаганды про «один народ» и «вечное братство» русского и украинского народов означают лишь утверждение неравноправности и зависимости украинского государства от «старшего брата», второсортный статус украинцев как нации, а не чувство взаимной приязни и родственные связи.

Ключевые слова: «братство», международные отношения, статус, дипломатия, договор.

Rozumjuk V. “Younger Brother” Status in Oriental Diplomatic History.

The article is devoted to research of “brotherhood” phenomenon in international relations. The meaning of the term “brotherhood” in diplomatic history of the Ancient East and medieval China is analyzed. Some “brotherhood” treaties are given. The author demonstrates with many examples that a family terminology (“father”, “son”, “grandfather”, “grandson”, “uncle”, “nephew”, “brother”) was often used in chronicles of many epochs and civilizations to determine the state status in the system of international relations and for a designation of various nuances of relations of a political dependence, vassalage and hegemony. Extrapolating experience of the history of Eastern diplomacy at the modern system of international relations, the author concludes that traditional slogans of Russian propaganda about “one nation” and “eternal brotherhood” of Russian and Ukrainian nations mean only the assertion of an inequality and dependence of Ukrainian state from the “elder brother”, the second-class status of Ukrainians as a nation, but not a feeling of a mutual affection and family ties.

Keywords: “brotherhood”, international relation, status, diplomacy, treaty.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 329.1/6

Яковенко Н.Л.

БРИТАНСЬКИЙ ДОСВІД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ

У статті йдеться про владні відносини всередині Британського Парламенту, діяльність Опозиції Її Величності на різних етапах історичного розвитку Великої Британії. Наголошується, що конструктивні змагання Опозиції та правлячої влади сприяють прогресивному поступу держави та прийняттю слушних рішень щодо її подальшого демократичного розвитку. Зазначено, що влада і Опозиція об'єднані однією метою – блага й процвітання держави, добробуту її громадян та впевненого курсу до майбутнього. Відносини влади й Опозиції завжди залишаються складними, багатовимірними й чутливими до будь-яких змін політичної епохи. Суттєвий вплив на природу їхніх взаємовідносин здійснюється через трансформацію, яка відбувається і в сучасному суспільстві, і в його науковому сприйнятті. У Великій Британії активна діяльність Опозиції забезпечує динамічність і плідність, завдяки якій парламентська влада має можливість передбачити майбутні горизонти свого правління.

Вивчення багатогранного британського досвіду в лабіринтах влади є доволі цінним для України з огляду на її непросте сприйняття взаємодії і протидії владних структур та інших політичних сил перед сучасними викликами.

Ключові слова: Опозиція Її Величності, Парламент, правляча партія, уряд, «тіньовий уряд», Кабінет, «тіньовий Кабінет», Прем'єр-міністр.

Політика Великої Британії, як внутрішня, так і зовнішня, містить велику кількість аспектів, кожен з яких є окремою площиною для наукових досліджень. Британія залишається особливою країною з неординарним іміджем, своєрідною політичною поведінкою, багатовіковими традиціями та звичаями, яка не зосередилась на минулому, а, віддаючи належне своїм традиціям, намагається бути досить сучасним і справедливим суспільством.

Владні відносини всередині Британії – особлива комплексна проблема для вивчення. Слід наголосити, що за своїм політичним устроєм Велика Британія досі залишається (і в найближчому майбутньому залишатиметься) монархією.

В особі монарха впродовж кількох століть було втілено виконавчу, законодавчу та судову владу держави. Але така ситуація поступово змінювалася з розвитком Парламенту та системи судочинства. Цілком обґрунтовано Англія вважається родоначальницею парламентаризму, а Британський Парламент – «матір'ю всіх парламентів», хоча він і не є найстарішим у світі. Часом започаткування Британського Парламенту традиційно називають XIII ст. Однак, на думку багатьох дослідників, цю дату слід посунути ще на п'ять століть раніше, аж до часів раннях англосаксонських королівств, до витоків британської національної історії [1, с.55]. Парламент

еволюціонував із стародавньої королівської ради, у зв'язку з цим, щодо розбудови парламентських механізмів та розвитку парламентаризму в цілому Велика Британія була першою з-поміж інших країн світу.

У Великій Британії діє двопалатний Парламент. Ідея двопалатної системи (бікамералізму) зазвичай розглядається як концепція, що виникла власне у Великій Британії для об'єднання аристократії у верхній палаті (Палаті Лордів) з метою стримування демократично обраної і часом непередбачуваної нижньої палати (Палати Громад).

Теоретично, влада походить не від Парламенту, а від «Королеви-в-Парламенті» (англ. «the Crown in Parliament» – буквально – «Корона в Парламенті»). Вважається, що лише Королева-в-Парламенті є верховною владою, хоча це доволі суперечливе твердження. Нині влада походить здебільшого від демократично обраної Палати Громад (англ. House of Commons); монарх діє як представницька фігура, а влада Палати Лордів (англ. House of Lords) істотно обмежена. Протистояння між Короною та Парламентом у XVII ст. призвели до встановлення обмеженої конституційної монархії у 1688-1689 рр.

Остаточне утвердження парламентаризму стало результатом «Славної революції» 1688 р., коли була запроваджена та політична система Англії, яка розвивалася в подальшому і діє нині. Проте впродовж майже всього XVIII ст. виконавча влада була зосереджена в руках монарха. На кінець XIX ст., із встановленням уряду та утвердженням сучасної партійної системи активна політична роль монарха стає мінімальною.

З кінця XIX ст. прихильники монархії підтримують існування обмеженої, так званої, конституційної монархії. Це означає, що державою править король або королева за участю Парламенту. Монарх стоїть над політикою, а королівська династія, що перебуває при владі, є символічним уособленням історії держави. Водночас в монархії вбачають елемент величчя, що надає законності державній владі навіть без написаної конституції.

Впродовж XIX-XX ст. британська парламентська система забезпечувала політичну стабільність суспільства та ефективне керування державою. Водночас Парламент Сполученого Королівства був «полем змагань» різноманітних політичних сил.

Протягом XX ст. чітко простежується тенденція поступового передавання владних повноважень безпосередньо урядові, однак Королева продовжує брати участь у виконанні важливих функцій державної влади. За монархом збережено право скликання та розпуску Парламенту, призначення Прем'єр-міністра. Королева пропонує лідеру політичної партії, що складає більшість в Палаті Громад, – новому Прем'єр-міністрові – формувати уряд. Королева затверджує закони, прийняті Парламентом: перед тим, як будь-який законопроект стане законом, Королева має дати свою Королівську згоду, яка оголошується в обох палатах Парламенту.

Проте не зважаючи на прихильність до певних монархічних традицій, традиційну британську обережність та консерватизм, Велика Британія була піонером в багатьох демократичних процесах світового значення. Вона першою з європейських держав створила такі демократичні інститути, як діючий нині представницький парламент, масові політичні партії, публічну пресу, міжнародні біржі та ринки. Тред-юніони також виникли вперше у світі в Англії, а їхня консолідуюча діяльність впродовж тривалого часу була прикладом для інших країн.

Парламент є справжнім центром політичного життя Великої Британії, зосередженням державної влади. Всередині Британського Парламенту точаться безкомпромісні змагання за владу, окреслюються позиції головних політичних сил, відбувається боротьба між діючою владою та опозицією. Суттєвим показником рівня демократичного розвитку Великої Британії є те, що опозиція має право на політичну боротьбу за владу та реальні можливості законно прийти до влади. З огляду на складну композицію політичного класу Великої Британії парламентські змагання стали тим унікальним механізмом вироблення державних рішень, що найоптимальнішим чином визначає майбутні вектори розвитку держави.

Парламент, законодавчий орган британського народу, має три складові: Монархія, Палата Громад та Палата Лордів. Вони зустрічаються разом лише у випадках, які мають церемоніальне значення, як, наприклад, державне відкриття парламентської сесії, хоча зазвичай потрібна згода всіх трьох сторін для прийняття законодавчих рішень.

Палата Лордів Британського Парламенту нині залишається унікальним явищем серед парламентських палат демократичних держав. Вона не є виборною і складається зі спадкових перів і перес, довічних перів і перес, двох архієпископів та 24 старших єпископів англіканської церкви. Інститут довічних перів створено у 1958 р. Цей титул надає право на членство у Палаті Лордів, але не є спадковим. В тому ж році право доступу до Палати Лордів отримали жінки. Вже на середину 1980-х рр. серед 1171 Лорда було понад 60 жінок.

Палата Лордів ніколи не мала кількісного обмеження, тому склад Палати нерідко змінювався, як правило, у бік збільшення. Права Палати Лордів були суттєво обмежені Парламентськими актами 1911 р. та 1949 р. Головною функцією Палати Лордів є розгляд та внесення поправок до проектів, що надаються Палатою Громад. З 1949 р. за Палатою Лордів збереглося лише право відстрочувального вето – короткотермінового (терміном на один рік) відстрочення прийнятих Палатою Громад законопроектів. Біллі фінансового характеру з оподаткування та державних витрат ухвалюються Палатою Лордів у тому вигляді, у якому вони представлені Палатою Громад. Палата Лордів є також вищою апеляційною судовою інстанцією.

Вирішальний вплив загальноєвропейського процесу демократизації спонукав до потреби звести до мінімуму елементи архаїки, анахронізми,

присутні у політичній системі Британії, зокрема співіснування, так званих, недемократичних інститутів, «перебудувати державу на основі сильного і активного громадянського суспільства» та «зробити інститути державної влади такими, що відповідають вимогам ХХІ століття» [2, р. 15-16]. Це передусім стосувалося Палати Лордів, перегляду її спадкового статусу. З приходом до влади «нових» лейбористів у 1997 р. уряд Т. Блера приступив до модернізації Парламенту і реформування Палати Лордів.

Результатом реформаторської діяльності уряду Т. Блера став Акт про Палату Лордів 1999 р., який суттєво змінив її склад. Після ухвалення зазначеного документа на 1 червня 2000 р. кількість членів було зменшено майже вдвічі. Із 750 спадкових перів лише для 92 було залишено право засідати і голосувати в Палаті Лордів. Право на участь у діяльності Палати Лордів зберегли ті Лорди, титул яким було надано монархом на знак визнання їхніх особистих заслуг. На початок 2003 р. Палата Лордів нараховувала 693 [1, с. 253], на травень 2006 р. – 725, на квітень 2015 р. – 763 члени.

За домовленістю з Її Величністю, права спадкових перів щодо участі у засіданнях Паламенту позбавлені і деякі члени королівської родини. На подальших етапах реформування планується запровадити елементи виборності верхньої палати Парламенту. Передбачається повне скасування інституту спадкових перів. У 2001 р. було опубліковано Білу книгу, де зазначалося, що більшість довічних перів буде призначатися незалежною міжпартійною комісією та за рекомендацією політичних партій, пропорційно чисельності фракцій у Палаті Громад.

У межах реформи Палати Лордів 3 квітня 2006 р. було вилучено посаду Лорд-канцлера, а посада Спікера стала називатися Лорд-спікер (з липня 2006 р. вона стала виборною). Лорд-спікер обирається членами Палати Лордів терміном на п'ять років і не більше, ніж два рази поспіль. Лорд-спікер не є членом уряду. 4 липня 2006 р. вперше Лорд-спікером Палати Лордів було обрано баронесу Х.В. Хейман. Нинішнім Лорд-спікером Парламенту є баронеса Ф. Д'Союза.

Водночас головна роль у діяльності Парламенту належить його нижній палаті – Палаті Громад, яка обирається терміном на п'ять років. Палата Громад Британського Парламенту – складається з 646 депутатів, які представляють одномандатні виборчі округи. Кількість виборчих округів було зменшено на загальних виборах 2005 р. з 659 до 646 в результаті перегляду меж виборчих округів у Шотландії. Парламентські запити, комісії, що діють на постійній основі та профільні парламентські комітети, створені у 1979 р., забезпечують реальний контроль над урядом з боку Палати Громад. Однак, як слушно зауважує британський науковець Дж. Бредбері, перемога, яку колись здобула Палата Громад, узявши гору над необраною виконавчою владою, перетворилась на поразку в руках обраної виконавчої влади, адже більшість повноти влади належить все ж урядові [3, с. 475-476].

Зазвичай міністри включно з Прем'єр-міністром обираються зі складу Парламенту. З тим, щоб вони були підзвітними нижній палаті, Прем'єр-міністр та більша частина членів Кабінету обираються з членів Палати Громад, а не Палати Лордів. Останнім Прем'єр-міністром з Палати Лордів став у 1963 р. Сер А. Дуглас-Х'юм. Тим не менш, аби дотриматись звичаю, Лорд відмовився від свого перства і був обраний до Палати Громад після того, як став Прем'єр-міністром.

Прем'єр-міністрові, який є лідером партії, що перемогла на виборах до Палати Громад, надаються надзвичайно широкі повноваження. Він виконує багато виконавчих функцій, що формально належать монарху, який є офіційним главою держави. Зокрема, Прем'єр-міністр здійснює загальне керівництво урядом, підтримує постійні відносини між монархом та урядом, обіймає посаду Першого канцлера Казначейства, після парламентських виборів формує уряд тощо. Прем'єр-міністр з усіма іншими членами уряду призначається монархом, до того ж, без участі жодної з Палат Парламенту. Зрозуміло, що процедура призначення уряду монархом є радше формальністю, адже йдучи на вибори, партія вже має виважено сформовану команду професіоналів та всередині керівних прошарків партії злагоджено вирішено, яка посада належатиме їй певним активістам.

Уряд Сполученого Королівства є підзвітним Парламенту і складається з низки міністерств, які називаються департаментами уряду. Хоча уряд призначається главою держави, це є лише формальним актом. Насправді він формується партією більшості в Палаті Громад, представляє їй програму, що затверджується голосуванням та є висловленням довіри до уряду. До складу уряду входять, по-перше, керівники міністерств та відомств, що є членами Кабінету (вони одержують всі рішення Кабінету («внутрішнього Кабінету»)). Інші міністри, якщо вони не були запрошені на засідання, одержують лише ті витяги з рішень Кабінету, що стосуються їхніх відомств. По-друге, членами уряду є міністри та державні міністри, тобто заступники провідних міністрів, а також усі молодші міністри – заступники інших міністрів, що не входять до складу Кабінету. Вони беруть участь у засіданнях Кабінету за запрошенням. Є також територіальні міністерства: у справах Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії. По-третє, членами уряду є деякі особи, що обіймають традиційні ще з часів феодалізму посади (наприклад, Лорд-охоронець печатки). По-четверте, це «міністри без портфеля», що допомагають Прем'єр-міністру за його вказівками. Нарешті, до складу уряду входить особлива категорія молодших міністрів: парламентські секретарі, які представляють міністра в Парламенті.

Оскільки члени уряду є водночас і парламентарями, вони користуються підтримкою Палати Громад, доки нижня палата Британського Парламенту не висловить недовіру урядові, або ж не проголосує проти будь-якої важливої урядової ініціативи. Упродовж ХХ ст. Палата Громад два рази висловлювала недовіру урядові – двічі у 1924 р. та одного разу у 1979 р.

Відтак Кабінет (власне уряд) та офіційний уряд не співпадають. Склад Кабінету міністрів (англ. Cabinet of the United Kingdom), обраного Прем'єр-міністром, є вужчим за склад уряду. Кабінет існує на основі конституційної угоди та складається з 20-22 міністрів найбільш вагомих міністерств. До Кабінету входить, так званий, «внутрішній Кабінет» – неформальне об'єднання 3-5 міністрів, які користуються найбільшою довірою Прем'єр-міністра. «Внутрішній Кабінет» приймає рішення від імені Кабінету.

Кабінет міністрів, якому реально належать найбільші важелі з управління державою, фактично не визначений у письмових законодавчих джерелах. Адже Кабінет міністрів визначається ще феодалними законами як один зі структурних підрозділів Таємної ради – дорадчого органу вищої дворянської знаті при монарху. Тому всі члени Кабінету автоматично призначаються таємними радниками. Рішення уряду та Прем'єр-міністра формально приймаються від імені монарха на спеціальних засіданнях Таємної ради в присутності Лорда Голови і обмеженої кількості радників (ці рішення мають назву «указ-в-раді» (англ. Order-in-Council)).

За конституційним звичаєм, у британській системі врядування Кабінет був формальним органом прийняття ключових рішень виконавчої влади. Нині його роль як органу, що приймає рішення, значно скорочено та існує думка, що таку функцію було узурповано Прем'єр-міністром. Наприклад, дослідники зазначали, що У. Черчілль «перетворився на диктатора» [4, с. 319].

Сучасна система Кабінету була запроваджена Д. Ллойд-Джорджем за часів його прем'єрства (1916-1922 рр.) – з Офісом Кабінету та секретаріатом, структурою комітетів, зустрічами (англ. Minutes) та чіткішими відносинами з міністрами департаментів. Таке вдосконалення було наслідком Першої світової війни, коли рішення необхідно було приймати швидко та злагоджено. На думку С. Перегудова [5, с. 43-44], кабінетне правління не є порожньою метафорою. Фактично, Кабінет є тим органом, що відповідає за курс та діяльність уряду. Всі його члени мають колективну відповідальність щодо його рішень та рішень уряду загалом. До того ж, Кабінет – не лише найважливіший державний, але й партійний інститут, оскільки він виконує функції керівного органу парламентської фракції керівної партії. Аналогічно «тіньовий Кабінет» виконує ті ж функції щодо опозиційної фракції.

У Сполученому Королівстві існують дві ключові конституційні конвенції [6], що стосуються відповідальності Кабінету перед Парламентом та колективної відповідальності Кабінету й окремих міністрів. Те ж стосується діяльності Опозиції, про яку йтиметься нижче.

Конвенції є наслідком того, що члени Кабінету міністрів є членами Парламенту, і, відповідно, підзвітні йому, оскільки Парламент має верховенство. Колективна відповідальність Кабінету означає, що міністри приймають рішення колективно, і тому відповідальність за наслідки цих рішень несуть на колективній основі. Так само «тіньові» міністри захищають

принципи політики «тіньового Кабінету» і намагаються не оприлюднювати поглядів, протилежних політичним поглядам «тіньового» колеги. Власне з цієї причини посади в «тіньовому Кабінеті» Е. Хіта у 1968 р. був позбавлений Д.Е. Пауелл через власну расистську промову з проблем імміграції, відому під назвою «Ріки крові». У 1972 р. Р. Дженкінс, заступник лідера партії та двоє інших «тіньових» міністрів пішли у відставку через відмову підтримати партійну ідею стосовно референдуму щодо ЄЕС. У 1981 р. Т. Бенн отримав догану від колег по «тіньовому Кабінету» через заяву з питань енергетики, яка не лише не відповідала настановам колективної політики, але й виходила за межі тематики партійного спікера [7, р. 223].

Індивідуальна відповідальність міністрів визначається конвенцією про те, що у якості керівника департаменту міністр несе відповідальність за свої дії, а також за невдачі свого відділу. У випадку допущення відділом грубих помилок відповідний міністр має подати у відставку. На практиці це доволі рідкісне явище. Останнім таким випадком було звільнення Е. Морріса, який пішов у відставку з посади державного секретаря з питань освіти та професійної підготовки у 2002 р.

Варто зазначити, що у Великій Британії виконавчу владу не відокремлено від законодавчої, оскільки члени Кабінету одночасно є членами Парламенту.

Слід окремо наголосити, що до складу Палати Громад входить Опозиція її Королівської Величності (англ. Her Majesty's Loyal Opposition), яка має офіційний статус та утворюється на основі політичної партії, що здобула на виборах друге місце. Вже навіть назвою декларується те, що партія, яка не перебуває при владі, демонструє повну відданість державним засадам та домагатиметься повернення до влади, повністю дотримуючись певних правил «політичної гри». Доцільно зазначити, що вивчення опозиції без феномену влади було б невірним, бо опозиція породжується владою, і навіть її засоби спротиву опозиції віддзеркалюють сутність її правління.

У світовій практиці початок юридичному визнанню опозиції та формуванню опозиційних («тіньових») урядів поклала Велика Британія. Термін «опозиція» входить у Великій Британії до вжитку у 1730-х рр., проте протягом наступних ста років відношення до неї було переважно негативним, оскільки вона міцно асоціювалася з поняттями «партія» та «фракція». За словами Б. Дизраелі, «обов'язок опозиції – опонувати» [7, р. 223]. Фактично, у цьому і полягає її діяльність. Водночас парламентська опозиція має довести власну здатність керувати державою у разі необхідності.

В умовах сучасного демократичного суспільства основою опозиційної діяльності є наявність конструктивної альтернативної програми розвитку держави та команди фахівців, здатних практично втілювати в життя програму своєї політичної сили після приходу до влади. Не останню роль відіграє інформаційна та просвітницька функція Опозиції: вона має постійно роз'яснювати громадськості сутність дебатів, пояснювати причини своєї

незгоди з політикою уряду, критикувати діючий уряд; «тіньові» міністри доводять слушність своїх підходів, мобілізуючи громадську підтримку своїх дій. Для реалізації цих завдань політичною опозицією формується, так званий, «опозиційний» або «тіньовий» уряд.

Слід наголосити, що за законами Великої Британії кожна партія, що провела до Палати Громад двох або більше своїх представників, може офіційно вважатися опозицією, формувати «тіньовий Кабінет» та отримувати гроші з державної скарбниці на ведення опозиційної діяльності. На виборах 1945 р. до Парламенту Великої Британії потрапили два представники Комуністичної партії Великої Британії, однак діяльність комуністів у Парламенті Туманного Альбіону видалася не дуже активною.

Опозиція очолюється Лідером офіційної Опозиції (англ. Leader of Her Majesty's Most Loyal Opposition). Варто наголосити, що інститут Лідера Опозиції як посадової особи також вперше було запроваджено у Великій Британії.

Британська традиція включає формальне затвердження опозиційного Лідера Королевою Великої Британії та надання парламентській опозиційній партії статусу «Опозиції Її Величності», що, зокрема, передбачає виплату Лідерові офіційної парламентської Опозиції щорічної платні згідно з «Актом про міністрів Корони» (1937 р.) [8], де офіційно визнано важливість ефективної Опозиції для діяльності Парламенту. На початку існування цієї посади розрізняли лідерів Опозиції в Палаті Лордів та Палаті Громад. Після прийняття Парламентського Акту 1911 р. [9] під Лідером Опозиції розуміють Лідера у Палаті Громад.

Вирізняють три основні обов'язки Лідера Опозиції:

- бути готовим зайняти посаду Прем'єр-міністра (головний конституційний обов'язок);
- очолювати свою політичну партію в Парламенті та державі;
- вирішувати, чи погоджуватися з діючим Прем'єр-міністром щодо шляхів вирішення проблем, які виникають, консультувати його у разі запиту або аргументовано опонувати йому, відстоюючи опозиційні підходи.

Лідер офіційної Опозиції є альтернативою Прем'єр-міністру та потенційним кандидатом в Прем'єри, хоча це відбувається далеко не завжди. Наприклад, лідери опозиційної Лейбористської партії А Кроссленд, Х. Гейтскелл, М. Фут та інші, так і не стали Прем'єрами. Так само, як і Прем'єр-міністр, Лідер Опозиції піклується про єдність своєї партії та «тіньового Кабінету».

Лідер Опозиції та деякі депутати від опозиційної партії мають також титул Таємних Радників, що дає їм право отримувати конфіденційну інформацію від уряду за умови збереження її у таємниці. Як зазначає А. Романюк, таке залучення Лідера Опозиції до вироблення урядового курсу сприяє досягненню міжпартійного консенсусу з окремих державно-політичних питань та поділу відповідальності за прийняті з Опозицією рішення. Найчастіше Лідера

Опозиції залучають до консультацій та обговорень під час гострих міжнародних та внутрішньополітичних криз. «Тіньовий уряд» має право доступу до офіційної документації та регулярного отримання інформації від чинного Кабінету міністрів з найважливіших питань у сфері внутрішньої та зовнішньої політики держави [10, с. 151].

«Тіньовий Кабінет міністрів» (англ. Official Opposition Shadow Cabinet), який має право сформувати опозиційна партія, є важливим елементом політичної палітри Великої Британії. Під цією назвою мається на увазі те, що ця опозиційна структура, неначе тінь, йде за урядом. Вперше опозиційний «тіньовий Кабінет» міністрів був сформований у 1937 р. в Англії, після прийняття «Акту про міністрів Корони».

Згідно з процедурою Лідер Опозиції призначає з членів своєї партії у Палаті Лордів та Палаті Громад «тіньових міністрів», чії посади відповідають системі існуючих урядових відомств. Потім затверджується загальний склад «тіньового уряду», до того ж, окремі «тіньові міністри» не є членами «тіньового Кабінету». «Тіньовий Кабінет» може формуватися опозиційною партією за зразком Кабінету міністрів, та його члени мають вивчати діяльність уряду вказуючи на його помилки.

Також формується апарат «тіньових міністерств». Права Лідера Опозиції у Великій Британії щодо призначення членів «тіньового уряду» визначаються внутрішніми партійними правилами й практикою роботи. Лідер Опозиції та його партія загалом формують майбутнє як партії, так і держави.

У той час, коли в опозиції перебуває Партія Лейбористів (нинішня ситуація, очолює Опозицію Дж. Корбін), «тіньовий Кабінет» формується з п'яти колишніх членів уряду та дев'ятнадцяти членів діючого Парламенту (англ. MPs). Портфелі між ними розподіляються згідно з рішенням Лідера Опозиції на дворічний термін. До складу «тіньового Кабінету» має входити як мінімум шість жінок. Останні перестановки у «тіньовому Кабінеті» відбулися в липні 2016 р.

Така модель функціонування Опозиції, що започаткована у Великій Британії й прийнята також в Ірландії, Канаді, Австралії та Новій Зеландії, має назву «вестмінстерської» [11]. За такої системи опозиція виконує роль, так званої, функціональної тріади – контроль, критика, альтернатива. У вестмінстерській моделі до основних характеристик та принципів діяльності Опозиції передусім відносять функцію парламентського контролю над урядом: година (день) запитань до уряду, робота в комітетах, проведення парламентських дебатів при внесенні поправок до законопроектів. За підрахунками експертів, Опозиція контролює майже третину робочого часу діяльності Парламенту [7, р. 223].

Основна діяльність міністрів «тіньового уряду» Великої Британії полягає у парламентських дебатах, формуванні альтернативних підходів до вирішення завдань розвитку держави, у пропаганді основних положень програми своєї політичної сили через засоби масової інформації. Під час обговорення законопроектів на стадії другого читання після міністра, який ініціює його

прийняття, виступає представник «тіньового уряду», який викладає консолідований підхід Опозиції щодо даного питання.

«Тіньовий уряд» має право на регулярне отримання інформації від діючого Кабінету міністрів про найважливіші рішення у сфері внутрішньої та зовнішньої політики й офіційної документації. За традицією, представнику Опозиції також гарантується посада Голови бюджетного комітету Парламенту. Характерною особливістю для політики Великої Британії є злагоженість та самовіддана праця урядовців заради своєї держави, тому спостерігається вельми конструктивна співпраця членів «тіньового Кабінету» з діючим урядом. Урядовцям Великої Британії добре відомо, що без добровільної, конструктивної й плідної співпраці з Опозицією, остання може серйозно підірвати діяльність правлячого уряду та Парламенту.

Як правило, після перемоги Опозиції на виборах «тіньовий Кабінет» може запропонувати альтернативну програму дій, а члени «тіньового Кабінету» стають реальними міністрами.

У залі засідань місця Опозиції розташовані навпроти місць урядової більшості. Навіть розміщення депутатів у Палаті Громад відображає її поділ на урядову більшість та партії офіційної Опозиції. Праворуч від Спікера розташовані лави урядової більшості; ліворуч – Опозиції. Члени Палати – міністри сидять на передніх лавах, а керівники Опозиції – навпроти них (до того ж, приміщення має форму прямокутника). За висловом В. Овчиннікова, Палата Громад пристосована для двопартійної системи так само, як футбольне поле для гри двох команд [12].

Так звані, «задньоскам'ячники» (термін використовується з 1799 р.) у Британському Парламенті не асоціюються з Опозицією. Це пересічні члени Парламенту, які не займають «передні» місця у залі засідань і не є міністрами або членами «тіньового Кабінету». Як правило, вони не є впливовими парламентарями, але можуть становити серйозну політичну силу у разі об'єднання своїх виступів проти непопулярної політики чинного уряду. Достатньо пригадати ситуацію згуртування «євроскептиків» навколо тетчериста-задньоскам'ячника У. Кеша під час ратифікації Маастрихтського договору Британським Парламентом з вимогою проведення загального референдуму щодо ЄС [13, с. 67-68].

Доцільно наголосити, що у класичному вигляді «тіньовий уряд» визнається на рівні держави тільки у Великій Британії, що є особливістю англосаксонської двопартійної політичної системи. У більшості європейських країн практика правового гарантування діяльності інституту опозиційного уряду відсутня.

Визнання Опозиції в Парламенті демонструється відповідними шляхами. Хоча щотижневий порядок денний Палати Громад визначається урядом, пропозиції Опозиції завжди беруться до уваги. Опозиція може продемонструвати свій критичний підхід впродовж шестиденних обговорень промови Королеви або обговорення фінансового біллю. Щороку у Палаті

Громад виділяється мінімум двадцять робочих днів (англ. Opposition Days), коли опозиційні фракції, а не правляча більшість, формують порядок денний, визначаючи коло питань для обговорення. Опозиція може переконати Спікера в доцільності «подарувати» їй позачергову дискусію у разі нагальної проблеми, що пропонується нею для дебатів. Така ситуація, спричинена лейбористською Опозицією, після нагального обговорення урядової воєнної політики у 1940 р., стала результатом 80 утримань від голосування серед урядовців і призвела до подальшої відставки Н. Чемберлена.

Сигнальний примірник промови або заяви будь-якого міністра заздалегідь надсилається його колезі з «тіньового уряду» (англ. Opposition Shadow). Останній наділяється відповідними повноваженнями Лідером Опозиції висловити офіційний погляд або позицію своєї партії з того чи іншого питання. Стосовно певних аспектів зовнішньої та оборонної політики Прем'єр-міністр надає інформацію Лідерові Опозиції у приватному порядку і навіть заздалегідь радиться з ним щодо урядового політичного курсу. Велика Британія може слугувати прикладом того, як уряд і Опозиція розробляють двопартійний підхід до вирішення проблеми.

Часом така згода руйнується і Опозиція припиняє співробітництво, застосовуючи обструктивну тактику для гальмування урядової політики. В будь-який момент Опозиція може висловити незгоду щодо діяльності уряду або окремого міністра та висловити вотум довіри (недовіри).

Наприклад, у 1971 р. лейбористська Опозиція виступила проти Акту Промисловості, фактично розділивши Палату Громад майже в кожному пункті голосування. Подібним чином поводи́ла себе і консервативна Опозиція у 1976 р., коли уряд був врятований від поразки завдяки лише одному голосу [14, р. 59]. Висловлений консервативною Опозицією вотум недовіри у березні 1979 р. (за ініціативою М. Тетчер) призвів до падіння лейбористського уряду Д. Келлагена (в цьому випадку також долю вирішив лише один голос).

В якості Лідера Опозиції, М. Тетчер, наприклад, поставила за мету дискредитувати теорію «демократичного соціалізму» лейбористів, їх економічну та соціальну політику. Наприкінці 1960-х рр. вона вперше офіційно оприлюднила свої наміри щодо зменшення втручання держави в економічне та соціальне життя країни, одного з головних принципів «тетчеризму».

Впродовж прем'єрства М. Тетчер лейбористська Опозиція неодноразово намагалася висловити урядові вотум недовіри, але щоразу зазнавала поразки через те, що консерватори мали абсолютну більшість. Приводами для висловлення вотумів стали зростання безробіття, погіршення економічних показників, нездатність уряду втілювати свої рішення та контролювати соціально-економічну ситуацію.

Опозиційна Лейбористська партія на чолі з Т. Блером, розпочинаючи передвиборчу кампанію 1997 р., оголосила вирішення Ольстерського конфлікту одним з пріоритетних напрямків своєї діяльності, наголошуючи на

ненасильницькому варіанті розв'язання проблеми. Т. Блер свідомо вніс північноірландську проблему до загального контексту майбутньої автономізації регіонів Великої Британії для вдосконалення існуючої системи управління єдиної держави [15, с. 142]. На противагу діючому уряду консерваторів Т. Блер поставив на порядок денний майбутнього уряду питання про всебічну модернізацію держави, що забезпечило лендслайд лейбористів у 1997 р.

Траплялися і протилежні випадки, коли діючого Прем'єра рятувала саме Опозиція. Як приклад, можна навести ситуацію 2003 р., яка стосувалася політики Сполученого Королівства щодо іракської проблеми, коли экс-міністр культури К. Сміт, член Лейбористської Партії, та колишній міністр-консерватор Д. Хогг запропонували Парламенту проект постанови, що засуджувала воєнні плани Лондона та Вашингтона (проект Сміта-Хогга).

Впродовж того, як більшість лейбористів, що виступали, засуджували свого Прем'єра, підтримка для Т. Блера надійшла з боку консервативної Опозиції. «Саддам Хусейн та Бен Ладен є спільниками, – заявив экс-Міністр оборони Великої Британії М. Портілло. Вони ненавидять Захід та підтримують терор. Виявлення слабкості з нашого боку лише підсилюватиме терор». Колега М. Портілло по партії Дж. Льюїс нагадав лейбористам, які сиділи навпроти, що багато їхніх попередників у 1930-х рр. виступали проти війни з Гітлером. «Політика умиротворення була ганебною тоді, вона залишається ганебною нині», – заявив парламентар. Т. Блер залишив залу засідань до голосування. 199 депутатів підтримали антивоєнну резолюцію. «Проти» (тобто на підтримку війни з Іраком) проголосували 393 парламентарі, включно майже з усіма консерваторами. 122 лейбористи – майже третина правлячої фракції – виступили проти свого лідера та Прем'єра. Тоді від ганьби Т. Блера врятувала консервативна Опозиція. «Це найважливіша парламентська подія, – заявив тодішній лідер ліберальних демократів Ч. Кеннеді. Уряд так і не зміг переконати третину Палати Громад щодо необхідності війни. Це є важливим сигналом для лідерів Британії та США» [16].

Впродовж перебування лейбористів при владі (1997-2010 рр.) значна частина критики консервативної Опозиції була спрямована на економічну політику, однак у 2008 р. тодішній Лідер Опозиції Д. Кемерон підтримав план уряду Г. Брауна щодо боротьби проти світової економічної кризи.

Політика уряду Д. Кемерона та правляча партія загалом впродовж двох термінів поспіль перебували під «пильним наглядом» Опозиції, яка критикувала європейську політику діючого уряду, наміри Д. Кемерона провести загальний референдум з подальшого перебування держави у складі ЄС тощо.

Особисто Д. Кемерон був звинувачений Опозицією у боягузтві через відмову взяти участь у відкритих теледебатах у форматі «один на один» зі своїм опонентом. «Кемерон усувається від дебатів, ховається від публіки», –

заявив Е. Мілібенд. У Партії незалежності Великої Британії (англ. UKIP) нагадали: ще минулого року прем'єр стверджував, що дебати сприяють розвиткові демократичної системи, а зараз «поводить себе наче боягуз» [17].

Незадовго до виборів 2015 р. тодішній Лідер Опозиції Е. Мілібенд звинуватив свого опонента на виборах в «малодушному ізоляціонізмі», що призвів до зменшення впливу Великої Британії у світі. «Чи був коли-небудь більш вражаючий символ ізоляції Великої Британії та занепаду її впливу, ніж коли Д. Кемерон був відсутнім під час переговорів лідерів Німеччини та Франції стосовно миру (в Україні. – *Н.Я.*) з президентом Путіним?», – запитав Е. Мілібенд [18].

Відтак «класична» (або «британська») опозиція формується в умовах функціонування двох провідних партій, які змагаються на виборах та у Парламенті. Опозиція за такої моделі є чітко ідентифікованою. Велику Британію традиційно сприймають державою, яка має двопартійну систему. Мається на увазі не кількість політичних партій в країні, адже їх набагато більше, а те, що починаючи з 1945 р., дві найвпливовіші політичні партії – Консервативна (торі) та Лейбористська – по черзі контролюють уряд та в сумі мають понад 90% місць в Палаті Громад (нині на політичну арену активно вийшла також Партія Ліберальних Демократів).

Ще зарано говорити про трансформацію партійної системи Великої Британії з традиційної двопартійної у трьохпартійну (у найближчому майбутньому такої трансформації не передбачається). При цьому очевидним є те, що Партія Ліберальних Демократів (колишня Ліберальна партія), що зійшла з політичної арени після Першої світової війни та була замінена лейбористами у політичному житті Великої Британії, заявила про своє відродження. Якщо впродовж ХХ ст. ліберальні демократи отримували на виборах досить невелику кількість парламентських місць, то на виборах 2005 р. вони здобули вже понад півсотні місць, а ще більше крісел за ними у Палаті Лордів (на виборах 1997 р. партія отримала 16,7% голосів, збільшивши вдвічі кількість парламентських місць у порівнянні з 1992 р.). Проте за результатами травневих виборів 2015 р. ліберальним демократам не вдалося закріпити свій успіх.

Дотримуючись принципу «уряду згоди», названі партії мирно співіснують на фоні боротьби за владу, хоча мають досить схожі політичні програми. Фундамент «політики згоди» – «батскелізму» – закладено у другій половині 1940-х рр. З цього приводу у 1950-х рр. ЗМІ жартували з цього явища – термін, що утворений як комбінація прізвища консервативного міністра фінансів Р.А. Батлера та колишнього міністра від лейбористів Х. Гейтскелла.

Діяльність Британського Парламенту заснована на «законі маятника». Використовуючи вислів вікторіанця Лорда Р. Солсбері, зміну парламентської партійної влади Великої Британії часто порівнюють з коливанням маятника. «Коливання» політичного маятника пов'язані з прихильністю британців до двопартійної системи. Маятник, що коливається від однієї політичної партії до

іншої, час від часу затримується на одному місці, і тоді правління партії при владі затримується надовго. Наприклад, впродовж тринадцяти років, з 1951 р. до 1964 р. та вісімнадцяти – з 1979 р. до 1997 р. – при владі перебувала Консервативна партія. Лейбористська партія теж мала нещодавній тривалий термін перебування при владі – з 1997 р. до 2010 р.

Партійні фракції мають особливих посадових осіб у Палаті, роль яких є надзвичайно важливою в організації всього перебігу парламентських засідань. Це парламентські організатори партій, що офіційно називаються «батогами» (англ. Whips). Посада «батоба» не передбачена правилами парламентської процедури. Вона з'явилася протягом еволюції партійного представництва в Палаті Громад.

У консервативній партії «батоба» призначаються Лідером партії, в лейбористській – обираються зборами парламентської фракції шляхом таємного голосування.

Урядова більшість має головного «батоба» уряду, його заступників та молодших «батобів». «Батоба» уряду є міністрами й одержують платню з державної скарбниці. Опозиція також має головного «батоба», його заступників та помічників.

Головний обов'язок «батобів» полягає у налагодженні співробітництва фракцій так, щоб воно проходило конструктивним чином, без ексцесів і несподіванок, при взаємній координації діяльності. Головний «батоба» уряду повинен також стежити за тим, щоб усі намічені урядом до розгляду законопроекти пройшли через Палату до кінця сесії. «Батоба» уряду й опозиції постійно перебувають в тісному контакті один з одним, утворюючи ті звичайні комунікативні канали для досягнення компромісного врегулювання дискусійних питань між урядом і Опозицією. Консультації між «батобами» уряду й Опозиції стали звичайною практикою, хоча вони офіційно не регламентовані в жодному документі.

Сучасна внутрішня британська дискусія, що розпочалася в результаті червеневого референдуму 2016 р. щодо виходу держави з ЄС, знов демонструє гнучкість позицій головних політичних сил країни. Як відомо, 51,89% громадян Великої Британії проголосували за вихід держави із Європейського Союзу – Brexit, а прихильники Європи з невеликим відривом залишилися в меншості (48,11%) [19]. Наміри нинішнього Прем'єр-міністра Т. Мей та її уряду щодо самостійного започаткування процесу Brexit дещо загальмували рішення Високого суду Лондона стосовно необхідності ухвалення Парламентом такого кроку, яке уряд Т. Мей має намір оскаржити.

Водночас лідер Опозиції лейборист Дж. Корбін, погоджуючись з рішенням суду, зазначив, що уряд має негайно детально проінформувати Парламент про умови переговорів з ЄС щодо Brexit, які обговорюються нині. «Лейбористи з повагою ставляться до рішення британців покинути ЄС, але при цьому має бути прозорість та підзвітність Парламенту щодо умов Brexit. Лейбористи

домагатимуться таких умов, які працюють на Британію, на створення робочих місць, на підвищення рівня життя та економіки в першу чергу», – наголосив лідер Опозиції [20].

Таким чином, на прикладі плідної діяльності владних інституцій у Великій Британії можна побачити яскравий зразок конструктивної взаємодії між опонентами, що об'єднані однією метою – блага й процвітання своєї держави, її прогресивного розвитку та впевненого курсу до майбутнього. На думку В. Литвина, «завжди існує небезпека для демократії, свободи слова, але протидією таким загрозам є Парламент, потужна опозиція як в Парламенті, так і за його межами» [21]. Відносини влади й Опозиції залишаються складними, багатовимірними й чутливими до будь-яких змін політичної епохи. Суттєвий вплив на сутність їх взаємовідносин здійснює та трансформація, яка відбувається і в сучасному суспільстві, і в його науковому сприйнятті. У Великій Британії активна діяльність Опозиції забезпечує ту динамічність і плідність, завдяки яким парламентська влада має можливість передбачити майбутні горизонти свого правління.

Загалом принципи розподілу та взаємодії влади та причетних до влади інституцій у сучасній Великій Британії можна звести до наступних:

- суверенітет Парламенту як вищого органу політичного керівництва державою;
- провідна роль Кабінету й уряду у законотворчому процесі;
- найсуворіший контроль Парламенту та його комітетів щодо виконавчої влади;
- особлива роль державного апарату як відносно автономного утворення, що не лише пасивно виконує вказівки «зверху», але й перебуває біля витоків політичного процесу;
- конструктивне співробітництво з парламентською Опозицією.

Варто наголосити, що конструктивна легальна опозиція щодо ставлення до влади має подвійну функцію. Іманентно вона виконує функцію заперечення політики даної влади, але легально й легітимно заперечуючи її, вона підтримує демократичний режим, звертаючи увагу суспільства до її політики, активізуючи громадянське суспільство, його інтелектуальний потенціал на вирішення проблем, що постають.

Невміння співпрацювати з опозицією, здобувати користь від співробітництва з нею можна частково пояснити недостатністю в еліти та суспільства теоретичних, історико-політичних, культурологічних знань щодо цього феномену. Через це суспільство може втратити перспективу свого розвитку, загубити шляхи перспективного майбутнього, тому необхідно концептуально вивчити механізми її започаткування в різні часи, в різних політичних системах, в різних державах світу. Україна, як молода демократія, має взяти до уваги той досвід співпраці з опозицією, що накопичений провідними країнами світу, зокрема Великою Британією. Вивчення

багатогранного британського досвіду в лабіринтах влади є доволі цінним для України з огляду на європейські прагнення нашої держави, її непросте сприйняття взаємодії і протидії владних структур та інших політичних сил перед сучасними викликами.

На сучасному етапі розвитку діяльність опозиції стає двигуном прогресу, каталізатором позитивних змін, стимулом вдосконалення досягнутих результатів. Це той орієнтир, який прокладає шлях до наступних перемог і досягнень на благо суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексеев Н.А. Палата Лордов Британского Парламента от Суда Короля Эгберта до революции Премьера Т. Блэра (825-2003 гг.). – М.: Изд-во БЕК, 2003. – 431 с.
2. Blair T. Let Us Face the Future The 1945 anniversary lecture. – L.: Fabian society, 1995. – 16 p.
3. Бредбері Д. Палата громад // Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – С. 475-476.
4. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография. – М.: Изд-во «Мысль», 1977. – 466 с.
5. Перегудов С.П. Разделение властей по-британски // Британия и Россия / Российская академия наук, Институт всеобщей истории, Ассоциация британских исследований. – М.: ИВИ РАН, 1997. – С. 43-44.
6. Кабінет міністрів Великої Британії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BD%D0%B5%D1%82_%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B2_%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%91%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%97
7. Kavanagh D. British Politics: Continuities and Change. – Second Edition. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 379 p.
8. The Ministers of the Crown Act 1937. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.parliament.uk/documents/commons.../m06.pdf
9. Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870-1914 [сост. П.И. Остриков, П.П. Вандель; пер. П.И. Острикова]. – М.: Высшая школа, 1989. – 295 с.
10. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
11. Лагутов Ю. Особливості створення та функціонування «опозиційного уряду» в умовах парламентсько-президентської моделі державного устрою. Аналітична записка / Відділ стратегій розвитку політичної системи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/desember08/14.htm>
12. Овчинников В. Корни дуба. Впечатления и размышления об Англии и англичанах // Новый мир. – 1979. – № 4-6.
13. Капитонова Н.К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990-1997 гг.). – М.: РОССПЭН, 1999. – 144 с.
14. Richards S.G. Introduction to British Government. – Second Edition. – L.: Macmillan Education Ltd, 1984. – 252 p.
15. Крушинський В.Ю. Зовнішня політика Великої Британії 1997-2007: монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – 175 с.
16. Тони Блэра спасла оппозиция // Газета Коммерсантъ. – 2003. – 28 февраля.
17. Премьер Британии ушел от прямых дебатов // Газета Коммерсантъ. – 2015. – 6 марта.

18. Милибэнд: против России нужно ввести новые санкции // Украина ВВС.– 2015. – 24 апреля. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/04/150424_ru_s_russia_ukraine
19. Референдум о членстве Великобритании в Европейском Союзе. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D1%83%D0%BC_%D0%BE_%D1%87%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5_%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8_%D0%B2_%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BC_%D1%81%D0%BE%D1%8E%D0%B7%D0%B5
20. Реальные власти утвердили Brexit: кабмин недоумевает, оппозиция ликует. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://webnovosti.info/новости/реальные-власти-утвердили-brexit-кабмин-недоумевает-оппозиция-ликует/>
21. Власть и оппозиция в Украине должны научиться цивилизованно сосуществовать – Литвин // Корреспондент.net. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1087484-vlast-i-oppoziciya-v-ukraine-dolzhny-nauchitsya-civilizovano-sosushchestvov>

Яковенко Н.В. Британский опыт демократического взаимодействия власти и Оппозиции.

В статье раскрыты некоторые аспекты взаимоотношений правящей партии Великобритании и Оппозиции Ее Величества в Британском Парламенте, деятельности Оппозиции на разных этапах исторического развития страны. Подчеркивается, что конструктивное противостояние Оппозиции и правящей партии способствует прогрессивному развитию государства и принятию правильных решений относительно дальнейшего углубления демократических преобразований. Отмечено, что как власть, так и Оппозиция имеют общую цель – это благоденствие и процветание Британии, повышение жизненного уровня ее граждан и четкий политический курс на грядущие десятилетия. Отношения власти и Оппозиции всегда остаются сложными, многомерными и чувствительными к любым изменениям политической эпохи. Существенное влияние на природу их взаимоотношений осуществляется через трансформацию, которая происходит и в современном обществе, и в его научном восприятии. В Великобритании именно активная деятельность Оппозиции обеспечивает ту динамичность и плодотворность, благодаря которой парламентская власть имеет возможность предсказать будущие горизонты своего правления.

Изучение многостороннего британского опыта в лабиринтах власти является весьма ценным для Украины, учитывая ее сложное восприятие противоречивого взаимодействия правящих структур и политических сил в условиях современных реалий.

Ключевые слова: Оппозиция Ее Величества, Парламент, правящая партия, правительство, «теневое правительство», Кабинет, «теневой Кабинет», Премьер-министр.

Yakovenko N. British Experience on Democratic Interaction between Power and Opposition.

The article deals with complex interactions of main political forces inside the British Parliament, activities of Her Majesty's Opposition in different periods of historical development of Great Britain. Constructive competition between Opposition and the ruling party is stressed as a phenomenon causing progressive development of the United Kingdom and coming to proper decisions concerning its further democratic course. Both power and Opposition are mentioned to be united by the same purpose which is flourishing and common good of their state, welfare of their citizens and stable vision of the future. Relations between power and Opposition are always complex, multidimensional

and sensitive to any changes in the political era. Significant influence on the nature of their relationship is made through the transformation taking place in modern society and its scientific perception. In the UK it is the active Opposition provides dynamism and fruitfulness, so that parliamentary government has the ability to predict future horizons of its reign.

Studying the many-sided British experience in the labyrinth of power seems to be extremely significant for Ukraine considering its complicated apprehension of contradictory interaction and between power structures and other political forces facing contemporary challenges.

Keywords: *Her Majesty's Opposition, Parliament, ruling party, government, "shadow government", Cabinet, "shadow Cabinet", Prime Minister.*

УДК 94:327.5

Кудряченко А.І., Потехін О.В.

ПОЛІТИКА НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Стаття містить огляд українських та зарубіжних джерел з питань нерозповсюдження ядерної зброї, взаємопов'язаних з ним проблем ядерного роззброєння та використання «мирного» атому. Наводяться маловідомі факти з історії нерозповсюдження, спроб поставити ядерну енергію під ефективний міжнародний контроль та причини, з яких цього не вдалося зробити. Основний зміст статті складає аналіз ДНЯЗ, МАГАТЕ та споріднених з ними міжнародних режимів і організацій, успіхів та невдач у реалізації політики нерозповсюдження. Констатується, що існує збереження досить стійкого режиму нерозповсюдження з моменту вступу в силу ДНЯЗ – нині налічується тільки дев'ять держав з ядерною зброєю, і ця кількість залишається незмінною протягом останніх 25 років. Режим ДНЯЗ є майже універсальним – 190 держав-учасниць та тільки п'ять залишаються поза ним (Індія, Ізраїль, Північна Корея, Пакистан, Південний Судан). Водночас, згідно з деякими прогнозами, зростає вірогідність становлення світу «поширеного ядерного розповсюдження» до 2030 р. Розглянуто особливості позицій США та РФ в питаннях політики нерозповсюдження ядерної зброї.

Ключові слова: нерозповсюдження, ядерна зброя, роззброєння, ДНЯЗ, МАГАТЕ, ООН, США, РФ.

Піонером й фундатором наукових розвідок з вказаної у назві статті проблеми в Україні є колишній науковець з НІСД, двічі стипендіат Фулбрайта з цієї проблематики В. Чумак, сформульовані у монографії якого положення (вийшла друком 1999 р.) здебільшого витримали випробування часом [1]. Цілковитою допиткою до питань нерозповсюдження ядерної зброї (ЯЗ) та політики Вашингтона у цій галузі є проблематика з питань ядерного роззброєння України, дослідження якої значно актуалізувалися після незаконної анексії Російською Федерацією Криму та вторгнення на схід країни російсько-терористичних військ у 2014 р. Авторство найбільш цікавих наукових праць, у першу чергу присвячених сумній для України долі «запевнень» у збереженні її територіальної цілісності та суверенітету, порушених однією з п'яти держав-підписантів Будапештського меморандуму (1994 р.) – Російською Федерацією – належить В. Горбуліну [2; 3], а також С. Галаці та Г. Перепелиці [4], В. Василенку [5], О. Задорожному [6], І. Лоссовському [7], Олені та Олексію Святунам [8] та ін. Неодноразово звертався до проблем нерозповсюдження ЯЗ і один з авторів цієї статті О. Потехін [9-12]. Найбільш деталізована картина у галузі сучасного стану ядерної політики США у її порівнянні з політикою РФ та ще й спроба помістити у контекст війни Росії проти України у 2014 р., міститься у фаховій доповіді експерта з питань безпеки Майдану закордонних справ О. Куроп'ятника [13]. Новим словом в українських дослідженнях проблематики ЯЗ стали матеріали підготовленої в Державній установі

«Інститут всесвітньої історії НАН України» збірки наукових праць «Проблеми ядерної безпеки сучасного світу», зокрема статті А. Кудряченка [14], В. Розумюка [15] та ін.

Проблемам нерозповсюдження ЯЗ у сучасному світі присвячені доповіді міжнародних експертів [16; 17], численні праці західних дослідників, серед яких найбільш цікавими й модерними є монографії Р. Барнса та П. Коула-третього [18], А. Футтера [19], праці Освітнього центру з політики нерозповсюдження (ОЦПН), який тісно співпрацює з Інститутом стратегічних досліджень (США) [20-22]. Багатою фактами є розвідка анонімних авторів з Ради зовнішньої політики (США), хоча розвиток подій після її підготовки не дозволяє погодитися з більшістю їхніх рекомендацій [23]. Особливості позиції США щодо ядерної зброї, поза якої важко зрозуміти й логіку політики нерозповсюдження, ґрунтовно описані у працях Н. Річі [24] та Дж. Перла [25]. Становлення відповідно до низки міжнародних договорів світових, хоча й не універсальних режимів нерозповсюдження ядерної зброї добре відоме, зокрема з праць авторитетних американських дослідників Альберта і Роберти Волстеттер [26], Дж. Квестора [27], Б. Рассета [28], Т. Шеллінга [29] та ін. Належну увагу цим проблемам присвятила дослідниця феномену ядерного табу Н. Танненвалд [30].

Теоретичний диспут між школою політичного реалізму та її опонентами навколо питання розповсюдження ЯЗ як засобу ствердження міжнародної безпеки (за реалістами, «багатополюсний» світ з багатьма країнами-власницями ЯЗ може бути краще «збалансований») відображений у статті С. Кімбала [31].

Ігноруючи у душі політичного реалізму реалії дестабілізованої через агресивні дії Москви міжнародної системи, провідний російський фахівець у царині ЯЗ А. Арбатов прагне довести, що необхідно вести у питаннях ядерної безпеки та роззброєння «бізнес як зазвичай», адже Радянському Союзу та США це вдавалося [32]. При цьому він стверджує: «З 2012 р. радянська спадщина було багато в чому відроджена: неадекватний доступ громадськості до надійної оборонної інформації; остракізм незгодних з владою аналітиків; прийняття рішень з військових питань за зачиненими дверима під переважним впливом військової бюрократії і військово-промислових лобістів. Поточні російські програми модернізації ядерних сил також нагадують радянську традицію. Різні системи озброєнь, що паралельно розробляються й мають впроваджуватися, дублюють одна одну. Слід зазначити, що здійснюючи масивні програми модернізації ядерних сил 2011-2020 рр. і з гордістю підкреслюючи свої технічні та стратегічні досягнення [?. – А.К., О.П.], російська політична влада і воєначальники ніколи не висловлювали будь-яке занепокоєння з приводу можливої реакції США та НАТО» [32]. Далі А. Арбатов вдається до ядерного шантажу Заходу, «пояснюючи» позицію Москви: «Деякі особливості російського мислення, висловлювань і дій щодо ядерної зброї мають

розглядатися як дуже серйозні, особливо в часи високої політичної напруги. [...] Неповноцінність [Росії. – *А.К., О.П.*] зростає в період економічної кризи, низьких цін на нафту і західних санкцій, пов'язаних з катастрофою України [?! – *А.К., О.П.*]. Головна небезпека збройного конфлікту виникає не з грандіозних проектів експансії Москви, але з її почуття уразливості та ізоляції, рішучості йти на ризики, щоб утримати свої позиції та уникнути образу слабкої [держави. – *А.К., О.П.*]» [32]. Отже, Захід для власної безпеки має уникати «рішучих ядерних дій» Москви, тобто допомогти їй вийти з ізоляції та визнати її сферу впливу у «близькому зарубіжжі».

А. Арбатов має впливових однодумців у США, з якими в нього формалізоване партнерство у рамках Ініціативи США-Росія з попередження ядерного тероризму Центру Бельфер з науки та міжнародних відносин Гарвардського університету. Співголова Ініціативи з американського боку – відомий фахівець у галузі міжнародної безпеки, директор Центру, засновник та перший декан Школи (факультету) державного управління ім. Дж. Кеннеді, заступник міністра оборони у першій адміністрації У. Клінтона (під час ядерного роззброєння України), колишній радник низки президентів США та член комісії МEGATE Г. Аллісон, його заступник – С. Сараджян (емігрував з РФ до США у 2008 р., у 2002-2006 рр. засновник та директор Російського клубу Гарварду, керівник проекту «Росія має значення»). Здавалося б, стійкі контакти, порозуміння російських та американських фахівців у сфері нерозповсюдження ЯЗ та протидії ядерному тероризму слід тільки вітати, якби не одна обставина – їхня відверта апологетика путінізму та антиукраїнська позиція. Вона знайшла втілення у рекомендаціях Д. Трампу щодо шляхів нормалізації американсько-російських відносин за авторством Г. Аллісона та головного редактора журналу «Найшнл інтерест» Д. Саймса (емігрував з СРСР у 1973 р.; у 1967-1973 рр. – науковий співробітник ICSEMB АН СРСР, керівник комсомольської організації Інституту) у грудні 2016 р. Зокрема, закликаючи до принципового перегляду відносин з Москвою, ігноруючи факт, що Російська Федерація на українському Донбасі нині є найбільшим державним спонсором тероризму у світі, Г. Аллісон та Д. Саймс пишуть, що Росія «унікально підходить, щоб допомогти запобігти набуттю ядерної зброї як терористичними організаціями, такими як Ісламська держава і Аль-Каїда, так і державними суб'єктами. [...] Рішення Москви про те, щоб продати чутливі технології або утриматися від таких дій визначить відмінність між невдачею і успіхом у справі запобігання розповсюдженню ядерної зброї, яку Ви [Трамп. – *А.К., О.П.*] правильно назвали «найбільшою світовою проблемою». Як частину Вашої доктрини «Америка понад усе», ми наполегливо рекомендуємо Вам визначити пріоритети життєво важливих інтересів Америки, і з цих позицій слід залучити Росію до того, що найбільш важливо для американських громадян – їхнього виживання та благополуччя» [33]. Звичайно, Україні, як, за їхньою оцінкою, «країні-невдасі» (failed state), до того ж позбавленій засобів ядерного

стримування, американські експерти пропонують піти на компроміс з агресором, задовольнити апетити російського хижака. На жаль, згадані автори не поодинокі, їхні одностайні з середовища фахівців з проблеми нерозповсюдження є у Центрі міжнародних і перспективних досліджень (м. Вашингтон), Інституті Катона, Монтерейському центрі дослідження проблем нерозповсюдження, Стенфордському університеті та ін.

Директором Освітнього центру з політики нерозповсюдження (ОЦПН) Г. Соколські запропонована схема теоретичного дискурсу навколо проблеми розповсюдження/нерозповсюдження ЯЗ з трьох напрямків (елементів), водночас він зазначає, що, звичайно, всередині «шкіл» є суттєві нюанси: «Кожна з них – офіційна, войовнича та академічна, є на диво оптимістичною та страждає неповнотою» [21].

Офіційна позиція США, яку поділяють більшість прихильників контролю над озброєннями, полягає у тому, що будь-яка держава, яка володіє ЯЗ, зобов'язана й надалі скорочувати ядерні озброєння в рамках Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Супердержави обіцяли також піти на такі скорочення. Вони наполягають на обов'язку неядерних держав допускати міжнародні інтрузивні ядерні інспекції та утриматися від набуття ЯЗ. Більшість тих, хто дотримується цього погляду, також вважають, що ядерна зброя потрібна тільки для стримування використання її іншими державами. Водночас для стримування достатньо порівняно невеликої кількості ЯЗ, тому можна піти на подальші значні скорочення ядерних арсеналів без жодної або за мінімальної шкоди національній безпеці. Такі скорочення та підсилення заходів ядерної безпеки є бажаними, оскільки ЯЗ та пов'язані з нею виробничі потужності є вразливими для несанкціонованого або випадкового використання, захоплення терористами, саботажу та ін. Прихильники цієї позиції також вважають, що країни, які володіють передовими технологіями «мирного» атому, зобов'язані ділитися ними з без'ядерними державами, як це передбачено ДНЯЗ. Отже, три базових неподільних засад ДНЯЗ: скорочення ядерних арсеналів, нерозповсюдження та міжнародне співробітництво у використанні «мирного» атому [34].

Прихильники войовничої позиції, про симпатії до якої неодноразово заявляв Д. Трамп [35], категорично незгодні з офіційною позицією Вашингтону, якої Сполучені Штати дотримувалися з часів прийняття ДНЯЗ. По-перше, вони вважають, що подальші скорочення ядерних арсеналів США та РФ тільки заохотять треті держави, насамперед, КНР, «наздогнати» їх та досягти стратегічного паритету у ЯЗ. Такі кроки могли б налякати союзників США та викликати сумніви у без'ядерних країн-членів Альянсу щодо «ядерної парасолі» НАТО. По-друге, у цій ситуації Туреччина, Саудівська Аравія, Південна Корея та Японія можуть піти шляхом створення власних ядерних сил. Отже, найкращий шлях запобігти такому розповсюдженню – це утримувати відрив двох ядерних лідерів від інших. Окрім того, американське лідерство у

ЯЗ вимагає радикальної модернізації ядерної зброї. У підсумку США мають досягти переваги й над Росією, зважаючи на поглиблення кризи у цій країні та проблемний характер стану її ЯЗ, зокрема, носіїв. У групі «Америка понад усе» лунають заклики неоізоляціоністів, принципівих противників нерозповсюдження ЯЗ, які пропонують сприяти набуттю союзниками США – Японією та Південною Кореєю – ЯЗ та позбавитися у такий спосіб «тягаря» відповідальності за безпеку у Південно-Східній Азії.

До третьої групи, «скептиків щодо поглядів вищеназваних двох груп», яких «об'єднує невизнання зв'язку між ядерним роззброєнням, нерозповсюдженням та міжнародною безпекою», Г. Соколскі відносить «академіків», тобто дослідників. Вони «поділені на два табори – тих, хто вважає, що ядерне стримування спрацьовує, та тих, хто це заперечує». З таким поділом можна було б погодитися, якби автор класифікації не помістив усіх їх до одного табору – школи «неореалістів», до того ж спробував позбутися відповідальності за подібне нехлюйство – мовляв, «вони так себе самоідентифікують» [21]. Було б цікаво дізнатися про реакцію класичного реаліста Дж. Мершеймера, який свого часу запропонував розгорнуте концептуальне обґрунтування необхідності перетворення України на ядерну державу, щоб ефективно стримувати Росію [36]. Зокрема, він писав влітку 1993 р.: «Ядерна Україна завдасть шкоди легітимності ДНЯЗ, але вона буде обмеженою, якщо Сполучені Штати відмовляться від навішування їй, як це відбувається з 1991 р., ярлика потенційного розповсюджувача ядерної зброї, а, навзаєм, визначать Україну як одну зі спадкоємиць ядерного статусу наддержави, поряд з Росією. У будь-якому разі, попередження війни Росії і України набагато важливіше за врятування ДНЯЗ» [36]. Вашингтон до порад Дж. Мершеймера тоді не прислухався. Нині класик реалізму доводить, що буцімто «Росія в Україні захищає свої життєво важливі національні інтереси, а в США до цього немає діла». І це не дивно, якщо враховувати одну з рекомендацій, що датується 1993 р.: «США не мають надавати Україні гарантій безпеки на перехідний [до повновартісного оволодіння ЯЗ. – А.К., О.П.] період та в цілому на подальшу перспективу не об'єднуватися з Україною проти Росії» [36]. Найбільшої шкоди ДНЯЗ за весь період його дії та нерозповсюдженню ЯЗ завдали власне західні держави – підписанти Будапештського меморандуму, коли не зупинили агресію РФ проти України [10].

Історія політики нерозповсюдження ядерної зброї, носіїв та міжнародного контролю за розповсюдженням ядерних технологій розпочалася ще до її випробування та застосування США проти Японії у 1945 р., а саме у 1942 р. [37]. Таємна Квебекська угода, підписана Ф.Д. Рузвельтом та У. Черчиллем 19 серпня 1943 р., передбачала, що будь-яка інформація щодо спільного ядерного проекту може бути надана третій стороні (у даному випадку – СРСР) тільки за взаємної згоди [38]. Але безумовна першість у

масштабній постановці проблеми ЯЗ у міжнародних відносинах та її впливу на майбутнє людства належить данському фізику, учаснику Мангетенського проекту Н. Бору. Він почав розвивати власні ідеї у розмовах з керівником Ядерної агенції Великої Британії Дж. Андерсоном невдовзі після того, як британська розвідка викрала його з окупованого нацистами континенту у жовтні 1943 р. Він поділяв з Н. Бором думку про необхідність створення ще під час війни режиму міжнародного контролю над атомом, щоб уникнути післявоєнного конфлікту між союзними державами. Н. Бор чітко виклав свої думки у листі до Дж. Андерсона від 16 лютого 1944 р. У січні того ж року британці привезли Н. Бора до США, де він залучився до Мангетенського проекту. Вчений вимагав особистої зустрічі з президентом Ф.Д. Рузвельтом, яка відбулася у серпні 1944 р., щоб довести йому свою правоту [39]. У пам'ятній записці, яка закріплювала результати квебекської домовленості про таємне співробітництво американців з британцями у ядерному проєкті 18 вересня 1944 р., зокрема, зазначалося: «...потрібно вжити заходів, щоб гарантувати, що від професора Н. Бора не буде витоку інформації, особливо до росіян» [40]. Найбільш вичерпно пропозиції Н. Бора щодо міжнародного контролю над ЯЗ було викладено у його відкритому листі до ООН від 9 червня 1950 р. [41] Видатний фізик сучасності зазначав, що «в останні роки світові політичні події посилили напруженість між країнами, водночас перспективи конкуренції великих країн у володінні засобами знищення населення значних територій і навіть перетворення частин Землі на тимчасово непридатні для життя призвели до розповсюдження загальної тривоги» [41]. Він нагадав про низку пропозицій, запропонованих ним у меморандумі від 24 березня 1945 р., які набули особливої гостроти після початку ядерної ери: «Докладні пропозиції зі створення ефективного контролю мають бути розроблені за сприяння вчених і технологів, які призначаються урядами відповідних країн, також постійний експертний комітет під егідою міжнародної організації безпеки повинен бути наділений правом контролю новітніх наукових і технічних розробок та надання відповідних рекомендацій» [41].

Наприкінці 1945 р. голова щойно створеного Спеціального комітету Сенату США з атомної енергії Б. Макмагон започаткував слухання, які у підсумку призвели до втрати військовими контролю над ЯЗ (його було передано міністерству енергетики) та схвалення Закону про атомну енергію, який набув чинності 1 червня 1946 р. [42]. Закон Макмагона був першим публічним кроком у політиці США у сфері нерозповсюдження ЯЗ. Багато провідних діячів адміністрації Г. Трумена (за ініціативи керівника Мангетенського проекту генерала Л. Гровза), президент та чимало лідерів Конгресу тоді помилково вірили, що США ще десятиліття зможуть зберігати секрети виробництва ЯЗ, тобто матимуть ядерну монополію, а закон був покликаний її затвердити. Згідно з ним, заборонялося розголошення будь-якої закритої інформації «щодо виробництва або утилізації атомних озброєнь, матеріалів, що розщеплюються,

чи використання таких матеріалів для виробництва енергії». Закон забороняв не тільки розповсюдження інформації про використання атому у військових, але й у мирних цілях, навіть Канаді та Великій Британії, хоча вчені з цих країн брали активну участь у ядерному проекті під час Другої світової війни. Закон повністю суперечив вищезазначеній квебекській англо-американській угоді Ф.Д. Рузвельта і У. Черчилля від 19 серпня 1943 р. Парадокс полягав у тому, що практично водночас із Законом Макмагона американське керівництво надзвичайно серйозно ставилося до пов'язаної зі створенням ООН пропозиції про встановлення міжнародного контролю над ЯЗ [43].

ООН від початку розглядалася Вашингтоном як форум, де має визначитися доля ядерних технологій – їх мирний потенціал та воєнні перспективи. Відразу після війни деякі вчені – учасники Мангеттенського проекту вважали, що жодна найжорсткіша система міжнародного контролю не в змозі запобігти надзвичайно швидкому розповсюдженню атомної бомби. Зокрема, прогноз Г. Юрі передбачав вступ до «ядерного клубу» півдесятка країн усього лише за п'ять наступних років. І. Ленгмюр пророкував швидке набуття Росією ЯЗ, але її мали випередити Канада та Велика Британія. Громадська думка поділяла їх погляд про неможливість зберегти монополію США. Оцінки розвідки у 1948 р. віддавали першість серед інших країн СРСР у надбанні бомби, але були обережні у визначенні термінів, коли це відбудеться [26, р. 308].

Отже, біля колиски міжнародної політики нерозповсюдження стояли США – країна, де вперше була створена ЯЗ та яка першою її випробувала та застосувала [11]. Відразу після атомних бомбардувань Хіросіми та Нагасакі президент Г. Трумен і його вищі посадові особи розглядали СРСР як принципово важливу державу для встановлення міжнародного контролю над атомною бомбою. Військовий міністр Г. Стімсон та державний секретар Дж. Бірнс представляли протилежні позиції в адміністрації. Незважаючи на побоювання щодо намірів Й. Сталіна, Г. Стімсон вважав, якщо США не запропонують співпрацю у розвитку атомної енергетики, СРСР почне «відчайдушну таємну гонку до ядерних озброєнь». Дж. Бірнс залишився непохитним в опозиції до будь-якої спроби співпрацювати з Москвою щодо питань атомної енергії та розглядав бомбу як дипломатичний актив, який зробить Й. Сталіна поступливішим, але невдовзі він розчарувався у дієвості цього засобу.

Американській громадській думці, причетним до ядерного проекту вченим (переважно опонентам атомного бомбардування Японії) та конгресовим лідерам були властиві необґрунтовані сподівання на те, що нова міжнародна Агенція виявиться здатною впоратися з викликами, пов'язаними із ядерною зброєю та «мирним атомом». Здавалося, створення 24 січня 1946 р. Комісії ООН з атомної енергії, яка безпосередньо підпорядковувалася Раді безпеки, свідчило про непогані перспективи міжнародного контролю. Комісія мала створити систему для (1) обміну між усіма країнами базовими науковими

знаннями з ядерної проблематики для їх використання у якості «мирного атому»; (2) контролю атомної енергетики у масштабах, потрібних для гарантування її використання виключно у мирних цілях; (3) знищення у арсеналах держав атомної зброї та усіх інших головних видів зброї масового знищення (ЗМЗ) та (4) ефективного гарантування шляхом інспектування та іншими засобами захисту занепокоєних держав від ризиків порушення та ухилення від виконання власних зобов'язань [45, р. 11-24]. Але цього не відбулося й не могло відбутися в умовах, коли набирала обертів «холодна війна». У 1940-1950-х рр. СРСР регулярно вносив пропозиції до ООН щодо заборони використання ядерної зброї як першого кроку на шляху до загального роззброєння, які зустрічали опір США та їхніх західних союзників. Водночас головним аргументом проти було те, що СРСР активно просуває власну програму створення, а згодом – розвитку ЯЗ та її носіїв, а радянські пропозиції є пропагандою, оскільки Москва не згодна на міжнародний контроль над озброєннями [46].

США багато років поспіль виступали лідером внесення пропозицій щодо шляхів здійснення міжнародного контролю за ЯЗ та попередження її розповсюдження й залишаються ним нині [47]. Досить повний, але з істотними прогалинами, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) залишається ключовим компонентом глобального режиму нерозповсюдження, а також встановлює всеосяжні, юридично обов'язкові рамкові умови на основі трьох принципів: (1) держави, які не мали ЯЗ до 1967 р. – за рік до того, як договір був відкритий для підписання – погоджуються не набувати її; (2) п'ять держав, які випробували ядерну зброю за рік до 1967 р. – держави-власниці (ЯД) ЯЗ – погодилися не надавати допомогу іншим державам у набутті ЯЗ та рухатися до роззброєння та (3) державам, що не володіють ЯЗ (без'ядерним – БЯД), гарантований доступ до цивільних ядерних технологій і розвитку ядерної енергетики [47, р. 236-246]. ДНЯЗ був задуманий як засіб нерозповсюдження ЯЗ його учасниками, а не ядерного роззброєння або гарантування мирного використання атому. Зобов'язання за договором для кожного з трьох елементів (принципів) різні, і це зроблено свідомо. Можливо, відносний успіх нерозповсюдження згідно з ДНЯЗ підвищив очікування щодо результатів його реалізації, але стратегія трьох принципів Договору не надає приводу вважати, що він забезпечить значний прогрес у питаннях роззброєння та використання атому у мирних цілях. Три напрямки не настільки взаємопов'язані, як прийнято вважати, а прагнення наполягати на рівномірному й збалансованому розвитку кожного з них можуть лише послабити підтримку договору в цілому [48, р. 41].

У Щорічнику Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру (2015 р.), припускається, що всі п'ять визнаних ЯД (членів «ядерного клубу» та Ради Безпеки ООН) розгортають нові види ЯЗ або системи її доставки чи планують зробити це. У доповіді стверджується, що ці держави «схоже, мають

намір зберігати свої ядерні арсенали на невизначений термін» [49, с. 425]. Такий розвиток подій порушує умови ДНЯЗ, у якому зазначається, що визнані ЯД працюватимуть у напрямку ядерного роззброєння, а БЯД мають гарантувати, що матеріали і технології ядерних цивільних об'єктів не використовуватимуться для виготовлення ядерних озброєнь.

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) є виконавчим органом з ДНЯЗ, здійснює контроль за дотриманням договору та надає допомогу БЯД у розробці цивільних технологій [16]. Хоча масштаби та мандат ДНЯЗ і МАГАТЕ досить широкі, існує критична прогалина у контролі ними держав: 189 держав є учасниками договору, але три з дев'яти ЯД світу – Індія, Ізраїль та Пакистан – ніколи не приєднувалися до ДНЯЗ, а четверта – Північна Корея – вийшла з Договору у 2003 р. Таким чином, навіть якщо виконання існуючих режимів не є гострою проблемою, майже половина світових ЯД не підпадають під їхню дію. Існують серйозні підстави вважати, що Китай вирішальним чином сприяв набуттю Пакистаном ядерних озброєнь і ракет – носіїв ЯЗ [50].

ДНЯЗ за своїм змістом не розглядає проблему поширення ЯЗ недержавними суб'єктами. Після терактів 11 вересня 2001 р. Рада Безпеки ООН (РБ ООН) прийняла резолюцію 1540, юридично зобов'язуючий документ, який вимагає від усіх країн-членів ООН прийняти заходи щодо попередження набуття недержавними суб'єктами ЗМЗ та забезпечити їхнє виконання. Проте багато держав-членів ООН стверджують, що РБ ООН не має повноважень схвалювати обов'язкову резолюцію у цій сфері. Почасти в результаті цього деякі держави не бажали співпрацювати з Комітетом, створеним для нагляду за здійсненням цієї резолюції. Втім РБ ООН знову заявила про відданість резолюції 1540 у квітні 2011 р., схваливши резолюцією 1977 продовження мандата Комітету 1540 на десять років [49]. Окрім опору виконанню резолюції ООН 1540, існує значна опозиція Конвенції проти ядерного тероризму, яка надає визначення цьому явищу і вимагає міжнародного співробітництва з метою попередження і припинення актів ядерного тероризму, до якої приєдналося близько 80 держав-членів ООН.

Два важливих елементи режиму нерозповсюдження ЯЗ не набрали чинності через опір з боку США та інших держав, що володіють нею. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) 1996 р. було підписано 183 країнами, але він не може набрати чинності допоки всі 44 держави зі значним військовим або цивільним ядерним потенціалом ратифікують його (Китай, Індія, Ізраїль, Пакистан та США не зробили цього) [49, с. 589-590]. Зусилля щодо укладення Договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються (ДЗВРМ), тобто збройового ядерного матеріалу також зайшли в глухий кут. Фахівці та громадськість піддавали жорсткій критиці США за блокування прогресу з обох питань. Адміністрації Б. Обами не вдалося запустити цей процес (Сенат відмовився ратифікувати ДВЗЯВ ще у 1999 р.) та відновити переговори про ДЗВРМ із належними заходами перевірки.

Підсумковий документ Огляду стану реалізації ДНЯЗ у 2010 р. констатував надзвичайно «скромні успіхи» у цій сфері [52]. На порядку денному залишається невирішеним питання запровадження державами-учасницями Договору конкретних планів дій щодо нерозповсюдження ЯЗ і роззброєння, а також ліквідації ЯЗ на Близькому Сході шляхом створення у регіоні зони вільної від ЯЗ. 30 квітня 2013 р. Єгипет вийшов з підготовчої наради у Женеві з підготовки Конференції 2015 р. з огляду дій держав-учасниць ДНЯЗ. Єгипет пояснив, що його позиція випливає з розчарування щодо відсутності прогресу у напрямку створення зони вільної від ЯЗ на Близькому Сході. Створення такої зони не було включено до порядку денного чергового раунду глобальних переговорів з ядерної проблеми. Необхідність в одностайній згоді призвела до нової ініціативи США: запровадження жорсткіших вимог щодо перевірки, які не отримали підтримки з боку інших держав.

Стан дотримання державними суб'єктами запобігання поширенню ЯЗ залишається незадовільним, зберігаються значні ризики її розповсюдження. Незважаючи на широкий обсяг правової бази ДНЯЗ, з початку 1990-х рр. спостерігається неефективність існуючих інструментів нерозповсюдження для стримування держав, що потенційно можуть набути ЯЗ [53]. Теоретично МАГАТЕ має ставити питання про країни-порушники вимог ДНЯЗ у РБ ООН, яка може ввести санкції або інші покарання. На практиці, однак, кон'юнктурні політичні розрахунки часто є причиною патової ситуації в РБ ООН. Це призводить до продовження ядерного шахрайства, а досить слабкі резолюції ООН щодо санкцій фактично дозволяють державам-порушникам діяти безкарно. МАГАТЕ у багатьох випадках вимушена обмежуватися висловлюванням «занепокоєння» щодо невпевненості у тому, що ядерна програма деяких країн передбачає використання її виключно в мирних цілях. Ще однією проблемою є відсутність у МАГАТЕ адекватних механізмів контролю та забезпечення дотримання режимів нерозповсюдження ЯЗ. Бюджет, спроможності розвідки та технологічні ресурси цієї організації надто далекі для ефективного виявлення, запобігання або покарання за порушення ДНЯЗ. У 2016 р. загальний бюджет Агенції склав близько 362 млн. євро [54]. Тож не дивно, що ядерні матеріали потрапляли на «чорний ринок» навіть з установок під контролем МАГАТЕ (з декількох в Пакистані). Позитивним кроком мало стати прийняття Агенцією Додаткових протоколів, які зміцнюють мандат інспекцій Агентства та діють у 115 країнах, зокрема у всіх п'яти визнаних державах, що володіють ЯЗ (членах «ядерного клубу» та РБ ООН), а також в Індії. Проте, більше половини держав-членів ДНЯЗ зволікали із схваленням нового, жорсткішого режиму інспекцій. Марними залишилися зусилля США, спрямовані на надання Додатковим протоколам обов'язкового характеру для всіх країн-учасниць Договору [55].

Немає підстав вважати, що поставлено нездоланні бар'єри на шляху незаконної передачі ядерних матеріалів та технологій, якими бажають

заволодіти насамперед міжнародні терористичні мережі. Щонайменше, дві терористичні групи – Аль-Каїда та японська Аум Сінріко доклали серйозних зусиль, щоб отримати ЯЗ. Аль-Каїда тривалий час сфокусована на створенні ЯЗ і неодноразово намагалася придбати викрадену бомбу, ядерні матеріали та залучити фахівців-ядерників. Аль-Каїда дійшла до етапу проведення в афганській пустелі випробувань звичайних вибухових речовин для використання їх у ядерному пристрої [55]. Зареєстровані МАГАТЕ інциденти свідчать, що продовжують відбуватися події у сфері незаконного обороту, викрадення, втрат та інших несанкціонованих дій, пов'язаних з ядерними та іншими радіоактивними матеріалами. У 1995 р. у МАГАТЕ створена відповідна база даних, у якій є свідчення про факти з 1993 р. Усього за період 1993-2017 рр. накопичилося понад 2890 підтверджених випадків за повідомленнями держав-учасниць. Більше 15% з них стосуються несанкціонованого володіння та злочинної діяльності, більше 25% – повідомлення про викрадення або втрати радіоактивних матеріалів, решта – інші події, які важко віднести до тієї чи іншої категорії через неповноту інформації про інцидент [56].

Певний прогрес щодо відведення загрози несанкціонованого розповсюдження ЯЗ та радіоактивних матеріалів спостерігався після нападів на США 11 вересня 2001 р. Було створено декілька багатосторонніх ініціатив для поліпшення міжнародної координації у справі запобігання ядерному тероризму. Зокрема, Глобальна ініціатива щодо боротьби з актами ядерного тероризму (ГІБАЯТ) була започаткована у 2006 р. Вона координує міжнародні зусилля з виявлення, розслідування та реагування на поширення ядерних матеріалів й технологій недержавними суб'єктами. Паралельно з діяльністю ГІБАЯТ у низці країн розробляється комплексний механізм виявлення та контролю незаконного обігу ядерних матеріалів та пов'язаних з ним фінансових операцій. Ініціатива США з безпеки у сфері поширення ядерних матеріалів (ІБН), створена у 2003 р., нараховує близько ста країн, які обмінюються досвідом, проводять спільні навчання та заходи з обміну інформацією для поліпшення багатосторонніх зусиль щодо припинення незаконного обігу небезпечних матеріалів [57]. Хоча ІБН наводиться як зразок гнучкого підходу до координації міжнародних дій для протидії розповсюдженню ЯЗ, вона не надає юридичних повноважень, наприклад, для перевірки суден, тобто не узгоджена з положеннями Конвенції ООН з мореплавства та численних двосторонніх угод у цій сфері. Індія та Китай, які не беруть участі в ІБН, поставили під сумнів законність її дії. ІБН також не дозволяє затримувати судна країн, які не є членами Ініціативи, наприклад Ірану і Пакистану, та здійснювати їхній огляд без дозволу власника судна. Досі оскаржується як незаконне вилучення ІБН ядерних матеріалів з судна, що прямувало до Лівії у 2003 р.

Експерти також піддали критиці ІБН під приводом, що це клуб розвинених країн-власників ядерних об'єктів, які діють в інтересах ядерного лобі та не враховують належним чином запити країн, що розвиваються і недержавних суб'єктів. Інші зазначають, що Ініціатива надто обмежена у своїх діях, оскільки не має ані власного бюджету, ані механізмів координації та не забезпечена довготерміновими правовими рамками у своїй діяльності, які б надавали можливість перевіряти її дії та фіксували зобов'язання держав-учасниць. Серед прикладів нечисленних успішних дій Ініціативи наводять спільне встановлення США та Китаєм системи виявлення ядерного випромінювання в порту Яньшань у Шанхаї в грудні 2011 р. За два роки до того ВМС США успішно здійснили операцію проти північнокорейського судна, яке підозрювалося у транспортуванні незаконних ядерних матеріалів до М'янми, та примусили його повернутися до свого порту [58].

Досі найбільшим успіхом режиму нерозповсюдження ЯЗ на Заході вважають знищення ракет з ядерними боєголовками, успадкованими від СРСР Україною, Білоруссю та Казахстаном [9; 10; 11]. Окремо постала проблема розщеплюваних матеріалів, які знаходилися у володінні України, Казахстану, Таджикистану, Узбекистану та Білорусі з початку 90-х рр. ХХ ст. Це було важливо, на думку експертів, враховуючи, що приблизно 135 ядерних реакторів у світі використовували високозбагачений уран у якості палива, тобто у державах – колишніх республіках СРСР зберігалася достатньо урану для створення близько 400 одиниць ЯЗ. Такі матеріали знаходилися й в деяких державах – колишніх членах Варшавського договору. Якщо терористичні злочинні групи були б спроможними придбати або викрасти навіть невелику частину цього матеріалу, вони могли б використовувати його для створення ЯЗ або брудної бомби. У 1994 р. США та РФ уклали угоду щодо значних запасів радянського високозбагаченого урану (ВЗУ). За 25 років Росія конвертувала 500 тонн ВЗУ (збройового урану для 200 тис. боєголовок) у низькозбагачений уран (НУ), який придбали США. Угода щодо закупівлі конвертованого ВЗУ, відома як Програма «Мегатонни у мегавати», завершилася останнім відвантаженням НУ, що прибув до США наприкінці 2013 р. [59].

США з Росією у 1991-2011 рр. «унезбезпечили» близько 92% об'єктів, де розміщувалися матеріали, придатні для виготовлення ЯЗ [23]. За фінансової підтримки США здійснювалися програми Спільного зменшення загрози (Нанна-Лугара), Ініціатива зі скорочення глобальної загрози і Глобальна ініціатива щодо боротьби з актами ядерного тероризму, які були згодом доповнені іншими багатосторонніми ініціативами. Серед них – G-8 глобального партнерства проти розповсюдження ЗМЗ, яка надавала фінансування і технічну допомогу для забезпечення безпеки ядерних об'єктів, повернення використаних матеріалів, що розщеплюються в країни походження, а також сприяла розвитку міжнародного співробітництва у боротьбі з поширенням ЯЗ.

Розповсюдження ЯЗ державою або недержавним суб'єктом зберігається як одна з найбільш серйозних загроз міжнародній безпеці. Ядерний шантаж міжнародної спільноти, до якого вдається Росія на чолі з В. Путіним, невизначена ситуація з перспективами іранської ядерної програми через політику адміністрації Д. Трампа, яка декларувала наміри відмовитися від досягнутих домовленостей в цьому питанні, старту балістичних ракет-носіїв північнокорейського режиму – усі ці події актуалізують проблему нерозповсюдження ЯЗ. Зберігається й загроза потрапляння ЯЗ або радіоактивних матеріалів через «чорний ринок» до так званих дисфункціональних держав або міжнародних терористичних організацій.

Проблемі розповсюдження ЯЗ властивий глобальний характер і будь-яка політика, спрямована на запобігання розповсюдженню ЯЗ, щоб бути ефективною, вимагає багатостороннього співробітництва. Як вважається, 9 держав (Велика Британія, Франція, Індія, Ізраїль, Китай, Північна Корея, Пакистан, РФ і США) володіють ЯЗ. На початок 2015 р. вони володіли приблизно 15850 одиницями ЯЗ, з них 4300 були розгорнуті у військах, а 1800 – утримувалися у стані високої бойової готовності [49, с. 425-426]. Понад 13 інших країн (зокрема Японія, Німеччина та Південна Корея) мають технологічну можливість швидко набути її. Сировиною для ЯЗ є розщеплювані матеріали: ВЗУ або плутоній. Велика Британія, Китай, РФ, США та Франція виробляли для своєї зброї і ВЗУ, і плутоній. Індія та Ізраїль – переважно плутоній, а Пакистан – переважно ВЗУ. Виробляти розщеплювані матеріали здатні всі країни, що мають цивільну ядерну енергетику [49, с. 425-426]. Нестабільні ціни на традиційні енергоносії стимулюють розвиток ядерної енергетики, яка може виробляти необхідні для створення ЯЗ або «брудної» бомби компоненти. Процес поширення науково-технічних знань й доступу до технологій подвійного призначення прискорюється.

У квітні 2009 р. президент США Б. Обама у своїй промові у Празі закликав до подальшого прогресу у питаннях роззброєння та нерозповсюдження ЯЗ [60]. У вересні 2009 р. РБ ООН одногосно прийняла резолюцію 1887, у якій міститься заклик до прискорення зусиль у напрямку повного ядерного роззброєння. Станом на 1 січня 2015 р. кількість держав, які ратифікували Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань, досягла 163. Дев'ятнадцять країн, зокрема Китай, США, Іран, Ізраїль, Єгипет Договір підписали, але не ратифікували [49, с. 589-590]. Заклики до них наслідувати приклад таких країн як Велика Британія, Франція, Німеччина та Україна залишилися поза увагою. Окрім того, приблизно з 2012-2013 рр. спостерігається повільний занепад міжнародного консенсусу щодо необхідності радикального скорочення ядерних озброєнь, не кажучи вже про їхню повну заборону, тобто ядерне роззброєння.

Застосування існуючих глобальних режимів нерозповсюдження, як і політики в цій галузі окремих держав хоча й дали деякі результати, але

багатосторонні інституції не змогли запобігти таким державам як Індія, Пакистан та Північна Корея набути ЯЗ. Ці інституції малоприсадибні, щоб контролювати ядерну програму Ірану та попереджувати потенційні загрози з боку недержавних терористичних груп. Існуюча система мала б бути оновлена і посилена для ефективного попередження розповсюдження, не кажучи вже про те, щоб прокласти шлях до миру й безпеки у без'ядерному світі. Міжнародно-правові акти щодо боротьби з розповсюдженням ЯЗ не в змозі надати відповідь на сучасні виклики. Окрім того, останні за часом «історії успіху» режимів нерозповсюдження, такі як відмова Лівії від ядерної програми у 2003 р. та приєднання колишніх радянських республік, за винятком Росії, до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як неядерних держав, були результатом прямого тиску ЯД, насамперед США, а не дії глобальних міжнародних інститутів. У спробах вирішувати нинішні проблеми нерозповсюдження ЯЗ міжнародні організації працюють разом із спеціальними (ad hoc) структурами зацікавлених сторін, такими як шестисторонні переговори щодо Північної Кореї, ЄЗ/ЄС+3 група щодо Ірану. Суттєвою новацією стало проведення кожні два роки глобальних самітів на вищому рівні з питань ядерної безпеки. Але на таких форумах щоразу констатується відсутність належних засобів, а, скоріше, політичної волі, щоб зупинити поширення ядерних технологій. Такі держави, як Іран та Північна Корея продовжували здійснення воєнних ядерних програм. Нікого не дивує зростання скептицизму фахівців щодо стійкості режимів нерозповсюдження.

Нерозповсюдження ЯЗ як ключової проблеми останнім часом все менш помітно у міжнародному порядку денному. Адміністрація Д. Трамп піддала нищівній критиці як такий, що не відповідає інтересам США, Договір з Російською Федерацією про СНО-3, ініційований президентом Б. Обамою, який набув чинності у лютому 2011 р. Він замінив Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2), термін дії якого закінчився в грудні 2009 р. За президента Б. Обама ядерні проблеми намагалися розмістити у фокусі міжнародного порядку денного Вашингтону. Було проведено чотири Саміти з ядерної безпеки у 2010-2016 рр. Вагомі політичні зусилля спрямовувалися на зміцнення ДНЯЗ та формування консенсусу в РБ ООН з цих питань. Відбулися позитивні зрушення у досягненні домовленостей з Іраном. 24 листопада 2013 р. члени групи ЄЗ/ЄС+3 уклали першу вагому угоду з Іраном щодо його ядерної програми, розраховану на наступних десять років. В обмін на обмежений та зворотний характер послаблення санкцій Іран погодився зупинити свою ядерну програму протягом шести місяців. Хоча угода не передбачає довгострокового рішення щодо іранських ядерних прагнень, вона закладає основу для подальших переговорів. Станом на 2014 р. МАГАТЕ підтвердила, що Іран виконав свої початкові зобов'язання в межах спільного плану дій [49, с. 485-498]. Втім адміністрація Б. Обама зазнала невдачі у просуванні ратифікації Сенатом ДВЗЯВ та зменшенні ролі ЯЗ в оборонній

доктрині США. Адміністрація Д. Трампа поставила за мету повністю переглянути ядерну спадщину попередника та планує кардинальну модернізацію ядерного арсеналу США. З урахуванням цих новацій скептицизм щодо майбутнього нерозповсюдження ЯЗ виглядає цілком обґрунтованим. Загострення відносин США з Іраном робить примарними розрахунки, що вдасться попередити його перетворення на ЯД. Отже, основні проблеми та загрози залишаються – щодо Росії, Ірану та Північної Кореї.

Наприкінці 2011 р., після падіння режиму М. Каддафі у Лівії, проблема унебезпечення ядерних матеріалів знову опинилася у центрі уваги. У вересні 2011 р. 10 тис. уранових збірок були виявлені на лівійському складі практично без охорони, але представник ООН стверджував, що матеріали були тільки «злегка» радіоактивні і не представляли безпосередньої загрози [61]. Адміністрація Б. Обами привернула додаткову увагу до цього питання, пообіцявши забезпечити до 2014 р. безпеку всіх матеріалів, придатних для виготовлення ЯЗ. У широкому спектрі держав – від США до Пакистану – спостерігається занепокоєння станом безпеки ядерних арсеналів, зокрема, щодо захисту боєголовок від надзвичайних випадків, викрадень або несанкціонованого використання. Безпека арсеналу Пакистану є серйозною проблемою, оскільки ядерні боєголовки часто перевозяться звичайними дорогами практично без захисту. Водночас Пакистан стверджував, що його арсенал є унебезпеченим, але офіційні особи США висловлювали стурбованість з приводу можливості потрапляння ядерних зарядів до терористів. Інциденти, пов'язані з ядерним арсеналом, неодноразово фіксувалися й у США. У 2007 і 2008 рр. два таких випадки спонукали міністра оборони Р. Гейтса позбавити військових високого рівня посад у збройних силах США. У листопаді 2011 р. був пошкоджений компонент неозброєної боєголовки міжконтинентальної балістичної ракети, що призвело до часткової евакуації та заходів реагування на надзвичайну ситуацію на базі ВПС США у Північній Дакоті. У липні 2012 р. активісти увірвалися до комплексу національної оборони Y-12 у штаті Теннессі. Пізніше з'ясувалося, що недоліки в організації безпеки були виявлені на об'єкті ще за два роки до того [23]. Ці випадки (а у багатьох країнах, зокрема у КНР та РФ, аналогічні інциденти приховуються) свідчать, що безпека ядерного арсеналу залишається проблемою навіть для країн з багаторічним досвідом роботи з ЯЗ.

Фахівці зазначають, що ДНЯЗ, який гарантує право держав розвивати цивільні ядерні технології, відкриває шлях до ЯЗ через використання відповідного паливного циклу. Багато з процесів, які використовуються у цивільній ядерній енергетиці, можна переналаштувати у військових цілях. Як зазначалося, МАГАТЕ не здатне адекватно контролювати кожен ядерний об'єкт. Іран використовував свою цивільну ядерну програму в якості прикриття для вироблення зброї. Проблеми моніторингу та перевірки гарантій ДНЯЗ тільки поглиблюватимуться, адже все більше країн звертаються до розвитку

ядерної енергетики. Зокрема, низка країн Близького Сходу, в яких відсутні цивільні ядерні програми, бажають диверсифікувати власну енергетику за рахунок розвитку ядерної енергетики. Такий розвиток подій може вплинути на регіональну динаміку безпеки та підвищити в перспективі загрозу розповсюдження ЯЗ на Близькому Сході.

Нерозповсюдження ЯЗ пов'язане з проблемою ядерного роззброєння. П'ять держав – старих членів «ядерного клубу», відповідно до ДНЯЗ, зобов'язалися прагнути підписання ДВЗЯВ. ДНЯЗ не визначає кінцевий термін для досягнення цієї мети. Експертне співтовариство в цілому схиляється до думки, що це є надзвичайно віддаленою перспективою, і скептично оцінює навіть наявність руху у напрямку до нього. Ще на Конференції з огляду дії ДНЯЗ 1995 р., в обмін на згоду неядерних держав на продовження договору на необмежений термін, США та інші ядерні держави підтвердили свою прихильність до ядерного роззброєння. Але, незважаючи на значні скорочення американських та російських оперативних розгорнутих ядерних боєголовок, обидві країни все ще зберігають значні запаси ЯЗ, на які припадає понад 90% світового запасу. Неодноразово лунали заклики до більшого скорочення арсеналів ЯЗ, адже його затягування підриває легітимність ДНЯЗ. Нездатність досягти прогресу у сфері роззброєння було, наприклад, одним із пояснень небажання багатьох держав-членів ООН підтримати санкції проти Ірану за порушення ДНЯЗ.

Політика США у сфері нерозповсюдження ЯЗ є неоднозначною. З одного боку, з часів «холодної війни» США тримають лідерство щодо унебезпечення ядерних матеріалів та об'єктів у всьому світі, Вашингтон витрачав на цілі нерозповсюдження ЯЗ більше за будь-яку іншу країну в рамках Програми спільного зменшення загрози та Ініціативи із захисту від поширення ЯЗ та радіоактивних матеріалів. Проте, слід зазначити – ці зусилля із скорочення загрози розповсюдження ЯЗ та ядерних збройових технологій складають мізерну суму у порівнянні з ресурсами, що виділяються на вдосконалення ЯЗ та взагалі оборону в США.

Після нападу на США 11 вересня 2001 р. адміністрація Дж. Буша ініціювала створення міжнародної нормативно-правової бази для боротьби із загрозою ядерного розповсюдження з боку недержавних суб'єктів. Вашингтон підтримав резолюцію 1540 РБ ООН [62] та запропоновану РФ Конвенцію про ядерний тероризм (яку США підписали, але не ратифікували) [63]. З іншого боку, США не підтримали зусилля щодо розширення обмежень на програми створення ЯЗ, наприклад, відмовившись від заходів перевірки в рамках будь-якого договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються, а також США також не ратифікували ДВЗЯВ [64].

Ще у січні 2007 р. у ессе, надрукованому у Волл Стріт Джорнел, відомі аналітики з питань зовнішньої політики Дж. Шульц, Г. Кіссінджер, В. Перрі та С. Нанн сформулювали власне бачення вільного від ЯЗ світу та шляхів, якими

США мають привести світ до досягнення цієї мети. Вони стверджували, що покладатися на ЯЗ з метою стримування «стає все більш небезпечним і менш ефективним» [65]. В якості попередніх кроків автори закликали до істотного скорочення ядерного арсеналу США, знищення ракет передового базування середньої дальності з ядерними зарядами, ратифікації ДВЗЯВ, створення міжнародного банку ядерного палива, а також до остаточного припинення виробництва розщеплюваних матеріалів (яких, до речі, США не виробляють з 1988 р.). Чи просунулися США до цієї мети за десять років, що минули з того часу? Ні. Опоненти ядерного роззброєння стверджують: кроки до нього тільки заохотять держави, які прагнуть набути ЯЗ. Цікаво, що автори згаданого есе вважають, що «ядерна парасоля» США була головним фактором у запобіганні створення ЯЗ такими союзниками США як Японія, Південна Корея та Туреччина, а ядерне роззброєння, зокрема, може спровокувати регіональні гонки озброєнь в інших місцях. Прибічники загального глобального ядерного роззброєння вважають, що проблему можна вирішити шляхом схвалення конвенції про ЯЗ, що має обов'язкову юридичну силу. Одна з провідних в цій галузі неурядових організація передбачала, що така Всесвітня конвенція може бути практично реалізована усіма ЯД до 2030 р. Критики конвенції про ЯЗ висловлюють скептицизм щодо можливості досягнення згоди з такого неоднозначного питання через міркування політичної доцільності. Зокрема, орган ООН, який має розробити проект конвенції – Конференція ООН з роззброєння – діє на основі консенсусу та історично стикається з вагомими внутрішніми розбіжностями. Ще один аргумент критиків полягає у тому, що міжнародна конвенція про заборону ЯЗ потребує інтрузивного режиму перевірки, проти якого виступатимуть багато держав. Крім того, така конвенція може мати побічний ефект ядерного шантажу з боку держави-вигнанця, яка таємно розробляє ЯЗ. Рішення КНДР 2003 р. вийти з ДНЯЗ демонструє ризики, з якими міжнародне співтовариство могло б зіткнутися погодившись на таку конвенцію.

Національна адміністрація з ядерної безпеки, агентство, що відповідає за ЯЗ в межах Міністерства енергетики, рекомендувала оновити ядерний арсенал США, щоб адаптувати його до сучасних сценаріїв війни та забезпечити довгострокову надійність. Це призвело до дебатів з приводу планів розробки нової надійної боєголовки, яку буде легше обслуговувати, а її тестування не вимагатиме проведення ядерних випробувань. Свого часу Конгрес прийняв рішення не фінансувати програму створення нової ядерної боєголовки, але остаточно з порядку денного переозброєння для ядерного стримування не зникло. Його прихильники стверджують, що в протилежному випадку США будуть вимушені повернутися до ядерних випробувань. Їхні опоненти переконують, що немає ніяких технічних причин сумніватися в надійності існуючої системи обслуговування ЯЗ. Вони вказують на позитивні результати Програми подовження термінів придатності ядерних боєголовок. Аргументом

проти є також побоювання, що це викличе негативний міжнародний резонанс, підірве політику нерозповсюдження ЯЗ та прискорить гонку ядерних озброєнь.

Пакистан, який володіє від 90 до 110 ядерними боеголовками, постійно стикається із зовнішніми та внутрішніми загрозами від терористів й екстремістів. Член палати представників Конгресу США М. Бахман назвала Пакистан «занадто ядерним, щоб перетворитися на дисфункціональну державу», й попередила, що припинення американської допомоги Пакистану буде «неприпустимо наївним». Прихильники надання допомоги Пакистану, щоб унебезпечити його ядерний арсенал, також зазначали: така політика є відносно дешевим способом уникнення небезпеки викрадення або придбання недержавними суб'єктами одиниці ЯЗ [50]. Допомога для підвищення безпеки ядерних арсеналів Пакистану складає незначну частину з більш ніж 20 млрд. дол., які країна отримала за часів другого президентства Б. Обами. Ядерний арсенал Пакистану залишається проблемним з погляду нерозповсюдження ЯЗ, хоча керівництво держави запевняє, що його охорона складається з тисяч елітних спецназівців. Існує ризик того, що деякі урядовці у Пакистані використовують допомогу США на інші цілі, аж до фінансування екстремістських ісламських елементів у країні. У широкому сенсі надання допомоги Пакистану для унебезпечення його ядерного арсеналу може бути витлумачено деякими членами міжнародного співтовариства в якості «нагороди» Пакистану за розробку ЯЗ та стимулювати поширення її до інших країн.

Процес з чотирьох Самітів (зустрічей близько 50 глав держав) з питань ядерної безпеки, насамперед попередження ядерного тероризму, був ініційований президентом США Б. Обамою у 2009 р. та завершився у 2016 р. До самітів, що відбулися у Вашингтоні (2010 р., 2016 р.), Сеулі (2012 р.) та Гаазі (2014 р.) залучалися представники ООН, ЄС, МАГАТЕ та деяких інших міжнародних організацій. Найбільшим досягненням процесу вважається скорочення та ліквідація матеріалів для виготовлення ЯЗ – запасів ВЗУ та сепарованого (виділеного) плутонію [66]. Триває процес конверсії дослідницьких реакторів на ядерне паливо на основі НУ. З України вивезено до Росії майже 235 кг матеріалу, придатного для створення ЯЗ. Усього ж зі Східної Європи під контролем Міністерства енергетики США вивезли 1559 кг такого матеріалу. Останніми були 700 кг з Польщі [67].

У листопаді 2014 р., образившись на міжнародні санкції, уведені проти РФ за незаконну анексію української АР Крим, Москва відмовилася від участі у Вашингтонському саміті 2016 р. під приводом того, що саміти лише дублюють роль міжнародних інституцій, насамперед МАГАТЕ. Росія скаржилася на брак демократичних процедур у проведенні самітів, оскільки держави-господарі отримують привілеї у формуванні порядку денного, [49, с. 512]. РФ також закидала державам-учасникам самітів, що на них розробляються керівні принципи, яких мають згодом дотримуватися міжнародні організації із значно

ширшим колом країн-членів. Позиція Москви виглядає безглуздою на тлі: 1) відомих недоліків у ефективності роботи МАГАТЕ; 2) практично повністю паралізованої роботи єдиного багатостороннього форуму для переговорів з питань міжнародних договорів про контроль над озброєннями – Конференції з роззброєння у Женеві [49, с. 506-507]. Перспективи відновлення самітів з питань ядерної безпеки видаються невизначеними, якщо не безнадійними – через позицію адміністрації Д. Трампа.

Немає ознак того, що міжнародне співтовариство займатиме надалі краще скоординовану, жорсткішу послідовну позицію щодо таких держав, як Північна Корея та Іран, щоб зупинити поширення ядерної зброї. Дипломатичні переговори у шестисторонньому форматі з Північною Кореєю дали мізерні результати. Вона продовжувала проводити ядерні випробування і неодноразово погрозувала напасти на Південну Корею. Крім того, схоже, що Іран, незважаючи на деякі позитивні результати політики, спрямованої на зупинення його ядерної збройової програми [49, с. 496-497], наблизатиметься до створення ЯЗ, а домовленості з ним опинилися під загрозою зриву. Кожна з цих країн, як і РФ, здатна передати ядерні матеріали та технології третій державі. Крім того, Північна Корея та Іран можуть розраховувати на підтримку в Раді Безпеки ООН Росії та/або Китаю, що не надто стимулює їх відмовитися від курсу на набуття ЯЗ.

У жовтні 2016 р. ООН прийняла резолюцію про початок переговорів у 2017 р. щодо договору про заборону ЯЗ. Це відбулося після двох десятиліть паралічу багатосторонніх зусиль у сфері ядерного роззброєння. На засіданні Першого комітету Генеральної Асамблеї ООН з питань роззброєння та міжнародної безпеки 123 країни проголосували за цю резолюцію, 38 – проти і 16 утрималися. Резолюція передбачала роботу конференції ООН у березні-липні 2017 р. у Женеві для розробки «юридично зобов'язуючого документа про заборону ЯЗ, що призвело б до її повної ліквідації» [68]. Співавторами резолюції виступили 57 країн, серед них – Австрія, Бразилія, Ірландія, Мексика, Нігерія та Південна Африка, які відіграли провідну роль у підготовці її тексту. Але ця спроба просунути до без'ядерного світу заздалегідь приречена на невдачу, якщо брати до уваги склад опонентів резолюції, включно з членами «ядерного клубу» та їх союзниками – зокрема США, Канадою, РФ, Ізраїлем, Австралією, Францією, КНР та Великою Британією. Р. Вуд, спеціальний представник США на конференції у Женеві ООН з роззброєння повідомив у своєму виступі у Комітеті 14 жовтня 2016 р., що регіональна безпека може опинитися під загрозою у разі підготовки глобального плану роззброєння: «Як може держава, яка спирається на ЯЗ для своєї безпеки, приєднатися до переговорів і у такий спосіб затаврувати ЯЗ і усунути її?» [69].

В цілому позицію ЯД нині можна узагальнити таким чином: вони категорично проти ядерного роззброєння, але за взаємне зменшення ядерних

арсеналів США та РФ (перспективи якого виглядають досить сумнівними, триває модернізація ЯЗ та носіїв) та за продовження політики нерозповсюдження, хоча в умовах збереження ЯЗ та розвитку ядерної енергетики вона не може бути ефективною. Загальна ерозія міжнародної системи призводить до бажання держав набути власних гарантій безпеки, серед яких ЯЗ досить вважається чи не найкращим засобом стримування агресора.

Слід визнати, що згідно з домінуючим серед військово-політичних експертів поглядом, ЯЗ, стратегічна і тактична, не придатна для розв'язання більшості, якщо не всіх сучасних конфліктних ситуацій. Отже, врегулювання конфліктів та встановлення й підтримання міжнародної стабільності вимагають розвитку та використання конвенційної сучасної високотехнологічної та точної зброї. Така зброя краща за ядерну й для стримування актуального чи потенціального агресора на всіх рівнях, від регіонального до глобального.

Незаконна анексія РФ української АР Крим та її збройне вторгнення на територію східної України засвідчили порожній характер міжнародних «запевнень» у наданні безпеки, зафіксованих у Будапештському меморандумі 1994 р. та нанесли важкого, нечуваного досі удару міжнародній політиці нерозповсюдження ЯЗ. Зокрема, фахівці стверджують, що сумний досвід України, яку позбавили ЯЗ спільними зусиллями США та РФ, підриває довіру до будь-яких гарантій безпеки, які могли б переконати країни відмовитися від набуття ЯЗ чи, тим більш, знищити наявний її арсенал. Унікальний досвід України є набагато більш вражаючим, ніж випадки Іраку або Лівії, які стали об'єктами нападу після скасування своїх ядерних проектів. Агресія Росії проти України дійсно була шоком для міжнародного порядку, збільшила загрозу транскордонних порушень суверенітету й територіальної цілісності у Європі. Вважалося, що все це відійшло у минуле й цілком належить Історії. Порушення Росією своїх зобов'язань, узятих згідно з Будапештським меморандумом (як і всієї договірно-правової бази двосторонніх відносин, яка налічує близько 400 документів), викликало гостру реакцію занепокоєння щодо загрози власній безпеці не тільки країн-сусідів РФ, що цілком зрозуміло, але й віддалених держав. Оскільки російська війна проти України триває і Москва не виявляє жодного бажання повернути Крим Україні, нині немає достатніх підстав для оцінки потенційного впливу українського прецеденту на реалізацію іншими країнами намірів набути ЯЗ як гарантії власної безпеки у середньо- та довготерміновій перспективі. Отже, важко погодитися із співробітником Інституту Брукінгса Р. Ейнгорном, коли він пише, що «шкода для перспектив режимів нерозповсюдження може бути значно меншою за ту, про яку вже попереджали експерти, оцінюючи вплив українського досвіду» [70, р. 47]. Навпаки, В. Мід зазначає: «...у разі, якщо Україна втратить частину території на користь Росії, це покладе кінець нерозповсюдженню, оскільки воно значною мірою не розглядатиметься у якості раціонального рішення для багатьох країн у всьому світі» [71].

Специфічну, надзвичайно неоднозначну роль РФ у сучасній політиці нерозповсюдження дослідили фахівці з Інституту Брукінгса (м. Вашингтон). Визнаючи, що без Росії успішне здійснення такої міжнародної політики неможливе, оскільки вона є одним із стовпів ДНЯЗ та грає помітну роль у керівництві МАГАТЕ, а також є «потенційним джерелом чутливого обладнання, матеріалів, технологій і традиційним другом країн, які викликають занепокоєння з погляду розповсюдження ЯЗ» [72], американський дослідник Р. Ейнгорн вважає необхідним зазначити наступне:

- небагато проблем нерозповсюдження можуть бути вирішені без активної підтримки Росії або, щонайменше, її сприяння, але Москва часто зводить нанівець усі зусилля у цьому напрямку;

- Москва часто нехтує нерозповсюдженням ЯЗ у порівнянні з іншими російськими цілями: продемонструвати свою підтримку дружнім державам (насамперед, режиму Б. Асада в Сирії. – *А.К., О.П.*), провести власні комерційні інтереси, ствердити свій статус великої потуги (зокрема анексією АР Крим та збройною інтервенцією на схід України. – *А.К., О.П.*), завадити США досягнути своїх цілей або протидіяти економічним санкціям з американської ініціативи;

- США та СРСР часто мали спільне бачення проблем нерозповсюдження, починаючи з часів переговорів щодо ДНЯЗ, який для Радянського Союзу був засобом запобігти набуттю Німеччиною ЯЗ. Але у пострадянські часи, після закінчення «холодної війни» співпраці був властивий непослідовний, непевний характер, її стан різко погіршився після анексії Росією Криму у 2014 р.;

- роздратована становищем отримувача допомоги у питаннях ядерної безпеки та підозрами щодо американських спостерігачів на чутливих російських підприємствах, Москва практично припинила двостороннє співробітництво у галузі ядерної безпеки у 2013-2014 рр., а внаслідок анексії Криму Конгрес США заборонив фінансування таких програм в Росії, що призвело до фактичного закриття тих сфер співробітництва, що збереглися;

- російська влада стверджує, що РФ може ефективно захистити свої ядерні матеріали і засоби без допомоги США. Однак, американські фахівці констатують, що є багато незакінчених справ з ядерної безпеки в Росії і висловлюють серйозні сумніви щодо бажання або здатності Москви самостійно завершити цю роботу, особливо з огляду на тиск на бюджет Російської Федерації, санкції і низькі ціни на нафту;

- Москва створює проблеми для Режиму контролю ракетних технологій (РКРТ), захищаючи російські комерційні інтереси й наполягає на тому, що Режим має грати вузьку технічну роль. РФ не підтримує зусилля з використання РКРТ для обмеження можливостей появи ракет в нестабільних регіонах;

- Росія є провідним критиком сучасної концепції МАГАТЕ про контроль на рівні держав, покликаний зробити перевірки ефективнішими, спираючись на

додаткові джерела інформації, зокрема дані розвідок держав-членів, а не тільки на отриманий традиційними методами контролю стан безпеки. Росіяни стверджують, що надмірна довіра до розвідувальної інформації дозволила США та їхнім союзникам домінувати в МАГАТЕ і маніпулювати Агенцією у власних політичних цілях;

- Росія співпрацювала зі США, іншими провідними ЯД у галузі недопущення порушень ДНЯЗ, ліквідації північнокорейської ЯЗ та попередження набуття її Іраном, але вона припинила взаємодію з цих питань після уведення міжнародних санкцій проти неї за незаконну анексію АР Крим. На Конференції 2015 р. з ДНЯЗ РФ порушила традиційний конценсус «старих» ЯД, виступивши на боці делегацій арабських країн щодо спірного питання створення близькосхідної без'ядерної зони, при цьому намагалася покласти відповідальність за блокування консенсусу на Вашингтон. На засіданнях 5 держав-членів ДНЯЗ, що володіють ЯЗ, де мали розроблятися практичні поступові кроки, за допомогою яких 5 держав могли б ствердити незмінну прихильність виконанню своїх зобов'язань щодо ДНЯЗ у сфері роззброєння, Росія грала роль пасивного незацікавленого у досягненні результату учасника[72].

Підсумовуючи, слід зазначити, що Глобальний режим ядерного нерозповсюдження з моменту вступу у дію ДНЯЗ у 1970 р. був досить стійким. Незважаючи на прогнози про «каскад розповсюдження», нині існує тільки 9 держав з ЯЗ і їх кількість залишається незмінною протягом останніх 25 років. Режим ДНЯЗ є майже універсальним – 190 держав-учасниць та тільки 5 залишаються поза ним (Індія, Ізраїль, Північна Корея, Пакистан та Південний Судан). Деякі країни добровільно відмовилися від програм створення ЯЗ (Аргентина, Бразилія, Єгипет); кілька інших були змушені зробити це внаслідок дипломатичного або військового тиску (Ірак, Лівія, Південна Корея, Сирія); чотири колишні радянські республіки законно успадкували ЯЗ СРСР – РФ, Україна, Казахстан, Білорусь, але три з них були їй позбавлені у примусовий спосіб спільними зусиллями США та Росії (Білорусь, Казахстан, Україна); і лише одна країна створила невеликий власний арсенал ЯЗ, перш ніж в односторонньому порядку його ліквідувати (Південна Африка). З блокуванням на 10-15 років шляху Ірану до ЯЗ згідно із Спільним комплексним планом дій (ІСРОА), у разі його виконання (а жодних гарантій цього через перебіг подій на Близькому Сході немає), прийнято вважати, що жодна без'ядерна країна нині не прагне її набути. Незважаючи на випадки контрабанди ядерних матеріалів і збереження зацікавленості терористичних груп у надбанні ЯЗ, навряд чи в них є достатньо розщеплюваних ядерних матеріалів для створення бомби [73].

Глибокий песимізм щодо майбутнього політики нерозповсюдження ЯЗ властивий реалістам-геополітикам з Центру міжнародних та перспективних досліджень (ЦМСД, м. Вашингтон, США, один з керівників та ідеологів –

3. Бжезінський), авторам доповіді «Світ поширеного розповсюдження» (2016 р.) [74]. Щоправда, автори доповіді виявляють обережність, коли пишуть у преамбулі, що це «не передбачення, а, скоріше, розумовий експеримент, мета якого розглянути, як такий світ може виникнути до 2030 р., яким він буде та у який спосіб він може вплинути на світовий порядок в цілому та сучасні концепції стримування [75; 12] та розширеного стримування» [74, р. VII-VIII] (готовності стримувати напад на союзників, друзів і партнерів як на самого себе). До того ж, підкреслюють американські дослідники, «виникнення такого світу не вимагатиме суттєвих глобальних змін», тобто знаходиться, на їхню думку, у руслі міжнародних тенденцій, які чітко проявилися. У доповіді виокремлено наступні фактори становлення світу «поширеного розповсюдження ЯЗ»:

- домінування у військовій сфері конвенційних озброєнь США, що послугує мотивацією вступу до «ядерного клубу» нових держав з метою створити потенціал ядерного стримування США;

- ерозія розширеного стримування США, що призведе до втрати довіри до американської «ядерної парасолі» та зростання регіональних загроз з боку таких країн як Північна Корея та Іран;

- загрози з боку ядерних країн-противників, які представляють екзистійну загрозу (як РФ для України);

- зростання доступу до ядерних технологій та знань;

- випадковий ядерний вибух або несанкціонований запуск носія ЯЗ.

Згідно з доповіддю, композиція «розширеного ядерного світу» виглядатиме наступним чином:

- Провідні ЯД: Китай, Росія, США.

- Середні ЯД: Велика Британія, Ізраїль, Індія, Іран, Пакистан, Південна Корея, Північна Корея, Франція.

- Слабкі ЯД: Польща, Саудівська Аравія, Туреччина.

До цього переліку автори з ЦМСД додають «недержавних акторів, які можуть вносити безлад у міжнародну систему, але нездатні визначати її побудову». З методологією авторів гіпотези «розширеного ядерного світу» важко погодитися. По-перше, наочна з часів війни у Затоці 1991 р. перевага США у конвенційних озброєннях за більше, ніж 25 років, що минули, не призвела до розширення «ядерного клубу» – й можна тільки «передчувати», що це неодмінно у близькій перспективі призведе до таких наслідків. Влітку 2016 р., наприклад, дослідник з Інституту Катона Д. Бандоу зазначав на сторінках «Форін Аферз»: «Існують чіткі сигнали, що ані Південна Корея, ані Японія не мають серйозних намірів набути ЯЗ», хоча він цілком схвально ставиться до такого розвитку подій, мовляв, це полегшить американський тягар союзницьких зобов'язань з підтримання стабільності у Південно-Східній Азії [76]. По-друге, загроза ерозії розширеного стримування за президента Д. Трампа дійсно загострилася, але навряд чи йому вдасться «поховати»

НАТО, про смертельну хворобу якої щоразу повідомляють реалісти, або американо-японський військовий союз. До того ж, не варто переоцінювати дієвість американського розширеного стримування у минулому – це добре знають у Грузії та Україні. По-третє, доступність ядерних технологій виникла давно, але поширення ЯЗ не відбулося. По-четверте, абсолютно випадково аналітиками з ЦМПД сформовані групи ядерних держав, наприклад, якщо США сприятимуть отриманню Туреччиною або Саудівською Аравією ЯЗ, то невже в них є шанси потрапити тільки до категорії слабких членів «ядерного клубу»? Постає й питання, чому у списку немає України – адже загроза її існуванню є серйозною та, на жаль, довготривалою. Якщо дійсно відбудеться «поширене ядерне розповсюдження», навряд чи наша країна опиниться поза ним. Але це вимагатиме тектонічних зсувів у міжнародній системі, а не простого лінійного продовження сучасних тенденцій.

Список використаних джерел та літератури

1. Чумак В. Ядерна стратегія США: від перевершення до нерозповсюдження. – К.: НІСД, 1999. – 304 с.
2. Горбулін В. Без права на покаяння. – Харьков: Фолио, 2009. – 379 с.
3. Горбулін В. Військово-ядерний тупик: український варіант // Дзеркало тижня. – 2015. – 13 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/viyskovo-yaderniy-tupik-ukrayinskiy-variant-html>
4. Галака С., Перепелиця Г. Шлях України до набуття без'ядерного статусу та його наслідки для режиму ядерного нерозповсюдження. – К.: Фоліант, 2015. – 80 с.
5. Українська Революція Гідності, агресія РФ і міжнародне право / Ред. О. Задорожній. – К.: К.І.С., 2014. – 1013 с.
6. Задорожній О. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права. – К.: К.І.С., 2015. – 712 с.
7. Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. – К.: УАЗП, 2015. – 168 с.
8. Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї // Віче. – 2014. – № 20. – Жовтень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4405/>
9. Потехін О. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ // Агора. – 2016. – Вип. 16. – С. 16-22.
10. Потехін О. Політика США у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та Україна // Американська історія та політика. – 2016. – № 1. – С. 100-107.
11. Потехін О. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – № 2. – С. 132-152.
12. Потехін О. НАТО і Європейська стабільність. – Ч. 3. – Ядерне стримування // Зовнішні справи. – 2017. – № 3. – С. 10-15.
13. Куроп'ятник О. Ескалація ядерного протистояння США та Росії у контексті російсько-української війни: Доповідь. – К.: Майдан закордонних справ. – Червень, 2015. – 41 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/MFAUA/ss-49825586>
14. Кудряченко А., Чекаленко Л. Головні складові ядерної безпеки Франції // Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна / Під ред. А. Кудряченка. – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 4-14.

15. Розумюк В. Основні напрями теоретичної рефлексії проблем ядерної безпеки // Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна / Під ред. А. Кудряченка. – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 67-73.
16. Carlson J., Hooton P., Page J. Nuclear Weapons: The State of Play / Ed. by R. Thakur, G. Evans. – Canberra: Paragon, 2013. – 269 p.
17. Evans G., Kawaguchi Y. Eliminating Nuclear Threats. A Practical Agenda for Global Policymakers. Report of the International Commission on Nuclear Non-proliferation and Disarmament. – Canberra: Paragon, 2009. – 294 p.
18. Burns R., Coyle III Ph. The Challenges of Nuclear Non-Proliferation. – Lanham MD: Rowman & Littlefield, 2015. – 238 p.
19. Futter A. The Politics of Nuclear Weapons. – London: Sage Publications, 2015. – 280 p.
20. Sokolsky H. Nuclear Weapons Security Crises: What Does History Teach? / Ed. H Sokolski, B. Tertrais. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press. – July, 2013. – 280 p.
21. Sokolski H. Underestimated: Our Not So Peaceful Nuclear Future. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press. – January, 2016. – P. 4-29.
22. Sokolski H. Moving Beyond Pretense: Nuclear Power and Nonproliferation / Ed. H. Sokolski. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press. – June, 2014. – 89 p.
23. The Global Nonproliferation Regime. Council on Foreign Affairs. – June 25, 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/nonproliferation-arms-control-and-disarmament/global-nuclear-nonproliferation-regime/p18984>
24. Ritchie N. US Nuclear Weapons Policy after the Cold War: Russians, ‘Rogues’ and Domestic Division. – New York: Routledge, 2009. – 226 p.
25. Perl J. Forecasting Zero: U.S. Nuclear History and the Low Probability of Disarmament. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press. – November, 2011. – 57 p.
26. Wohlstetter A. Nuclear Heuristics: Selected Writings of Albert and Roberta Wohlstetter / Ed. R. Zarate, H. Sokolsky. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press, 2009. – 679 p.
27. Quester G. Conceptions of Nuclear Threshold Status // Security With Nuclear Weapons? Different Perspectives / Ed. by R. Karp. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – P. 209-228.
28. Russett B. Questioning the Morality of Nuclear Deterrence // After the Cold War: An Acceptable Role for Nuclear Weapons? / Ed. by C. Kegley and K. Schwab. – Boulder, CO: Westview Press, 1991. – P. 121-145.
29. Schelling T. The Legacy of Hiroshima: A Half-Century without Nuclear War / Institute for Philosophy and Public Policy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.puaf.umd.edu/IPPP/Summer00/legacy_of_hiroshima.htm
30. Tannenwald N. The Nuclear Taboo: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons Since 1945. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 449 p.
31. Cimbala S. Nuclear Proliferation in the Twenty-First Century: Realism, Rationality, or Uncertainty? // Strategic Studies Quarterly. – 2017. – Spring. – P. 129-146.
32. Arbatov A. Understanding the US-Russia Nuclear Schism // Survival. – 2017. – Vol. 59. – № 2. – P. 33-66.
33. A Blueprint for Donald Trump to Fix Relations with Russia. A policy memo to the president-elect. Priority: High. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belfercenter.org/node/89105>
34. U.S. Department of State, U.S. Delegation to the 2010 Nuclear Nonproliferation Treaty Review Conference / Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, The Three Pillars. – P. 4-6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/documents/organization/141503.pdf>

35. Потехін О. Україна у зовнішньополітичній доктрині 45-го Президента США // Зовнішні справи. – 2016. – № 6. – С. 22-25.
36. Mearsheimer J. The Case for Ukrainian Nuclear Deterrent // Foreign Affairs. – 1993. – Vol. 72. – № 3. – P. 50-66.
37. Bernstein B. The Quest for Security: American Foreign Policy and International Control of Atomic Energy, 1942-1946 // Journal of American History. – 1974. – Vol. 60. – № 4. – March. – P. 1003-1044.
38. Ruane K. Churchill and the Bomb in War and Cold War. – L.-NY: Bloomsbury, 2016. – 425 p.
39. Hymans J. Britain and Hiroshima // The Journal of Strategic Studies. – 2009. – Vol. 32. – № 5. – October. – P. 769-797.
40. Hyde Park Aide-Mémoire. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atomicheritage.org/key-documents/hyde-park-aide-m%C3%A9moire>
41. Niels Bohr Open Letter to the United Nations (June 9, 1950). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atomicarchive.com/Docs/Deterrence/BohrUN.shtml>
42. The McMahon Bill, December 20, 1945. // The American Atom. A Documentary History of Nuclear Policies from the Discovery of Nuclear Fission to the Present / Ed. by Cantelon Ph., Hewlett R., Williams R. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. – 368 p.
43. Потехин А., Бетяр И. Общественное мнение США и создание ООН. – К.: Наукова думка, 1993. – 127 с.
44. Powaski R. March to Armageddon: the United States and the Nuclear Arms Race. – N.Y.: Oxford University Press, 1987. – 318 p.
45. The United Nations and Disarmament 1945-1970. – N.Y.: UN, 1970. – 515 p.
46. Myrdal A. The Game of Disarmament: How the United States and Russia Run the Arms Race. – New York: Pantheon, 1982. – 433 p.
47. Sokolski H. Best of Intentions: America's Campaign against Strategic Weapons Proliferation. – Westport, CT: Praeger, 2001. – 184 p.
48. Rust D. How We've Come to View the NPT: Three Pillars // Nuclear Rules, Not Just Rights: The NPT Reexamined / Ed. H. Sokolski. – Arlington VA: NPEC, 2017. – P. 37-101.
49. Щорічник СІПІ 2015. – К.: Заповіт, 2016. – 658 с.
50. Chakma B. Pakistan's Nuclear Weapons. – L.-N.Y.: Routledge, 2009. – 190 p.
51. UN Security Council Resolution 1977, Nonproliferation. Published April 20, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/weapons-of-mass-destruction/un-security-council-resolution-1977-non-proliferation/p25238>
52. Kerr P., Nikitin M., Woolf A., Medalia J. 2010 Non-Proliferation Treaty (NPT) Review Conference: Key Issues and Implementation. – Washington: CRS, 2010. – 29 p.
53. Gilinsky V. Another Gap in the NPT: How Israel and Others Get Outside Nuclear Help // Nuclear Rules, Not Just Rights: The NPT Reexamined / Ed. H. Sokolski. – P. 154-164.
54. IAEA Budget 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.iaea.org/about/budget>
55. Bunn M., Malin M., Roth N., Tobey W. Preventing Nuclear Terrorism: Continuous Improvement or Dangerous Decline? / Belfer Center, March 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/PreventingNuclearTerrorism-Web.pdf>
56. International Atomic Energy Agency, ITD / Incident and Trafficking Database. – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.iaea.org/sites/default/files/16/12/16-3042_ns_to_itdb_web-20160105.pdf
57. Proliferation Security Initiative Principles (September 4, 2003). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/proliferation/proliferation-security-initiative-principles/p19041>
58. North Korean ship "turned around". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8127814.stm>

59. Megatons to Megawatts program concludes. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.world-nuclear-news.org/ENF-Megatons-to-Megawatts-program-concludes-1112134.html>
60. “Remarks by President Barack Obama”. Hradcany Square, Prague, Czech Republic, April 5, 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/DCPD-200900228/pdf/DCPD-200900228.pdf>
61. Libyan rebels find Quaddafi’s yellowcake uranium. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cbsnews.com/news/libyan-rebels-find-quaddafis-yellowcake-uranium/>
62. UN Security Council Resolution 1540 Non-proliferation (April 28, 2004). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/proliferation/un-security-council-resolution-1540-non-proliferation/p19038>
63. The International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism, 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/international-organizations-and-alliances/international-convention-suppression-acts-nuclear-terrorism-2005/p11597>
64. The Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty, 1996. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/proliferation/comprehensive-nuclear-test-ban-treaty/p10480>
65. Shultz G., Perry W., Kissinger H., Nann S. A World Free of Nuclear Weapons. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wsj.com/articles/SB116787515251566636>
66. Cann M., Davenport K., Parker J. The Nuclear Security Summit: Accomplishments of the Process. An Arms Control Association and Partnership for Global Security Report. – March, 2016. – 76 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.armscontrol.org/files/The-Nuclear-Security-Summits-Accomplishments-of-the-Process.pdf>
67. Яневський О. США вивезли з Східної Європи близько 1600 кг збагаченого урану та плутонію (5 грудня 2016). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/a/us-uranium/3623737.html>
68. UN Votes To Outlaw Nuclear Weapons In 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalresearch.ca/un-votes-to-outlaw-nuclear-weapons-in-2017/5553590>
69. Scotti M. Canada votes against nuclear disarmament treaty talks. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://globalnews.ca/news/3031507/canada-votes-against-nuclear-disarmament-treaty-talks/>
70. Einhorn R. Ukraine, Security, Assurances, and Nonproliferation // *The Washington Quarterly*. – 2015. – Vol. 38. – № 1. – P. 47-72.
71. Mead W. Putin Invades Crimea: Obama Hardest Hit? // *The American Interest*. – 2014. – March 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.the-american-interest.com/2014/03/03/putininvades-crimea-obama-hardest-hit/>
72. Einhorn R. Prospects for U.S.-Russian nonproliferation cooperation: Russia – An Increasingly Unreliable Nonproliferation Partner. – Brookings Inst., February, 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.brookings.edu/research/prospects-for-u-s-russian-nonproliferation-cooperation/>
73. Einhorn R. Non-Proliferation Challenges Facing the Trump Administration / R. Einhorn. – Washington D.C.: Brookings Ins., March 2017. – 78 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/03/acnpi_201703_nonproliferation_challenges_v2.pdf
74. Murdock C., Karako T., Williams I., Dyer M. Thinking about the Unthinkable in a Highly Proliferated World. – Lanham: Rowman @ Littlefield, 2016. – 88 p.
75. Потєхін О. НАТО і Європейська стабільність. – Ч. 2. – Стимування // *Зовнішні справи*. – 2017. – № 2. – С. 16-21.
76. Vandow D. Let Them Make Nukes: The Case for “Friendly” Proliferation // *Foreign Affairs*. – 2016. – June. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/japan/2016-07-26/let-them-make-nukes>

Кудряченко А.И., Потехин А.В. Политика нераспространения ядерного оружия: история и современность.

Статья содержит обзор украинских и зарубежных источников по вопросам нераспространения ядерного оружия, взаимосвязанных с ним проблем ядерного разоружения и использования «мирного» атома. Приводятся малоизвестные факты из истории нераспространения, попыток поставить ядерную энергию под эффективный международный контроль и причины, по которым этого не удалось сделать. Основное содержание статьи составляет анализ ДНЯО, МАГАТЭ и родственных им международных режимов и организаций, успехов и неудач в реализации политики нераспространения. Констатируется, что существует сохранение достаточно устойчивого режима нераспространения с момента вступления в силу ДНЯО в 1970 г. – в настоящее время насчитывается только девять государств с ядерным оружием, и это число остается неизменным на протяжении последних 25 лет. Режим ДНЯО является почти универсальным – 190 государств-участников и только пять остаются вне его (Индия, Израиль, Северная Корея, Пакистан, Южный Судан). В то же время, согласно некоторым прогнозам, возрастает вероятность становления мира «расширенного ядерного распространения» до 2030 г. Рассмотрены особенности позиций США и РФ в вопросах политики нераспространения ядерного оружия.

Ключевые слова: нераспространение, ядерное оружие, разоружение, ДНЯО, МАГАТЭ, ООН, США, РФ.

Kudryachenko A., Potiekhin O. The Policy of Non-proliferation of Nuclear Weapons: History and Modernity.

The article provides an overview of Ukrainian and foreign sources on the non-proliferation studies and interconnected with it problems of nuclear disarmament and the use of “peaceful” atom. We give little-known facts from the history of non-proliferation, attempts to put nuclear energy under effective international control and reasons why this could not be done. The main content of the article is an analysis of the NPT, IAEA and related international regimes and organizations, successes and failures in implementing the policy of non-proliferation. It is noted, on the one hand, maintaining a fairly steady non-proliferation regime since the entry into force of the NPT in 1970 – now there are only nine states with nuclear weapons, and this number remains unchanged over the past 25 years. NPT regime is almost universal – it includes 190 States Parties and only five remain outside (India, Israel, North Korea, Pakistan and South Sudan). However, according to some forecasts, increasing threat is likelihood of becoming world “widespread nuclear proliferation” in 2030. Features of positions of the US and Russia in matters of nonproliferation policy are studied.

Keywords: non-proliferation, nuclear weapons, disarmament, NPT, IAEA, UN, USA, Russia.

УДК 439:323.2«1956»

Держалюк М.С.

УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ: ПРИЧИНИ, РЕЗУЛЬТАТИ ТА УРОКИ (ЧАСТИНА 1)

Висвітлюються об'єктивні й суб'єктивні, внутрішні та міжнародні причини Угорської революції 1956 р., її основні рушійні сили та наслідки. Звертається увага на те, що її головною метою було не повалення, а удосконалення соціалістичного устрою, подолання культу особи М. Ракоші, виправлення помилок, притягнення до відповідальності злочинців. Показано, що демократичні сили Угорщини у мирний спосіб започаткували демонтаж сталінської моделі державного устрою, формування демократичного соціалізму з національними особливостями. Зазначається, що провокації та військове втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини були основними причинами масового збройного повстання з боку цивільного населення. Наголошується на тому, що лідери Революції рахувалися з інтересами СРСР, постійно перебували з радянським керівництвом у переговорному процесі, запобігли втягненню силових структур країни (армії, поліції, органів державної безпеки), за виключенням окремих керівників та підрозділів, до бойових дій проти окупації Угорщини. Зауважується, що жодна країна світу не виступила на захист та підтримку Угорщини. Підкреслюється, що ідеї Революції 1956 р. були втілені в життя еволюційним шляхом упродовж 70-80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Угорщина, культ особи, диктатура, національна революція, контрреволюція, окупація, народне повстання, соціалізм і реформація, демократичний устрій.

Під час чотирьох угорських революцій та визвольних змагань (1848-1849 рр., 1918-1919 рр., 1956 р, 1989-1990 рр.) угорці рішуче боролися за відновлення державної незалежності, формування прогресивного устрою, забезпечення оптимальних умов для прогресу і досягнення національної єдності. Перші три революції зазнали поразки через несприятливі міжнародні умови, збройне втручання великих імперіалістичних держав (почергово: царської Росії, Франції та Британії, Радянського Союзу) та їхніх союзниць у регіоні. Лише революція 1989-1990 рр. завершилася успішно, оскільки комуністична система зазнала краху у конкуренції із Заходом. Усі нації Центрально-Східної Європи, а не тільки угорська, синхронно усвідомили необхідність трансформації й формування суспільно-політичного і соціально-економічного устрою західної моделі, що довела свої переваги та спроможність до постійного удосконалення та прогресу.

В Угорщині, як і у кожній країні Центрально-Східної Європи, що потрапила після війни до зони впливу СРСР, демонтаж попереднього режиму, подолання розрухи, будівництво соціалістичного устрою, формування нової еліти, ідеології та духовних цінностей відбувалися у перші роки завдяки союзу найбільш впливових народно-демократичних сил (правоцентристської течії М. Карої-О. Ясі; центристської – Ж. Кунфі-Ш. Гарбай-К. Пейер; комуністичної – Б. Кун-Є. Ландлер), які до цього перебували у пригнобленому становищі. У

перші роки народно-демократичні перетворення здійснювалися при гнучкому поєднанні засадничих положень усіх демократичних сил, що гарантувало широку соціальну підтримку, досягнення реальних переваг над попереднім режимом, прискорення економічного прогресу та модернізації країни. Влада великого землеволодіння та крупного капіталу, напівфеодальні відносини були зламані у революційний спосіб. За підтримки Союзної Контрольної Комісії (СКК, підконтрольної СРСР) компартія вирвалася у лідери завдяки сприятливим політичним умовам і надзвичайно радикальному розв'язанню вузлових суспільно-політичних та соціально-економічних проблем.

Незважаючи на те, що у період сталінських тотальних репресій з понад 1500 відомих діячів Угорської радянської республіки 1919 р., які перебували в еміграції в СРСР, живими залишилося не більше 250 осіб. Вони не зробили належних висновків ні з угорської трагедії 1918-1919 рр., ні винесли уроків з радянської дійсності 20-30-х рр. Повернувшись з Москви, вони вдруге стали провідниками в Угорщині радянських гегемоністських, а не угорських національних інтересів. У повоєнній Угорщині дозволялася діяльність лише лівих та крайніх лівих партій (комуністичної, соціал-демократичної, селянської, дрібних товаровиробників), усі інші демократичні партії заборонялися. Обрання президента, прем'єра, голови парламенту, міністрів, державних секретарів та керівників обласного рівня узгоджувалося з Москвою. Більша половина членів парламенту була підконтрольною СКК та рекомендувалася керівництвом СРСР для обрання [1; 2, с. 133-134, 601]. Під контролем СКК відбулася швидка ліквідація слабкої багатопартійної системи і встановлення у 1948 р. однопартійної диктатури Компартії Угорщини на чолі з М. Ракоші (Розенфельд). Після цього будівництво соціалізму у 50-х рр. ХХ ст. набуло класичних тоталітарних ознак лівого типу, з усе більшим ігноруванням двох інших впливових політичних течій.

Вперше в історії угорського народу 20 серпня 1949 р. було прийнято Конституцію, за якою країна проголошувалася Угорською Народною Республікою з парламентською формою правління. З одного боку, демонтувалися політико-правові основи тоталітарного режиму М. Хорті, що зазнав краху у роки війни. З іншого – запроваджувалася під ширмою народно-демократичного устрою сталінська модель соціалізму у формі диктатури пролетаріату. Прийняття першої конституції Угорщини співпало з початком у країні нечуваних масових репресій і протиправних вироків та концепційних судів. На це значно вплинули міжнародні чинники: програш у війні, окупація Угорщини тоталітарним СРСР, нав'язування країні його моделі суспільного розвитку і приведення до влади його агентів.

Відповідно до комуністичної теорії держави і права уособленням нового устрою стали головні трудові класи – робітники, селяни та народна інтелігенція на чолі з правлячою Угорською партією трудящих. Діяльність нових органів влади у формуванні народно-демократичного устрою засвідчила

невідповідність між теорією та практикою. Проявилися антиправові за змістом і антидемократичні за формою правління ознаки партійної диктатури, в умовах якої насильство та порушення законності набули закономірного домінування у всіх сферах життя країни і суспільства. З початку революційна діяльність з демонтажу основ хортистського режиму (панівних класів та політичної еліти, органів державної влади, воєнної та земельної аристократії) виявилася ефективною. Нова влада на чолі з М. Ракоші (Розенфельд), Е. Герью (Зінгер), М. Фаркаш (Германн Льові) та Й. Реваї (Ледерер) застосовувала рішучі методи боротьби з основами режиму М. Хорти, в подальшому поширюючи їх на трудові верстви населення, союзників, прихильників і навіть носіїв комуністичного устрою.

Запроваджена система влади і управління країною групи на чолі з М. Ракоші була тоталітарною сталінською моделлю 30-х рр. ХХ ст. У руках лідера зосередилися ключові посади: Генерального секретаря правлячої партії (УКП та УПТ) упродовж 24 лютого 1945 р. – 18 липня 1956 р., заступника Голови Ради Міністрів УНР (у 1945-1952 рр.) та голови уряду країни (14 серпня 1952 р. – 4 липня 1953 р.). Виключно М. Ракоші підпорядковувалися усі вищі органи влади: правляча партія, парламент, уряд та силові структури.

До зосередження у руках М. Ракоші ключових посад в Угорщині, формування упродовж 1948-1953 рр. культу його особи відбувалось через керівництво СРСР та його оточення. Це підтверджує повідомлення у народній газеті Угорщини «Непсава» про обрання у серпні 1952 р. Генерального секретаря УПТ М. Ракоші Головою Ради Міністрів УНР: «На цю посаду обрано таку Людину, якій наша Батьківщина найбільше завдячує, обрано такого борця, який усім своїм славним життям довів, що для всього угорського народу він є незламним, відданим сином, вольовим керівником з гострим розумом.

Обрали такого керівника, який, в якості угорського учня товариша Сталіна, мудро втілюючи досвід Більшовицької партії, вчення Леніна-Сталіна, веде угорський народ світлою дорогою до соціалізму, а його діяльність невід'ємна від конституційних перетворень. Це ім'я трудящі і не промовляють по іншому, окрім як наш дорогий, любий Батько, наш товариш Ракоші. Його особа символізує для нашого народу цілковиту зміну становища у світі, те, що після таких багатовікових поразок визвольної боротьби нарешті ми впевнено і непохитно стоїмо у перших рядах вільного й прогресивного табору» [3].

Під час боротьби за встановлення диктатури комуністичної партії, зміцнення усієї повноти влади в Угорщині забезпечувалося МВС та Управлінням державної безпеки (УДБ), структури яких були сформовані упродовж квітня 1945 р. – грудня 1946 р. на всій території Угорщини. Їх діяльність регламентувалася революційною доцільністю: самостійно і комплексно проводити розслідування, виносити вирoki та виконувати їх. Репресивні і каральні функції УДБ здійснювалися шляхом фізичних тортур і катувань політичних ворогів на зразок ДПУ-ОДПУ-НКВС СРСР. УДБ, що

підпорядковувалося виключно Генеральному секретарю УПТ М. Ракоші, було перетворене на безконтрольний караючий орган чисельністю 28 тис. осіб, а також біля 40 тис. таємних агентів. Усі, хто вороже ставився до політики КПУ, ставив її під сумнів чи не погоджувався з нею, вважалися ворогами народного ладу. Упродовж 1946-1953 рр. не було жодного мешканця Угорщини, якого б органи держбезпеки не перевірили на політичну лояльність та визначили рівень його придатності для нового устрою [4, р. 16, 20, 136].

В основу соціалістичного будівництва в Угорщині було покладено радянський досвід, що використовувався догматично. Представники вищих і середніх класів й верств населення попереднього режиму, працівники державних і силових органів, активісти буржуазних, патріотичних і націоналістичних партій і організацій, які не емігрували, підлягали суцільному і насильницькому відстороненню від влади та активної діяльності. Вони ставилися поза законом як вороги народної влади та піддавалися дискримінації. Найчисельніші соціальні групи (дрібні й середні власники, службовці усіх категорій, інтелігенція) потрапили до категорії неблагонадійних.

До прихильників нового режиму зараховувалися лише бідні робітничі та селянські маси, члени СДП, КПУ, селянської партії, профспілкових організацій, особи, які не працювали в органах влади усіх рівнів попереднього режиму, не служили у військових, поліцейських, жандармських формуваннях, не брали участі у збройних операціях під час війни, не були членами жодних правих та націоналістичних організацій, сім'ї, що не володіли рухомим чи нерухомим майном, словом, пролетарі, бідняки та батраки. У перші повоєнні роки представники першої категорії становили понад 50% населення країни. Після націоналізації промисловості, житлового фонду, банківської сфери та колективізації 97% земель, реманенту, поголів'я тварин та майна власники перетворилися на найманих працівників. З одержавленням малоземельних господарств (до 7 хольдів (4 га) землі), дрібних виробничих підприємств, сфери обслуговування і торгівлі, індустріалізацією у роки трирічки та п'ятирічки лави пролетарів зросли удвічі. На середину 50-х рр. ХХ ст. завершилася декласація суспільства, склалася аномальна його структура, пролетаризація торкнулася усіх верств населення країни. Соціальна опора комуністичного ладу розширилася і перевищила 80%, а частка середньої і дрібної буржуазії, навпаки, у кілька разів скоротилася і практично перестала існувати.

Відповідно до потреб нового устрою на комуністичних засадах формувалася нова політична, економічна, військова та духовна еліта, зростав панівний клас, представники силових структур та носії його ідеології. Для здібної молоді трудящих класів відкрилися двері для освіти і управління у нових органах влади. У житті країни почали домінувати три тенденції: тоталітарний стиль і методи управління у діяльності нової політичної еліти та верхів; виключно революційні, класові та інтернаціоналістські ідеологічні засади; відродження

угорського суспільства, особливо нової інтелігенції, на народно-демократичних цінностях і традиціях, належному рівні національної свідомості. Декласоване суспільство зберегло свої національні і патріотичні особливості. Для більшості керівників, які вийшли із трудових мас, успіхи досягалися переважно не фаховими якостями, а політичними здібностями. За домінування цих закономірностей в Угорщині у 1947-1953 рр. сформувалися соціалістичний устрій та відповідна управлінська еліта на зразок сталінської моделі 30-х рр.

У повоєнній Угорщині відбулось помітне зростання кількості євреївства у лівих партіях, насамперед у компартії та органах нової влади усіх рівнів. Серед найвищого комуністичного керівництва питома вага євреївства була особливо відчутною. Доктор історичних наук К. Унгварі (Будапешт) у виступі на міжнародній конференції «Уроки історії» у Москві 10 лютого 2014 р. зазначав, що частка євреївства у комуністичному русі Угорщини завжди була високою, а у міжвоєнний період вона складала 70% (з ним погоджуються відомі діячі Т.Г. Міклош та І. Хуня) [5; 6; 7].

Єврейська інтелігенція підтримувала політичні партії лівого спрямування, адже вони відстоювали демократичні права, свободу й національну рівність громадян. Подолання усіх проблем капіталізму вбачалося у побудові народної демократії та соціалістичного ладу шляхом класової боротьби, ліквідації експлуататорських класів, приватної власності, крайніх правих сил, шовінізму й реакції. Вони були проти імперіалізму західних країн й цілковито ідеалізували радянську систему влади та соціалістичні здобутки. Засуджуючи гострі форми дискримінації за національними і расовими ознаками як капіталістичну спадщину, вони не розпізнали злочинної суті сталінського режиму, стали прихильниками теорії класової боротьби та її загострення і носіями дискримінації за класовими ознаками.

Відбудова повоєнної Угорщини була тяжкою, оскільки 40% національного багатства, 90% промислових підприємств, 70% залізничного транспорту, 40% шляхів сполучень, третина сільськогосподарського виробництва були зруйновані війною. Контрибуція на користь СРСР, Чехословаччини та Югославії склала 300 млн. дол. США, що відповідало 25,4% національного доходу Угорщини. У перші роки стабілізація становища була досягнута в окремих сферах економічного і матеріального розвитку. Радикальне проведення аграрної реформи виявилось найбільшим успіхом серед усіх перетворень повоєнної Угорщини. Ліквідація великого землеволодіння і формування середнього класу відіграло ключову роль у стабілізації політичного, економічного і суспільного життя. На місці великих землеволодінь (понад 560 га, що становили одну третину усіх орних земель) та бідняцьких володінь до 3 га землі (63%) у 1935 р. Станом на кінець 1949 р. переважили дрібні сільські господарства (до 14 га орної землі) 80,2% усіх власників земельних угідь, середняки (від понад 14 до 56 га) – 2,8%, бідняки (до 0,56 га землі) володіли 17% землі. У 1941 р. ця структура землеволодіння

була наступною: 47,2%; 7,0% та 45,8%. Великі поміщицькі землеволодіння і феодалні пережитки були викорінені, завдяки чому третина населення країни із бідняків перетворилися на середняків [8, s. 43-44; 9, p. 31].

На думку угорського економіста Є. Чески ізоляція економіки Угорщини від Заходу, позбавлення країни права на допомогу за Планом Маршалла, повна переорієнтація її економіки на СРСР та соціалістичні країни, як і те, що «комуністична диктатура накинута на шию угорського народу нежиттєздатну економічну систему, а політичні цілі прагнула досягти застосуванням масового терору» у сукупності стали предтечею уповільнення, відставання розвитку Угорщини і революційного потрясіння у 1956 р. [10].

У соціалістичному будівництві застосовувався радянський досвід, зокрема форсована індустріалізація, насамперед прискорений розвиток важкої промисловості, здійснення насильницької колективізації та обкладання високими податками селянських господарств, ігнорування розвитком легкої та харчової промисловості. Упродовж серпня 1946-1948 рр. націоналізація промисловості, банків, транспортної сфери була проведена ефективно, у результаті чого кількість осіб зайнятих на одержавлених підприємствах склала 84%. Якщо весною 1948 р. 25% важкої промисловості і 80% іншої промисловості перебували у приватних руках, то на грудень 1949 р. промисловість, транспорт, торгівля, банки були одержавлені на 100%. Усі підприємства з понад 10 працюючими були націоналізовані. У кінці 1949 р. реальна зарплата робітників на 10-20% перевершила рівень 1938 р. [9, p. 91].

Реалізація планів індустріалізації країни у роки першого п'ятирічного плану (кінець 1950 р. – початок 1955 р.) здійснювалася без належного обґрунтування та за рахунок різкого виснаження агропромислового комплексу і легкої промисловості, які були найбільш рентабельними в економіці країни. Індустріалізація обернулася тим, що доля капіталовкладень у тяжку промисловість склала понад 90%. Більш позитивними результатами позначався розвиток інфраструктури, до якої у 1950-1955 рр. було направлено понад 1/3 усіх капіталовкладень, у 1956-1960 рр. – майже 50%, а у 60-і рр. – понад 40% [9, p. 102-104, 135].

Націоналізація промисловості, будівельної галузі, транспорту, банків, шахт та аграрна реформа стали вирішальними у політичній перемозі народно-демократичного устрою, докорінно змінилася форма власності на користь державної. З націоналізацією промисловості наприкінці 1949 р. соціалістична форма власності стала домінувати над приватною. Обсяги промислової продукції у 1955 р. збільшилися у 2,5-3 рази, а продуктивність праці зросла у 1957 р. на 50% у порівнянні з 1938 р. Пропорція суспільного сектора виробництва у порівнянні з приватним співвідносилася як пропорція 70:30. Майже 60% зайнятого населення працювало у суспільному секторі, тоді як у приватному малому виробництві – 30% [11, p. 210-211].

Прискорена індустріалізація країни обмежила фінансові можливості для проведення другого етапу аграрної реформи: кооперації сільського господарства, збільшення виробництва якісної продукції, конкурентоспроможної у Європі. Колективізацію планувалося здійснити на принципах добровільності, об'єднання малоземельного селянства із середняком та посилення боротьби проти куркуля. У листопаді 1949 р. доля кооперованої землі сільськогосподарського призначення зросла з 2,7% до 26%, решта продовжувала залишатися у приватному секторі. Через низьку механізацію, незначні капіталовкладення, неврожайні роки та політику визискування, товарна продукція агропромислового комплексу у 50-х рр. відставала на 10-20% (залежно від сектора виробництва) від рівня 1937-1938 рр. Грабіжницька політика щодо сільського господарства у 50-х рр. призвела до розпаду кооперативів, продажу земель. Обсяги державних податків аграрного сектора упродовж 1949-1953 рр. вирости втричі – стягувалися виключно примусовими методами. Якщо пік судових процесів над куркулями припав на 1948-49 рр., то суди проти дрібних господарників, противників колективізації, тривали постійно, навіть після 1956 р. Селяни не погоджувалися з політикою держави, що кооперативне господарство було за ними, а виробленою продукцією розпоряджалася держава. Колективізація, що проводилася насильницькими методами з метою перетворення сільськогосподарського товаровиробника у найбільше фінансове джерело для розвитку важкої промисловості, з ігноруванням принципів добровільності, фінансового і матеріального забезпечення, завершилася негативними наслідками. На 1957 р. частка орних угідь у кооперативах скоротилася з 22% до 11,6% [12, р. 64, 94].

На сільське господарство у роки першої п'ятирічки, після успішної аграрної реформи і ліквідації великих землеволодінь, через ігнорування економічних принципів та відсутності державної підтримки (13-17% капіталовкладень у роки п'ятирічки) насувалася катастрофа. Воно не змогло забезпечувати потреби населення продуктами харчування, а промисловості – сировиною, скласти важливу частку експортного потенціалу. Ціни на сільськогосподарську продукцію у 1949-1953 рр. зросли у 2 рази, а реальні доходи на 1 особу у цьому секторі економіки впали на 22-23%.

Упродовж 50-х рр. і до Революції 1956 р. не вдалося досягти довоєнного рівня життя. Карткова система на окремі харчові товари існувала до 1953 р. У 1955 р. вперше з'явилася заборгованість УНР перед капіталістичними та соціалістичними партнерами. Оприлюднені плани другої п'ятирічки у серпні 1956 р. про кооперування біля 60% дрібних сільських господарств викликали негативну реакцію в Угорщині.

Понад 2/3 населення опинилося на та за межею бідності. Перевершити довоєнні показники агропромисловий комплекс зміг після 1956 р., коли в аграрній політиці були відновлені економічні принципи, а обсяги

капіталовкладень зросли до 18-20%. Лише у 1958 р. за обсягами виробництва вдалося досягнути показників 1938 р. Значне піднесення цієї галузі розпочалося з літа 1960 р., коли колективні і державні господарства володіли 72% орних земель, а кошти у агропромисловий комплекс склали майже третину усіх капіталовкладень в економіку країни [9, р. 138-140].

Соціалістична концепція розвитку економіки в умовах централізованого управління у 50-х рр. виявилася хибною, а зусилля, спрямовані на її виправлення, були недостатніми. Цей період позначився гострими дискусіями щодо стратегії економічного розвитку Угорщини. Якій галузі віддати перевагу, промисловості чи сільському господарству? Чи доцільно здійснювати індустріалізацію за рахунок сільського господарства, перетворивши його на основне джерело капіталовкладень у промисловість? Суперечки продовжилися після Революції 1956 р., у часи нової економічної політики. Перемогла поміркована концепція, коли індустріалізація і розвиток промисловості мали здійснюватися відповідно до угорських можливостей. У триєдиному вузлі були поєднані індустріалізація, розвиток агропромислового комплексу та забезпечення підвищення рівня життя населення.

До допущених помилок додалися масові політичні обмеження і переслідування, порушення законності, інтернування та виселення класово небезпечних і ворожих елементів до примусових таборів праці на перевиховання, апогеєм яких стали 1949-1953 рр. і торкнулися майже 1 млн. осіб колишніх середніх верств міста і села при 9,5 млн. населення країни. Будівництво соціалістичного ладу (одержавлення усіх видів приватної власності міста і села, усунення незалежних власників і верств населення від влади і суспільно значимих сфер) здійснювалося виключно революційними і насильницькими методами, загостренням класової боротьби, повним узалежненням власників і товаровиробників від держави, запровадженням тотального панування силових органів комуністичної диктатури, насамперед керівників МВС та УДБ. Особливістю першого десятиліття було те, що за сприяння радянської окупаційної адміністрації компартія з перших місяців заволоділа ключовими силовими структурами. Серед міністрів внутрішніх справ та керівників УДБ з 1945 р. до 1956 р. були І. Надь, Л Райк, Я. Кадар, Г. Петер, М. Фаркаш, І. Декань, Е. Герьо, Л. Пірош, Ф. Мюнніх. У жорсткій боротьбі за перемогу соціалізму сталінської моделі масові правопорушення позначалися на діяльності силових відомств та усіх їхніх керівників. За допущені протиправні дії й злочини, фальсифікацію судових справ вони, за виключенням І. Надея, були репресовані у 1949-1956 рр., покарані, виключені із партії, відсторонені від посад.

Якщо в Угорщині 1914 р. з населенням 21,59 млн. чол. у тюрмах знаходилося 12,911 осіб, то у 1953 р. під наглядом органів держбезпеки (у 2,3 рази менше населення) перебувало 1,2 млн. чол.(у 9,3 рази більше). Упродовж березня 1950 р. – червня 1953 р. держбезпека ініціювала порушення

провадження у понад 1 млн. справ, по 650 тис. з яких суди виносили рішення, з них 390 тис. завершилися карним вироком чи відбуттям трудової повинності. Крім того, у 1951 р. – червні 1953 р. поліція подала на розгляд судів 850 тис. справ з вимогою винесення кримінальних вироків. За п'ять років (1948-1953 рр.) майже 400 тис. заможних селян потрапили до списків небезпечних елементів (куркулів).

У період 1945-1953 рр. порушення законності набуло масовості і тяжких наслідків. Сфабриковані концепційні судові процеси, смертні вирoki, що тривали упродовж цих років, були основним способом подолання опору політичних опонентів і економічних конкурентів, умовою забезпечення монополії на політичну владу та її утримання. Упродовж 1949-1955 рр. в Угорщині було винесено 23,562 вирoki за злочини проти держави. Шпигунство і зрада батьківщини торкалася усіх, хто мав відмінну від ракошистів позицію з будь-якого питання внутрішньої і зовнішньої політики, відстоював політичний і економічний плюралізм, багатопартійність, політичні свободи, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими міфами, демократію, майнові, національні інтереси. Під час слідства і допитів проти усіх підозрюваних застосовувалися тортури, запозичені з досвіду НКВС СРСР. Масові репресії, ув'язнення та виселення торкалися усіх соціально ворожих верств населення для нового режиму. Переважна більшість таких справ і вироків мала не правочинний характер і напередодні та після Революції 1956 р. вони скасовувалися у масовому порядку [13, р. 7].

Першою жертвою став кардинал, Глава римо-католицької церкви Угорщини Й. Міндсенті, який постійно і рішуче боровся проти усіх форм тоталітаризму – фашизму, нілашизму, комунізму (на його переконання, хортизм до цієї категорії не належав). 26 грудня 1948 р. Й. Міндсенті було заарештовано, а 8 лютого 1949 р. засуджено до довічного ув'язнення за зраду батьківщини, шпигунство, кримінальні дії з метою повалення народної влади.

Наступними стали вищі керівники Угорщини – Л. Райк, Я. Кадар та інші. За процесами над Л. Райком (30 травня – 15 жовтня 1949 р.) і Я. Кадаром (травень 1951 р. – грудень 1952 р.) стояв особисто М. Ракоші, який прагнув перекласти тяжкі злочини на плечі інших керівників, адже політична атмосфера складалася не на його користь. Демонстрація причетності до порушень законності таких популярних керівників як Л. Райк та Я. Кадар, які походили з угорських трудових мас, підвищувала б авторитет правлячої групи на чолі з М. Ракоші.

Компромату на Л. Райка як міністра внутрішніх справ було достатньо: відіграв важливу роль у створенні УДБ для ліквідації «фашистських і реакційних груп», його жорстокість мало у чому поступалася іншим лідерам, які на чолі з М. Ракоші насаджували у післявоєнній Угорщині новий лад. Ускладнювало становище Л. Райка й те, що його рідний брат – Е. Райк (1898-1960 рр.) був одним із керівників фашистської партії, яка перебувала при владі

в Угорщині упродовж 15 жовтня 1944 р. – березня 1945 р. Однак, основу звинувачень проти Л. Райка склали матеріали про його шпигунство на користь ревізіоністів Й. Тіто та імперіалістичних держав, які були сфабриковані у Москві й передані М. Ракоші. Матеріали у справі Л. Райка, як і його доля, були схвалені й вирішені самим Й. Сталіним. З підписаним Л. Берією повідомленням про те, що Л. Райк був агентом британської розвідки, М. Ракоші було ознайомлено у середині травня 1949 р. Усе це не відповідало дійсності, мало замовний характер, проте це стало основою слідства та смертного вироку, виконаного 15 жовтня 1949 р., через неповних два місяці після прийняття першої Конституції Угорщини.

Комуністичного діяча Я. Кадара заарештували у травні 1951 р., а у грудні 1952 р. засудили до довічного ув'язнення, звинувативши у зв'язках з хортистською таємною поліцією, у ліквідації Компартії Угорщини у 1943 р., у сприянні багатьом ворожим елементам потрапити до керівних органів соціалістичної влади, у прямій причетності до фабрикації слідчих матеріалів над Л. Райком. Я. Кадара врятувала смерть Й. Сталіна та призначення І. Надя на посаду Прем'єр-міністра УНР. Позитивну роль у його долі відіграв і Е. Герьо, який очолював комісію ПБ УПТ з перегляду справ репресованих й 22-23 липня 1954 р. Я. Кадара амністували. Проте до початку Революції 1956 р. він не проявляв активності.

Серед вищого керівництва Угорщини 1948-1955 рр. група М. Ракоші могла прибрати будь-якого конкурента. Тільки з І. Надем вона не змогла розправитися без дозволу Москви, адже він вважався перевіреним комуністом і надійним прихильником СРСР. Масові сталінські репресії 30-х рр. оминули І. Надя (з 17 січня 1933 р. був агентом НКВС СРСР під псевдонімом «Володя»).

Угорці завжди активно захищали устрій та політичні сили, що слугували державницьким і національно-визвольним інтересам нації. Більшість угорців підтримували збереження територіальної цілісності Угорщини у складі Австро-Угорщини у процесі її розпаду, відстоювали міжвоєнний режим М. Хорті, насамперед завдяки переглянутим на користь Угорщини кордонам із сусідніми державами. Завдяки тісному союзові з країнами Осі регентові М. Хорті вдалося упродовж жовтня 1938 р. – квітня 1941 р. анулювати несправедливий Тріанонський мирний договір 1920 р., нав'язаний Антантою, і повернути до Угорщини значні території, внаслідок чого територія країни склала 150 тис. кв. км. (збільшилася на 85%), а населення – 14 млн. чол. (збільшилося на 58%). Економіка країни відчутно поповнилася корисними копалинами і трудовими ресурсами: лише Карпатський край володів більшими запасами лісових масивів та харчової солі, ніж вся дотріанонська Угорщина. За обсягами території і чисельністю населення Угорщина перетворилася з малої на середню європейську державу.

Режим М. Хорті був тоталітарним, але у відстоюванні державницьких, загальноугорських інтересів діяв самостійно і забезпечив їх краще, ніж режим

М. Ракоші упродовж 1947-1956 рр. У зв'язку з цим режим М. Хорті активно захищався угорцями, і його було повалено тільки збройними діями країн антинімецької коаліції на чолі з СРСР упродовж вересня 1944 р. – квітня 1945 р. Можливості групи М. Ракоші були гіршими, ніж у М. Хорті і впливали з рішень та позиції країн Великої трійки щодо відновлення кордонів Угорщини із сусідніми державами на довоєнних умовах, передачі Угорщини до зони виключного впливу СРСР. Політика у повоєнній Угорщині формувалася у Москві. Вона полягала в тому, щоб забезпечити компартії можливість оволодіти повнотою влади, впровадити в Угорщині радянську модель як еталон соціалістичного розвитку, забезпечити домінування інтернаціональних принципів над національними інтересами угорців, замовчувати останні. Наскільки режим М. Ракоші був провідником великодержавницьких інтересів СРСР в Угорщині та регіоні, настільки опозиційні сили на противагу йому возвеличували національні інтереси угорства. Опозиційні сили звинувачували керівництво УПТ, що воно не враховувало національні інтереси й особливості, не порушувало особливо гострих проблем перед СРСР з метою їх вирішення, хоча це було не зовсім так. Група М. Ракоші розуміла територіальні проблеми Угорщини, визнавала наявність історичного пригнічення національних інтересів угорців у регіоні, що загострювало рівень національних почуттів, невдоволення та націоналізм. У низці питань на ці проблеми зверталася увага керівництва СРСР, проте вони щоразу залишалися поза увагою Москви. В залежності від того як режим захищав чи ігнорував національні інтереси, так угорці поводитися з ним: у 1938-1945 рр. активно підтримували політику режиму М. Хорті, а у 1956 р. переважною більшістю відсахнулися від режиму М. Ракоші, вдалися до його повалення.

Невдоволення у суспільстві диктатурою М. Ракоші різко прискорилося після смерті Й. Сталіна. На спільній нараді радянського та угорського вищого керівництва 13-16 червня 1953 р. у Москві було вироблено шляхи подолання угорської політичної кризи. Вперше з боку керівництва СРСР політика М. Ракоші гостро критикувалась, від нього вимагалось припинити масові репресії, провести широку амністію політв'язнів, відмовитися від двох ключових посад у країні (генсека УПТ та прем'єр-міністра), залишити посаду глави уряду і зосередитися на демократизації політичного життя в очолюваній ним правлячій партії, зокрема, та у суспільстві, в цілому. Оцінюючи політичну ситуацію І. Надь відзначав, що Угорщина перетворилася на «поліцейську державу», а уряд був лише «тінню» реальної влади в країні, що зосередилася у руках партійної групи М. Ракоші, що спиралася на УДБ на чолі з незмінним Г. Петером (Айзенбергер).

Тогочасні керівники СРСР Л. Берія та Г. Маленков примусили лідера УПТ Р. Матяша 2 липня 1953 р. звільнити посаду глави уряду і рекомендували обрати на цю посаду І. Надя. Це сталося 4 липня 1953 р., а М. Ракоші залишився першим секретарем ЦК УПТ.

У розробленій програмі уряду І. Надя призупинялися насильницькі методи будівництва соціалізму, корегувалися плани надшвидкої індустріалізації та перетворення Угорщини на країну «металу, сталі і машин», започаткувалося формування оптимальної структури економіки країни, відповідно до її можливостей, підвищувалася роль легкої промисловості, сільського господарства, зміцнювалися основи демократії, відбулася реформа апарату управління, органів поліції та державної безпеки. Становище у країні стабілізувалося, започаткувалася демократизація суспільно-політичного життя, колишні партії народної демократії 1945-1947 рр. об'єдналися у Національний Народний фронт. З 20 серпня 1953 р. проголошувалася амністія і припинялись масові репресії. У жовтні 1953 р. було ліквідовано примусові табори, позбавлено органи УДБ самостійності, його діяльність підпорядковувалася МВС УНР. У 1954 р. була започаткована діяльність прогресивного Гуртка імені Бешшенєї, який буде перейменовано на Гурток імені Шандора Петєфі (виступав проти ракошизму). Низка керівників за помилки була звільнена з ключових посад або взагалі з роботи у державних органах. Водночас група на чолі з М. Ракоші як керівна політична сила країни саботувала реалізацію урядової програми І. Надя, прагнула перекласти провину за порушення законності в Угорщині на органи держбезпеки. Керівництво УДБ на чолі з Г. Петером було заарештоване, у 1954 р. засуджене до довічного ув'язнення, а у 1959 р. помилуване [14].

Майже дворічне керування І. Надя урядом позначилося пом'якшеною політикою в країні: списано заборгованість сільського господарства, темпи індустріалізації знижено, підвищено фінансування розвитку сільського господарства. Почалася часткова амністія, ліквідація інтернаційних таборів, реабілітація політичних в'язнів (серед них Я. Кадар). Започаткована демократизація та більш поміркований стиль управління в Угорщині здобули масову підтримку. Радикальні дії щодо демократизації та визнання І. Надем доцільності політичної реформи викликали занепокоєння Москви. Після відсторонення від влади Л. Берії та Г. Малєнкова й перемоги у Москві групи М. Хрущова в Угорщині знову зміцнилися позиції ракошистів. Незважаючи на переважаючу підтримку в угорському суспільстві І. Надя, 14 квітня 1955 р. зі згоди М. Хрущова його було виведено із складу ПБ та ЦК УПТ. 18 квітня він добровільно звільнився з посади глави уряду, а 28 квітня 1955 р. відмовився від академічного звання дійсного члена УАН. 3 грудня 1955 р. його було виключено з лав УПТ як ревізіоніста, антимарксиста, правого опортуніста, прихильника Е. Бернштейна та Д. Лукача, прихильника югославської моделі соціалізму. Відтоді І. Надь відкинув сталінську модель влади, добивався реалізації урядової програми – докорінного реформування моделі соціалізму очолив опозицію свідомої частини угорського суспільства. До неї увійшли відомі комуністи-підпільники довоєнної Угорщини Ф. Донат, Г. Лошонці, М. Вашархеї, а згодом і Я. Кадар. Призначення на посаду глави уряду

ракошиста А. Хегедюша остаточно дискредитувало догматиків-сталіністів, зміцнило і консолідувало опозиційні сили.

Розвінчування культу особи Й. Сталіна на XX з'їзді КПРС, визнання плюралізму моделей будівництва соціалізму посилило вплив комуністичної опозиції в Угорщині. Натомість правляча група чотирьох (М. Ракоші, Е. Герьо, М. Фаркаш, Й. Реваї) не поступалася догматичними принципами, заперечувала масові репресії та порушення законності, допущені помилки в економічній сфері, тяжке економічне становище і продовжувала керувати старими методами. У березні 1956 р. М. Ракоші визнав, що справа Л. Райка була побудована на провокаціях, але поклав відповідальність за це на керівників таємної поліції, за що їх раніше заарештували.

Водночас потужно заявила про себе і демократична опозиція, провідну роль в якій відігравали письменники, журналісти, творча і наукова еліта. Одним з її центрів став Союз угорських письменників. У травні 1956 р. активізувався другий центр демократичної опозиції – Гурток імені Ш. Петефі (шеститисячна студентська група, засновники і незмінні лідери якої письменники й журналісти, відомі реформатори – Т. Дері, Г. Лошонці, Д. Хай, З. Зелк, Т. Гардош та ін.), який об'єднав у своїх лавах демократичну студентську і робочу молодь. У травні 1956 р. ці демократичні центри опозиції вимагали від М. Ракоші визнати свою провину за страту Л. Райка. Він на це не погодився і у відповідь вдався до заборони діяльності комуністичної опозиції на чолі з І. Надєм, обох центрів демократичної опозиції: Гуртка ім. Ш. Петефі та центру поміркованої інтелігенції (союзу письменників та журналістів Угорщини на чолі з П. Вьорьошем, їхнього органу – «Літературної газети»). Це посилювало опозиційну діяльність та опір з боку різних інституцій країни. Влітку 1956 р. політика М. Ракоші цілковито збанкрутувала в Угорщині.

Серед демократичної еліти розгорнулися гострі дискусії, спрямовані на виправлення помилок соціалістичного режиму, його удосконалення. Т. Дері та Г. Лошонці у гострих промовах відкрито почали вимагати проведення нової революції, змінити нинішню владну верхівку, щоб виправити помилки. Молодь закликали діяти так, як діяли їх попередники у березні 1848 р. Ці діячі вважали, що лише молодь спроможна допомогти угорській нації завоювати майбутнє. Т. Дері наголошував, що у зuboжілій країні виправляти помилки партійного керівництва є найменшою проблемою, головне полягає у тому, як реформувати саму систему.

Для подолання політичної кризи у Будапешт прибули 7 червня М. Суслов, а 13-20 липня 1956 р. – А. Мікоян з рішенням Президії ЦК КПРС: змусити першого секретаря ЦК УПТ М. Ракоші, причетного до помилок, масових порушень законності і винесення сфабрикованих смертних вироків, звільнитися з посади і негайно вилетіти до Москви.

Виступ А. Мікояна на закритому пленумі ЦК УПТ 18 липня 1956 р. був пронизаний сподіваннями, що правляча УПТ упродовж одного року виправить

помилки. Значні кадрові зміни – звільнення М. Ракоші з посади першого секретаря ЦК УПТ, обрання на цю посаду Е. Герьо, виведення М. Фаркаша із складу ПБ ЦК УПТ, обрання Я. Кадара секретарем ЦК УПТ – розглядалися вагомим кроком на цьому шляху.

Водночас особливе місце приділялося постаті І. Надя. Москва підтримала звільнення його з посади прем'єр-міністра, а от виключення з партії визнала помилкою, оскільки вважала, що такого політика потрібно було залишити у лавах партії. Попередній досвід заспокоював ракошистів, бо А. Мікоян заявив, що позапартійна і фракційна позиція І. Надя ніколи не дозволить йому перемогти. Вождами КПРС, для яких догматичні позиції (єдина радянська модель була еталоном соціалізму, засуджувалися різновиди форм соціалізму, заперечувалися національні особливості, демократичні і багатопартійні системи, за які боролися демократичні сили на чолі з І. Надем) були непорушними, відступ від них розцінювався зрадою комуністичних принципів, небезпекою єдності партії та загрозою соціалістичній державі, що вимагало їх рішучого викорінення [15]. Ці прями погрози з боку КПРС на адресу реформаторської політики І. Надя ним самим та його однодумцями серйозно не сприймалися.

Нове керівництво УПТ на чолі з Е. Герьо розпочало перегляд економічної політики країни, уповільнення темпів індустріалізації, збільшення уваги сільському господарству. Прийняттям низки рішень в інтересах захисту соціалістичної законності, оголошенням широкої амністії, пом'якшенням стилю керівництва було значною мірою знято напруження у суспільстві. Але жовтневі події не допомогли продовжити цей позитивний курс, перешкодили швидкому усуненню помилок.

Під тиском опозиції 6 жовтня 1956 р. відбулося перепоховання Л. Райка та інших соратників, повішених у 1949 р. на підставі сфабрикованих матеріалів. Запевнення від імені УПТ про те, що концепційні суди більше ніколи не матимуть місця в Угорщині, що злочинці в Угорщині скористалися культом особи, сфабрикували справу і знищили популярного діяча, роль якого у встановленні народно-демократичного устрою ще не оцінена, не могли заспокоїти учасників понад 100-тисячної процесії, вимоги якої носили радикальний та антиурядовий характер. Протестна хвиля у Будапешті швидко поширилася на великі міста Угорщини, такі як Сегед, Шопрон, Печ, Мішкольц, Дебрецен та інші. У наступні тижні жовтня по всій країні виникали антиракошистські організації, мітинги супроводжувалися радикальними вимогами.

Значним поштовхом до активізації угорського радикального табору стали заворушення проти влади у Польщі, традиційній союзниці Угорщини. Президія ЦК КПРС уважно стежила за подіями як у Польщі, так і в Угорщині. 20 жовтня було заслухано інформацію М. Хрущова про його поїздку до Варшави 19 жовтня, коли шляхом обопільного компромісу вдалося уникнути

застосування радянських військ проти реформаторських процесів у ПНР. Було прийнято пропозицію, що польську схему слід застосувати й в Угорщині: негайно відкликати з УНР радників КДБ, залишити радянські військові частини на місцях дислокації, направити до Будапешту А. Мікояна і М. Суслова, позиція яких була поміркованою щодо вирішення угорського питання. На відміну від Польщі реформаційні процеси в УНР не вписувалися у цю схему, вели до розходження позицій обох сторін і завершилися неоголошеною війною їй з боку СРСР.

16 жовтня у м. Сегед утворився незалежний Союз угорської демократичної студентської молоді (МЕФЕС), його приклад наслідували інші вузи країни. 17 жовтня партійна організація Союзу угорських письменників прийняла вимогу скликати позачерговий з'їзд УПТ. 20-22 жовтня на базі Технічного університету (Будапешт) відбулися зібрання студентських делегацій провідних вузів країни, де було вироблено і прийнято основні вимоги із 16 пунктів [16, с. 44-46].

У вимогах порушувалися гострі питання політичного, економічного й духовного життя, покращення економічного й матеріального становища трудящих шляхом реформування і демократизації, а не у радикальний спосіб. Вони не спрямовувалися на демонтаж соціалістичного устрою або на скасування правлячої функції УПТ у країні чи на її заборону. Вимагалось негайно вивести радянські війська з Угорщини (п. 1); провести таємні вибори керівників партійного керівництва УПТ усіх рівнів (від найнижчого до найвищого) (п. 2); повернути до влади І. Надя в якості глави уряду (п. 3); звільнити сталінсько-ракошистських злочинців, провести публічний судовий процес над М. Фаркашем та його соратниками, повернути до країни М. Ракоші і притягнути його до народного суду «за всі злочини недалекого минулого і за розвал країни» (п. 3-4); провести в країні загальні, рівні і таємні вибори на багатопартійній основі з метою формування нового складу Національних зборів. Забезпечити право робітників на страйки (п. 5); розвивати угорсько-радянські та угорсько-югославські відносини на рівноправній основі, без втручання у внутрішні справи сторін (п. 6).

Пункти 6-10 вимог торкалися перегляду економічної політики відповідно до національних особливостей і можливостей країни та в інтересах народу: оприлюднення змісту угоди між Угорщиною та СРСР про експорт урану до СРСР, поставки якого повинні були здійснюватися вільно, відповідно до цін світового ринку і за тверду валюту; покращення умов праці та життя робітників і селян; запровадження нової системи оподаткування, зменшення податкового тиску, формування рівних умов фінансової і матеріально-технічної підтримки індивідуальних та колективних сільських господарств.

Чільне місце (п. 11-14) відводилося демократизації органів влади в країні, створенню незалежної судової системи, перегляду усіх судових справ політичного та економічного характеру, реабілітації жертв політичних,

економічних і майнових репресій та притягнення до відповідальності винуватців у політичних злочинах, звільненню усіх невинно засуджених, поверненню до Угорщини з СРСР інтернованих і полонених угорців; забезпеченню свободи слова та волевиявлення, вільних ЗМІ, забезпеченню вільного доступу до професійних і кар'єрних даних керівників усіх рівнів; демонтаж пам'ятника Сталіну і на його місці встановлення пам'ятника Революції 1848-1849 рр. Значними були вимоги щодо скасування комуністичних традицій та відновлення традиційних національних свят, історичної національної символіки (герба і прапора), повернення збройних сил до національної форми. Студентство вимагало запровадження демократичних форм навчання, покращення умов побуту, життя, припинення викладання марксизму-ленінізму, скасування військової підготовки, відміна обов'язкового вивчення російської мови у школах і вузах, запровадження рівних умов для вивчення інших іноземних мов на рівні з російською у всіх учбових закладах країни.

Усі зусилля спрямовувалися на удосконалення соціалістичної моделі, жодна з вимог не закликала до повалення соціалізму. Серед 225 основних вимог революційних сил Угорщини, які пролунали упродовж 23 жовтня – 9 листопада на Радіо Свобода: 78 (35%) з них торкалися національної незалежності, 69 (31%) проведення політичних та 63 (28%) економічних реформ [4, р. 636].

Важливість цих вимог полягала у тому, що вони були першим публічним закликком до подолання сталінської моделі влади, захисту національних інтересів, відновлення суверенітету Угорщини, покращення соціально-економічного становища угорського народу. Актуалізація порушених проблем зросла після доповнення їх платформою лівих, правочентристських і правих політичних сил, після чого вони на 90% почали відповідати інтересам угорської нації. За цими демократичними вимогами під час повстання 1956 р. залунали позиції й крайніх шовіністичних та реваншистських сил, які, підтримуючи своїх попередників, виступили із домаганнями справедливих для Угорщини кордонів із сусідніми країнами, захисту усіх частин розчленованої угорської нації, які після Першої та Другої світових воєн були відірвані від Угорщини і віддані до Румунії (Трансільванія), Чехословаччини (Фельвдік), Югославії (Дельвдік), СРСР (Карпатайа), за реабілітацію М. Хорті. Позицію крайніх правих сил також поділяла значна частина угорського суспільства й емігрантські кола.

Для Угорської революції склалися об'єктивні передумови комплексного характеру, які визрівали у суспільно-політичній площині країни упродовж тривалого часу під впливом міжнародних і внутрішніх чинників.

Потужний рух трьох лівих і центристських політичних течій Угорщини з початку ХХ ст. був визначальним у житті Східної Європи. Подальші події в СРСР та у Європі засвідчили, що за ідеями радянського інтернаціоналізму містилися імперіалістичні й державницькі інтереси Росії, які задовольняли

міжнародний комуністичний і робітничий рухи. Три угорські політичні течії, особливо комуністична, починаючи з 30-х рр. ХХ ст. за провини СРСР, втратили значимість, бо як самостійні політичні течії не мали можливості й підтримки СРСР у забезпеченні угорських державницьких і національних інтересів, перетворившись на інструмент державної політики Москви. Територіальне питання у Східній Європі, визволеній СРСР, було вирішене останньою з гегемоністських позицій, в унісон рішенням країн Антанти у 1920 р., при ігноруванні інтернаціональних принципів права націй на самовизначення. СРСР зафіксував кордони виключно з погляду власних та союзницьких інтересів, ігноруючи етнічні, історичні фактори, зокрема, при визначенні кордонів між Угорщиною та сусідніми з нею країнами. Нав'язаний Угорщині режим на чолі з компартією не відображав її національних інтересів, а відповідав міжнародній політиці СРСР в регіоні. Така ситуація не могла забезпечити жодній політичній силі належного авторитету в Угорщині.

Упродовж тринадцятирічного періоду розвитку Угорщини були забезпечені докорінні позитивні перетворення для угорських трудових класів при одночасному допущенні тяжких протиправних злочинів, масового насильства, ігнорування національних інтересів угорської нації. Методи керівництва М. Ракоші позначилися догматизмом і сектантством. Паралельно тому, як з провини керівництва у суспільстві нагромаджувалися негативні явища, допускалися помилки, зміцнювалися опозиційні сили, спроможні їх порушувати й вирішувати, здобуваючи більшу довіру і підтримку активної частини угорського народу.

Провідні опозиційні сили Угорщини не мали вагомих підстав для підтримки державницьких інтересів СРСР, тим більше не вважали за потрібне підтримувати його рішення щодо угорських кордонів. Радянські війська і адміністрація сприймалися в Угорщині як окупаційні, не дружні, керівництво яких не відображало угорських національних інтересів. Вперше вимоги вивести з Угорщини радянські війська пролунали ще 16 жовтня на мітингу за участю 1 тис. учасників у м. Дьор, де радикалізація подій набула особливої гостроти. Ці сили доти не вимагали демонтажу соціалістичного устрою, а їхні дії не мали антикомуністичного і антирадянського спрямування, поки СРСР не втрутився у внутрішні справи країни і не вдався до насильницького зупинення реформ, недопущення оздоровлення внутрішньополітичної обстановки.

Першим вагомим чинником для зміцнення опозиційних сил стало встановлення у 1948 р. однопартійної системи на чолі з УПТ, яку вони прагнули подолати шляхом проведення політичної реформи, позбавлення монопольної влади УПТ і запровадження багатопартійної системи. Наступною причиною зміцнення опозиції стала демократизація політичного життя в СРСР після смерті Й. Сталіна. Опозиційні сили змушували керівництво УПТ на чолі з М. Ракоші усунути серйозні політичні, економічні помилки, притягнути до відповідальності винуватців за вчинені злочини. Остаточна консолідація і

зміцнення опозиційних сил прискорилося в умовах подолання культу особи в СРСР, відбулося посилення їхнього впливу на відторгнення сталінізму і ракошизму, подолання культу особи в Угорщині.

Радянське та угорське керівництво не задовольняло вимог опозиції, постійно їй протидіяло і не допускало їх реалізації. Насильницьке збройне втручання і придушення революційних сил було останньою акцією Москви, адже інші методи виявилися неефективними і прогративними.

Рушійною силою Угорської революції були політичні кола, опозиційні партії, які переслідували політичні завдання: виведення радянських військ з території Угорщини, демонтаж тоталітарного режиму М. Ракоші, як різновиду сталінської моделі соціалізму, відновлення повного суверенітету і незалежності Угорщини, формування демократичного устрою на багатопартійній основі. Вони стали об'єднуючою платформою як для політичних сил у межах Національного народного фронту, так і для прогресивних політичних сил країни на чолі з національним урядом І. Надя, що започаткувало об'єднання опозиційних рухів усіх спрямувань.

Десятки підпільних націоналістичних і патріотичних організацій (Угорська спільнота, союз угорської прабатьківщини, спілка політичних в'язнів, християнські організації та фронти, клерикальні молодіжні організації, організації білих партизанів, національний рух опору та вірності ідеям нації, організації національної єдності) мали нелегальні розгалуження у значних регіонах країни. Визначну роль у їх роботі відігравали колишні військові та службовці попереднього режиму, представники духовенства, інтелігенції, колишні діячі і прихильники буржуазних партій, тисячі звільнених із тюрем та концентраційних трудових таборів верств населення. Вони володіли мережею на всеугорському і місцевому рівнях, створювали бази у важливих центрах країни. Вони сповідували крайні форми боротьби проти режиму М. Ракоші: збройну боротьбу, застосування терору проти органів держбезпеки, партійних діячів, активістів соціалістичних перетворень (націоналізації, експропріації приватної власності, колективізації, депортації до примусових таборів). Підпільна діяльність цих багатотисячних груп, організацій миттєво влилася у боротьбу проти комуністичної влади в Угорщині і проти втручання радянських військ у внутрішні справи, за вільну і незалежну Угорщину.

З моменту вибуху масового повстання через територію Австрії до Угорщини потрапило кілька тисяч угорських озброєних емігрантів, представників попереднього режиму, диверсантів, провокаторів і шпигунів. Усі вони відіграли ключову роль у збройній боротьбі проти другого введення радянських військ в Угорщину, починаючи з 4 листопада.

Як свідчать документи політичних сил правого спрямування, їхні головні зусилля концентрувалися на боротьбі за ліквідацію комуністичного режиму, здобуття незалежності від СРСР, а потім – формування буржуазно-демократичної республіки західноєвропейської моделі. Жодна сила не ставила

за мету відновлення хортистського режиму. Йшлося про окремі елементи попереднього режиму, які становили певну значимість для майбутнього країни. Найбільш радикальні сили вимагали запровадження конституційної монархії як форми державного правління, економічну основу такого устрою мала скласти виключно приватна власність, за характером влада будувалася на ідеології християнського соціалізму та антикомунізму. Враховувалися національні особливості країни та окремі елементи з періоду державного правління М. Хорті.

Напередодні та під час Революції соратники І. Надя, а пізніше й очолюваний ним уряд спиралися на коаліцію партій народно-демократичного устрою 1945-1947 рр., співпрацювали з усіма революційними течіями, протистояли контрреволюції, великодержавницькому шовінізму, антисемітизму, реакційним проявам хортизму та білого терору.

Звільнення у липні 1956 р. М. Ракоші з усіх посад і вивезення його до Москви було запізним рішенням. Зупинити поглиблення політичної кризи і не допустити народного повстання могло радикальне оновлення керівництва країни, за рахунок таких компромісних фігур як І. Надя та Я. Кадар. На заявлю-клопотання І. Надя від 13 жовтня 1956 р. ЦК УПТ відновило його членство в УПТ, а з початком Революції 24 жовтня обрало членом Політбюро партії та Прем'єр-міністром УНР. 20 жовтня 1956 р. було відновлено його дійсне членство й в Угорській академії наук.

На 23 жовтня МЕФЕС оголосив проведення мирної демонстрації на знак солідарності з подіями у Польщі. Керівництво країни розгубилося, а комуністична опозиція у складі І. Надя, Г. Лошонці, Ш. Харасті, С. Уйхеї, М. Вашархеї, Ф. Яноші та М. Гіmeshі провела вранці 23 жовтня зібрання і прийняла рішення: подолання кризи можливе лише у тому разі, якщо І. Надя стане главою уряду, а Я. Кадар – першим секретарем ЦК УПТ. В унісон з цим у Маніфесті Союзу угорських письменників від 23 жовтня 1956 р. відзначалося, що в Угорщині склалася революційна ситуація, відповідальність за яку несуть ті, хто «замість встановлення соціалістичної демократії, наполегливо вели і продовжують вести організаційну роботу з метою відновлення терористичного режиму Й. Сталіна і М. Ракоші». Союз рішуче вимагав повернення І. Надя на посаду глави уряду і негайної розробки програми національної єдності. Перша масова акція відбулася вранці у м. Дебрецен, але головні події розгорнулися у Будапешті. О 15 годині столицю охопили три масові мітинги: біля пам'ятника Ш. Петефі, де вперше було озвучено 16 пунктів, які миттєво поширилися країною; біля пам'ятника Й. Бему, польському генералу, герою Угорської революції 1848-1849 рр., на знак солідарності з польськими подіями; біля Парламенту на площі Л. Кошута, героя Революції та визвольної війни Угорщини у 1848-1849 рр. [16, с. 49-50].

Починаючи з 18 години 23 жовтня на площі Л. Кошута перед Парламентом 200-тисячне зібрання вимагало реформ. Промова керівника УПТ Е. Герьо, у

якій, поряд з обіцянкою проведення реформ, мітингувальники було названо шовіністами, націоналістами і антисемітами, політичний курс оцінювався правильним, усі вимоги страйкуючих відхилялися, ще більше загострила ситуацію. Різке засудження демонстрації Е. Герьо було сприйнято як образу для угорців. Все рішучіше лунали вимоги призначити І. Надя главою уряду країни. Вгамувати роздратований погрозами Е. Герьо натовп і зняти напруження не вдалося толерантним виступом І. Надя, що прозвучав з балкона Парламенту, в якому було обіцяно проведення реформ та продемонстроване поважне ставлення до вимог мітингувальників. Упродовж ночі на 24 жовтня невдоволення зросло та вилилося у безладу у столиці. Вночі на вулиці Д. Дожі було зруйновано пам'ятник Й. Сталіну. На світанку приміщення Державного радіо на площі Свободи було захоплене бойовиками антикомуністичного підпілля, адже керівництво та охорона не допустили делегацію студентства до приміщення, щоб озвучити вимоги. Під час штурму серед повстанців з'явилися перші вбиті й поранені. Вогонь відкривали представники УДБ УНР.

Цей перший трагічний випадок став предметом гострого обговорення на екстремому пленумі ЦК УПТ, що тривав усю ніч з 23 на 24 жовтня. Було сформовано Воєнний комітет ЦК УПТ на чолі з членом політбюро ЦК УПТ А. Апро (Апфельбаум), до складу якого ввійшли керівники силових структур країни та столиці. Главу уряду А. Хегедюша було відправлено у відставку, на його місце призначено І. Надя, схвалено партійну програму подолання кризи, у якій вказувалося, що «ті, хто зі зброєю в руках нападає на державні установи, є контрреволюціонерами і повинні бути знищені силою зброї». Також було прийнято рішення про заборону масових зібрань, введення комендантської години та запровадження надзвичайних судів. В ПБ і ЦК УПТ вважали, що уряду необхідно офіційно звернутися до СРСР за воєнною допомогою, адже без такого звернення радянський уряд не буде мати можливості надати воєнну допомогу Угорщині. І. Надь з цим погодився, але рішення не виконав, натомість згуртовані навколо нього політичні сили розпочали рішучу роботу з визнання правлячою партією повстання як національної революції [18, с. 9]. Наказом міністра оборони УНР І. Бата до Будапешта були введені угорські війська з наказом застосовувати зброю проти демонстрантів. І. Надь і Я. Кадар не погодилися на застосування зброї проти повстанців у столиці. За таке рішення І. Бата урядом І. Надя було негайно звільнено з посади, а виконання обов'язків міністра покладено на заступника К. Янзу (упродовж 26-31 жовтня – міністр оборони УНР). Воєнний комітет УПТ на чолі з А. Апро також не погоджувався застосовувати збройні сили, поліцію і органи безпеки проти повстанців, тому 28 жовтня припинив своє існування. Натомість перший секретар ЦК УПТ Е. Герьо в усній формі через посла СРСР в УНР Ю. Андропова попросив допомоги радянської армії для наведення ладу в Будапешті.

За наказом Міністра оборони СРСР Г. Жукова радянські війська на світанку 24 жовтня 1956 р. увійшли до Будапешту, кістяк яких склали частини Особливого корпусу (командир генерал-лейтенант П. Лащенко), що перебували у задунайській частині країни із центром у районах м. Секешфегервар. Їм на підмогу була надіслана Херсонська 33-я гвардійська механізована дивізія (5 танкових полків, командир генерал-майор Г. Обатуров), що дислокувалася у м. Темешвар з 1948 р. Танкові полки рушили з міст Арад і Темешвар на Угорщину. Протаранивши на світанку 24 жовтня прикордонні загородження, обстрілявши угорські прикордонні пости, вони перейшли кордон і після обіду того ж дня вступили до Будапешта і повністю його окупували.

Радянське командування не інформувало особовий склад про причини бойового вступу до Угорщини, про події у цій країні. Лише на другий день, 25 жовтня політвідділи дивізій затребували від політпрацівників розгорнути агітаційно-роз'яснювальну роботу серед особового складу про те, що в Угорщині стався контрреволюційний путч, вороги робітничо-селянської влади і бандити вбивають комуністів та активістів народного устрою, прагнуть збройно повалити соціалістичний лад і реставрувати капіталізм і фашизм. Воїни Радянської армії повинні захистити владу робітників і селян Угорщини, знищити контрреволюціонерів, які масово вбивають невинних людей.

Але враження особового складу радянських військ не відповідали настановам політвідділу. Заступник редактора газети 33-ї дивізії «Гвардєєц» старший лейтенант М. Олійник наголошував, що ставлення місцевого населення, особливо у провінції, до військових частин на шляху до столиці було доброзичливим, а до перших радянських танків, що ввійшли до Будапешту, хлинули маси цивільного населення з миром і без проявів агресії. Десятки танків «розчинилися» у морі людського натовпу. Танкістів відправляли додому, а танки залишалися у полоні. Пояснюючи, що угорці піднялися на боротьбу не проти Радянського Союзу чи радянських солдатів, а проти керівників Угорщини і вимагають їх звільнення і покарання, благали солдатів йти додому [17].

В інших місцях столиці на вул. Юлльої 24 жовтня розгорнулися справжні бої за участю народних мас. Бойовий опір чинили не окремі елементи, а населення масово приєдналося до боротьби проти радянських військ і справа була не у контрреволюції. Правдиві матеріали про події в Угорщині, зведення про бої, про характер ворога, про причини масової участі цивільних угорців у повстанні, у боях, звідки ж з'явилися контрреволюціонери в Угорщині, де армія й поліція УНР, чому вони не захищають угорців від контрреволюції начальник спецвідділу дивізії 25 жовтня заборонив газеті друкувати (незважаючи на попередню позицію політвідділу дивізії подавати матеріали про події як контрреволюцію і путч фашистських елементів, адже почалися

великі бої і радянські частини почали нести великі втрати, адекватні сильному й організованому опору, а не проявам окремих екстремістських елементів).

З цих причин у газеті «Гвардеец» та у листівках почали подаватися матеріали про Велику Вітчизняну війну, про бої з фашизмом, про підривні дії імперіалістів, нариси про позитивні події з радянської країни. Ця газета була єдиним друкованим органом, що продовжувала видаватися у період жовтня-листопада 1956 р. серед усіх дивізій, введених в Угорщину. Щоправда, тираж газети зменшився до 500-600 примірників проти біля 1 тис. до цих подій [18].

Заслуговує на окрему увагу Звернення до усіх воїнів 33-ї механізованої дивізії від 26 жовтня, надруковане цією газетою: «Немецко-фашистские оккупанты были разгромлены нашими отцами и братьями в годы Великой Отечественной войны. Но последыши врага затаились. И вот на днях фашистское отродье сделало кровавую вылазку. Фашисты, вскормленные и подстрекаемые американскими империалистами, сделали попытку захватить власть в дружественной нам Народной республике. Шайка вооруженных бандитов захватила ряд важных правительственных учреждений, дезорганизовала мирную жизнь столицы. Фашистские погромщики поставили своей целью – свергнуть народное правительство, уничтожить с таким трудом добытую трудящимися свободу и демократию.

Трудовой народ республики в опасности. Он обратился к нам за помощью, и наш священный долг – помочь нашим друзьям избавиться от фашистского отродья, сеющего смуту, проливающего кровь ни в чем не повинных людей.

Захватив оружие, фашисты начали кровавый террор. Они подняли руку и на советских воинов. Некоторые ваши сослуживцы пролили кровь, пали смертью от рук фашистских злодеев. Мы никогда этого не забудем и не простим!

Родина дала нам приказ: уничтожить фашистскую банду головорезов. И мы уничтожим ее! Раздавим ядовитую гадину! С честью выполним приказ нашей любимой Родины – разгромим ненавистного врага! Смерть фашистскому отродью!» [19].

Таке звернення є зухвалим прикладом брутальної фальсифікації подій в Угорщині, прекручування причин повстання, викривлення вимог його учасників.

Після обіду 24 жовтня до Будапешту терміново прилетіли А. Мікоян, М. Суслов, голова КДБ І. Сєров, заступник начальника генштабу СРСР М. Малінін. Головним їхнім порадником виступав посол СРСР в УНР Ю. Андропов (липень 1954 р. – березень 1957 р.). Події оцінювалися виключно як контрреволюційні, метою яких була реставрація фашизму. Визнано правильним застосування радянських військ для знищення путчистів, надання угорському уряду допомоги щодо ліквідації путчу, захисті соціалістичного ладу, робітничо-селянської влади та збереження Угорщини у сфері впливу СРСР.

Вранці 25 жовтня радянські війська звільнили приміщення Угорського Радіо, зайняли усі важливі об'єкти у столиці. На площі Л. Кошута перед Парламентом п'ятитисячний мирний мітинг з 10 години вимагав зустрічі з І. Надєм, кількість учасників якого постійно збільшувалася. Раптом із дахів прилеглих приміщень невідома група об 11:15 у цивільному (радянські та угорські чекісти) відкрила вогонь із автоматичної зброї по мирних демонстрантах в той момент, коли вони співали національний гімн. В результаті цієї бійні від 61 до 100 осіб було вбито, а понад 300 – поранено. Ця провокація на площі Л. Кошута викликала обурення. В Угорщині розпочалося масове національне повстання, розгорілися справжні бої локального значення.

Зазначимо, що ввечері 24 жовтня з Москви до Будапешту прилетіла група високопосадовців, серед них і голова КДБ СРСР І. Серов, а уже наступного дня, 25 жовтня проти мирного зібрання на площі Л. Кошута було застосовано зброю.

Розстріл мирної демонстрації 25 жовтня сколихнув країну, став переламним моментом у подальшому розвитку подій в Угорщині. Через такий злочин ситуація в країні вийшла з під контролю партійного і державного керівництва УНР. До цього масові мітинги в основному студентів та молоді у Будапешті та у великих містах країни, як і дії маніфестантів упродовж 23-25 жовтня, мали мирний характер, а вимоги не були радикальними і торкалися реформування політичної, економічної та гуманітарної системи, звільнення ракошистів, покарання винуватців протиправних репресій, розпуску політичної поліції, обрання нових керівників на чолі з І. Надєм та демократизації влади.

Через годину після розстрілу демонстрантів на площі Л. Кошута (25 жовтня об 11:15-11:20) ЦК УПТ о 12:32 змістило з посади першого секретаря ЦК УПТ Е. Герьо і обрало на його місце Я.Кадара.

У виступах на радіо ще 25 жовтня відповідно о 15:18 та 15:30 І. Надь та Я. Кадар ніяк не відреагували на застосування зброї проти мітингуючих, адже вірили, що цю акцію вчинили реакційні провокатори і упродовж 24-25 жовтня вони сприймали події у країні як контрреволюцію. І. Надь назвав такі акції збройною боротьбою контрреволюції проти трудового народу і соціалістичного ладу. Обіцяв амністію повстанцям і закликав скласти зброю, заявив, що угорський уряд ініціював переговори про виведення радянських військ з Угорщини. Я. Кадар також оцінив це як збройний напад контрреволюції проти народно-демократичної влади і зауважив, що це необхідно знищувати усіма засобами й воно триватиме доти, доки влада за допомогою угорських трудящих не покінчить з ворогами. Важливою у його виступі була остання фраза: нове керівництво партії та уряду зробить глибокі висновки з тих трагічних подій. З наведенням порядку буде обрано новий парламент і керівництво країни.

Але як тільки стало відомо, що групи органів держбезпеки СРСР і УНР стріляли у демонстрантів, на бік повсталого народу миттєво перейшла

більшість політичних і державних діячів УНР на чолі з І. Надєм, збройні та поліцейські частини на чолі з командуванням. Я. Кадар, довідавшись про злочинні розстріли чекістами І. Серова мирних демонстрантів, кардинально змінив позицію, оцінив народний рух національно-визвольним повстанням, підтримав його і перейшов до радикального крила керівників на чолі з І. Надєм.

Оцінка політичним керівництвом УНР подій швидко еволюціонувала від контрреволюції (24-26 жовтня) до народного повстання і національно-визвольної боротьби (27 жовтня). На засіданні ЦК УПТ 26 жовтня соратники І. Надя вимагали визнати події «національно-демократичним рухом», з чим більшість ще не погоджувалася. Але команда реформаторів діяла усе енергійніше. Створивши 26 грудня Директорію (голова Я. Кадар) та Воєнний комітет (голова А. Апро) ЦК УПТ, реформатори у складі шести осіб зосередили у своїх руках політичну і державну владу задля подолання політичної кризи (І. Надь, Я. Кадар, А. Хегедюш, А. Апро, Ф. Мюнніх, Е. Герьо).

Подальші події показали, що хоча влада у країні сконцентрувалася у руках шести реформаторів, але вони у роботі змушені були спиратися на ЦК і ПБ партії старої генерації, які саботували виконання їхніх рішень, зокрема про запровадження повної комендантської години, припинення роботи підприємств з метою локалізації дій усіх контрреволюційних груп. Вимога Воєнного комітету озброїти робітників три дні не розглядалася на Політбюро ЦК УПТ. Це дискредитувало роботу Директорії і Воєнного Комітету, паралізувало виконавчу вертикаль влади, породило хаос у лавах армії, поліції, на виробництві. У реформаторів склалося враження, що становище трагічне, бо на керівних посадах багато зрадників, зокрема й серед керівництва УПТ.

А. Апро відзначив, що маси вийшли на протести через помилки й злочинні дії попереднього керівництва країни. Але не слід забувати, що упродовж місяців тривала організована підготовка до збройної боротьби (забезпечення складських приміщень, громадських будівель, залізничних доріг тощо). Як голова Воєнного комітету він вважав за «необхідне знайти і притягнути до відповідальності тих, хто усе це організував».

У виступі міністра внутрішніх справ уряду, члена Директорії і Воєнного комітету Ф. Мюнніха наголошувалося, що «у Політбюро ЦК УПТ мав місце незрозумілий злочинний опортунізм. Я не говорю про конкретних осіб, їм дали повну владу, а вони все ж ускладнили становище. Сьогодні було енергійно ліквідовано підкріплення для будапештських повстанців із провінції. Треба локалізувати збройні виступи у провінції. Ми передали по радіо наказ, яким забороняється виходити на вулицю, і саме Політбюро відмінило його. Той, хто знайомий з логікою боротьби, знає, що цим ми допомогли контрреволюціонерам» [16, с. 64-65].

У програмі невідкладних заходів, схвалених Президією Ради угорських профспілок 26 жовтня, вимагалось припинити боротьбу, оголосити амністію і почати переговори усіх сторін протистояння, новому уряду негайно розпочати переговори про виведення з країни радянських військ, сформувати на кожному виробничому підприємстві робітничі комітети за участю інженерно-технічного персоналу, до функцій яких передати управління, реорганізувати систему централізованого планування і державного господарського управління, повернути права профспілок, які вони мали до 1948 р.

У відповідь на це урядом І.Надя 26 жовтня о 17:30 було оголошено амністію для усіх повстанців, які до 22:00 складуть зброю, а 27 жовтня було започатковано відновлення багатопартійної системи і формування уряду на коаліційній основі.

На початку революції прагнення угорських прогресивних сил ліквідувати деспотичний режим М. Ракоші, відновити незалежність країни, демократизувати політичну систему соціалізму, які виключали відновлення попереднього режиму чи капіталістичного ладу, знаходили повну підтримку у таборі І.Надя та розуміння серед радянського керівництва.

Через загострення протистояння між реформаторами на чолі з І.Надем-Я.Кадаром та сталіністами у ЦК і ПБ УПТ у рішеннях і діях вищих органів влади посилювався хаос, знизилася виконавча дисципліна та контроль за процесами, які динамічно розвивалися в країні. Через низьку дієздатність і слабкість реформаторських сил народно-демократичного і соціалістичного спрямування миттєво на місцях і в регіонах лідируючі позиції почали перебирати на себе крайні праві і націоналістичні сили, що об'єдналися навколо Угорського національного революційного комітету. В умовах протидії реакційної просталінської верхівки в угорському суспільстві відчутно зміцнювалися позиції крайніх правих сил.

Радикалізації угорського суспільства сприяли злочинні вчинки таємних органів СРСР та УНР по всій країні, органи у місцях масових зібрань. Упродовж 25-29 жовтня держбезпеки СРСР та УНР 61 раз відкривали вогонь по мирних демонстрантах, кількість вбитих і поранених коливалася від 800 до 1 тис. осіб. Накази на відкриття вогню у столиці та в інших містах віддавалися І.Серовим (постійно), А.Апро (один раз, 25 жовтня), Ф.Мюнніхом (багаторазово). Терористичні акти вчинялися в УНР з метою залякування населення, щоб воно не підтримувало революції. Після збройного придушення революції та повернення І.Серова разом із своєю командою 1 грудня 1956 р. до Москви розправи над повстанцями упродовж грудня 1956 р. – 1957 рр. виконував угорський інтернаціоналіст, полковник НКВС СРСР, генерал поліції УНР Ф.Мюнніх.

Розстріли мирних демонстрацій, що були сприйняті широкими верствами суспільства не що інше як червоний терор ракошистів і сталіністів, радикалізували угорських мітингувальників. Зростали звинувачення комуністів

у національній зраді, лунали шовіністичні й реваншистські гасла і антисемітські заклики, які охоплювали усе більші кола різних опозиційних течій, зокрема й серед поміркованих сил. На поверхню вийшли антикомунізм, юдофобія і антирадянське, войовничі гасла часів білого терору. Угорські опозиційні сили, робітничі, воєнні, поліцейські і селянські місцеві і територіальні комітети усе більше вірили у можливість вирішити свої завдання у союзі з країнами західної демократії. Гнів переріс у масове національне повстання проти внутрішніх реакційних сил та у визвольну війну проти сталінізму.

Вимоги об'єднаної праворадикальної опозиції про те, що УНР мала стати парламентською багатопартійною республікою, вийти із складу Варшавського Договору, з її території мали бути виведені окупаційні радянські війська, проголосити нейтральний статус, країна мала приєднатися до західних демократичних країн, навіть для самих радикальних прихильників І. Надя спершу були не прийнятними.

На засіданні ЦК і ПБ УПТ 27-28 жовтня попередній глава уряду, а на той час ще заступник глави уряду А. Хегедюш у присутності А. Мікояна і М. Сулова зазначав, що з прийняттям таких умов започаткується два шляхи подальшого розвитку країни: або буржуазна республіка при багатопартійній чи однопартійній профашистській формі; або повна радянська окупація. Ці вимоги він назвав неприйнятними. На такі закиди глава уряду І. Надь відповів, що уряд буде проявляти твердість і підтримувати ті позиції, які, на думку його прихильників, є правильними, але яких не підтримує більшість керівництва УПТ. Йшлося про оцінку народного руху в країні: вважати його проявом контрреволюції чи революції. І. Надь закликав очолити ці величезні й потужні народні сили, як можна швидше припинити війну в країні і не прагнути силою зброї повалити революцію [16, с. 69, 73-75].

У ніч з 27 на 28 жовтня перший секретар ЦК УПТ Я. Кадар та Прем'єр-міністр УНР І. Надь провели тривалі таємні переговори у радянському посольстві (А. Мікоян, М. Сулов, І. Серов, Ю. Андропов) про виведення радянських військ з Будапешту, а потім і з Угорщини як головної умови стабілізації становища в країні. Клопотання угорської сторони на словах були прийняті. У рекомендаціях А. Мікояна і М. Сулова Президії ЦК КПРС за наслідками цих переговорів йшлося, що угорській стороні було роз'яснено те, що радянські війська прибували до Угорщини станом на 27 жовтня відповідно до досягнутої домовленості, у наступному радянська сторона не планує вводити нові частини на територію УНР, розраховуючи на те, що уряд УНР справиться із становищем, що склалося. Керівництву СРСР рекомендувалося зайняти вичікувальну позицію, але не знімати з порядку денного можливість збройного втручання. «Оскільки угорські збройні сили не демонструють ворожої поведінки до СРСР, то наявна кількість частин достатня для контролю

за ситуацією. Якщо становище буде загострюватися, і погіршуватися, то тоді, звичайно, потрібно буде заново і цілковито переглядати це питання» [20].

З 27 на 28 жовтня у політичному житті Угорщини настав перелом. Вище партійне та урядове керівництво під натиском насамперед праворадикальних національних сил не тільки визнало події в країні народним рухом і революцією, а й прискорено почало втілювати їхні реальні вимоги у життя.

У виступі І. Надя 28 жовтня о 17:25, одноголосно схваленому на першому засіданні Національного уряду, наголошувалося, що «уряд засуджує погляди про те, що нинішній грандіозний народний рух розглядається як контрреволюція». Визнавалося, що до національно-демократичного руху, що охопив весь угорських народ і об'єднав його воєдино, увійшли й реакційні та контрреволюційні сили, які прагнули використати це задля повалення народно-демократичного ладу. Але не вони визначали долю країни. Народна революція поставила за мету забезпечення національної незалежності, самостійності і суверенітету, розгортання процесу демократизації суспільного, економічного, політичного життя. Масове повстання стало наслідком тяжких злочинів попереднього режиму. До відома громадян УНР доводилися рішення уряду про негайне припинення вогню і перемир'я з повстанцями, заборону військам і поліції застосовувати зброю проти повстанців, прийняття умов повстанців та розпуск УДБ, яке дискредитувало владу і весь соціалістичний лад в очах суспільства. Для підтримання громадського порядку та його охорони із підрозділів армії, поліції, а також озброєних загонів робітників й молоді негайно створювалися нові органи. Зазначалося про підготовку до переговорів між УНР та СРСР щодо виведення радянських військ з Будапешта, а згодом і з території Угорщини, повернення національної символіки, відновлення національного свята 15 березня.

Такі кроки уряду почали підтримувати не тільки більшість керівництва правлячої партії, а й різні опозиційні сили, що сприяло прискоренню консолідації на правій основі. Починаючи з 28 жовтня ЦК УПТ підтримало рішення уряду про припинення вогню, оцінило події як революцію та частково прийняло вимоги повстанців. В опублікованій статті газети «Сабад Неп» органом ЦК УПТ 28 жовтня повстання визнавалося «національно-визвольною боротьбою».

Революція і національно-визвольна війна 28 жовтня завершилася в Угорщині переможно. Повіривши у мирне вирішення кризи, А. Мікоян і М. Суслов ввечері 28 жовтня вилетіли до Москви.

У відозві робітничої ради та студентського комітету області Боршод від 28 жовтня наголошувалося, що упродовж багатоденної боротьби за свободу почали визначатися єдині вимоги усїєї країни. Це – утворення нового тимчасового уряду без участі жодного міністра із колишнього оточення М. Ракоші, яке поведе боротьбу за справді демократичну, незалежну, самостійну, вільну і соціалістичну Угорщину. Через неможливість сформулювати

такий уряд на основі проведення загальних і вільних виборів вимагалось доручити очолити його І. Надю. Першим кроком його діяльності мала стати вимога негайного виведення радянських військ із Угорщини, але не на їхні бази, а на територію СРСР [16, с. 94-95].

Упродовж 28-30 жовтня по всій країні, у містах і селах суцільно формувалися нові органи влади: національні, робітничі та селянські комітети, революційні та національні ради чи комітети у силових структурах (армії, поліції). У 17 із 19 областей УНР були створені обласні національні і революційні комітети, які перебрали на себе місцеву владу. Переважна більшість новостворених національних і революційних інституцій усіх рівнів заявили про свою підтримку національного уряду І. Надя. Запроваджувалася амністія для близько 3 тис. політичних в'язнів та 10 тис. осіб за адміністративні порушення, яка оздоровила політичний клімат в країні. 29 жовтня І. Надь провів переговори з керівниками збройних повстанців і практично погодився прийняти їхні вимоги, що мало нейтралізувати праві контрреволюційні сили, які зміцнювалися після їх об'єднання 28 жовтня в Угорський національний революційний комітет на чолі з Й. Дудашем. Подібні прагнення уряду до національної консолідації сприяли зниженню гостроти протистояння і радикалізації повстанців, зміцненню впливу уряду на ситуацію, коаліції здорових сил і прискоренню наведення порядку в країні.

За повної підтримки з боку Директорії правлячої УПТ національний уряд прийняв 30 жовтня доленосне для нації і країни рішення: ліквідувати однопартійну систему і запровадити правління на основі співпраці демократичних партій періоду 1945-1947 рр. Динамічні реформи зумовили розпад і припинення 31 жовтня існування правлячої УПТ. Я. Кадар 30 жовтня очолив оргкомітет зі створення УСРП, до складу якого ввійшли, крім нього, Ф. Донат, Ш. Копачі, Г. Лошонці, Д. Лукач, І. Надь, З. Санто. Відроджувалися й інші партії народно-демократичного спрямування періоду 1945-1947 рр., серед них чотири найбільші – УСРП, НПДГ, НСС, СДП, лідери яких (І. Надь, Г. Лошонці, Я. Кадар – УПТ, Б. Ковач – НПДГ, Ф. Ердеї – НСП, А. Кетлі – СДП) стали або ставали членами коаліційного уряду І. Надя.

30 жовтня озброєний загін Уйпештського Національного Комітету виїхав у м. Ретшаг для звільнення кардинала Й. Міндсенті. Працівники УДБ, які утримували його у костьолі як в'язня, розбіглися, а Й. Міндсенті було перевезено на територію полку угорської армії, яким командував ревком на чолі з А. Палінкашом. Кардинал негайно прибув до Будапешта, очолив католицьку церкву країни і 1 листопада провів прес-конференцію, в якій події назвав боротьбою угорської нації за свободу і незалежність.

Роль І. Надя була визначальною у боротьбі проти тоталітарного режиму у 50-х рр. ХХ ст., у його поваленні під час Революції 1956 р. та започаткуванні формування демократичного устрою на багатопартійній основі. До обрання Я. Кадара 27 жовтня першим секретарем ЦК УПТ І. Надь діяв обережно. Він

прагнув помірковано реагувати на найважливіші революційні зміни, узгоджувати дії з СРСР, під час Революції пом'якшував вимоги крайніх правих сил. Упродовж 28 жовтня – 1 листопада І. Надь радикалізувався у своїх діях. Завдяки співпраці І. Надя як глави уряду та Я. Кадара як першого секретаря правлячої партії, яка тривала лише упродовж тижня, з 26 жовтня до 1 листопада, було повалено тоталітарну сталінсько-ракошистську форму правління і обрано демократичну модель розвитку.

Разом з Я. Кадаром активізувалася робота уряду щодо виведення радянських військ з Угорщини, досягнення повного суверенітету, виходу із Варшавського Договору, проголошення нейтралітету і звернення до ГА ООН та провідних західних держав захистити цей вибір країни. Участь Я. Кадара як керівника правлячої партії у багатопартійному коаліційному уряді І. Надя з 28 жовтня шокувала Кремль. А заяви Я. Кадара 30 жовтня і 1 листопада на радіо о 22:00 «про славу перемогу повстання» йшли за своїм радикалізмом далі від позиції І. Надя.

Широка соціальна і політична опора Революції дозволила повалити сталінський режим, злочинну диктатуру М. Ракоші, тимчасово відновити повний суверенітет країни, добитися нейтралітету на зразок Австрії і позбутися залежності від СРСР. У виступі 1 листопада 1956 р. Я. Кадара на Угорському радіо підкреслювалося, що представники сталінізму в Угорщині, М. Ракоші та його кліка, своєю короткозорою і злочинною політикою перетворили партію світлих ідеалів соціалізму у знаряддя тиранії і національного рабства. «Ракоші та його клевети завдали тяжкого удару нашій національній честі і почуттям власної гідності, ні в що не ставлячи суверенітет і свободу нашої батьківщини та легковажно втрачаючи наше національне багатство. Славне повстання нашого народу скинуло з шиї нації і країни ярмо панування Ракоші, завоювало свободу народу і незалежність країни, без чого немає і не може бути соціалізму» [21, р. 108].

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПВІ»)

Список використаних джерел та літератури

1. Felix P. Nagy Imre ismeretlen elete. Az igazi forradalmar. 2 resze. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://Magyarnarancs.hu/.../nagy_imre_ismeretlen_elete_2_az_igazi_forradalma_69805
2. Sulyok D. A Magyar tragedia. A Trianoni beke es kovetkezmenyei. – Neewark, 1954. – 512 o.
3. Nepszava. – 1952. – Augustus 15.
4. Tanulmányok a magyar forradalomról. Szerk. Borbándi Gyula, Molnár József. – München, Aurora Könyvek, 1966. – 680 p.
5. Ungvary K. Magyar 1956-os Forradalom. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/memory/conf/52046>
6. Tamás G.M. Fölszabadulás // Nepszabadsag. – 2005. – Aprilis 4.
7. Hunya Istvan visszaemlekezese. – Вр., 1978. – Decembe 12. Спогади І. Хуня знаходяться у власності автора.
8. Anderson A. Die Ungarische Revolution 1956. – Hamburg, 1977. – 303 s.

9. Berend T.I. A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945-1968. – Budapest: Kossuth – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. – 236 p.
10. Cseszka E. Az 1956-os forradalom gazdasági okai. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk...O](http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk...)
11. Munnich F. Egyesben a bekeert, a szocializmusert. – Budapest: Kossuth kiadó, 1959. – 210-211 о.
12. Nagy I. Egy évtized. Válogatott beszédek és írások 1948-1954. II. kötet. Szikra. – Budapest, 1954. – 600 p.
13. Bodnar L. Megelozhetok-e a koncepcios perek ? // Nepszabadsag. – 2005. – Junius 28.
14. Punkosti A. Rakosi bukasa, szamuzetese es halala. 1953-1971. Europa konyvkiado – Bp. – 2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mek.oszk.hu/05300/05385/05385.htm>
15. Rakosi bukasa // Nepszabadsag. – 1992. – Julius 16.
16. Вида И. Венгрия, 23 октября – 4 ноября 1956 года. Документы к истории национального восстания // Венгерский меридиан. Журнал общественных наук. – Бп., 1991 – № 3.
17. Информационный бюллетень ЦК ВСРП. Специальный выпуск. – Бп., 1986.
18. Матеріали М.П. Олійника перебувають у власності автора.
19. Газета «Гвардеец» – орган 33-й дивизии. – 26 октября 1956 г. – № 127.
20. Elter T. Kadar Janos pokolbeli vig napjai 2015.10.31. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.origo. hu/.../20151030-kadar-janos-1956-os-forradalom-es-szabadsagharc-](http://www.origo.hu/.../20151030-kadar-janos-1956-os-forradalom-es-szabadsagharc-)
21. Kadar Janos 1956. november 1-jei radiobeszede // 1956. Szakolczai Attila /szerkeszto/. – Bp. – 2006. – Osiris.

Держалиук Н.С. Венгерская революция 1956 года: причины, последствия и уроки (Часть I).

Освещаются объективные и субъективные, внутренние и международные причины Венгерской революции 1956 г., ее основные движущие силы и последствия. Обращается внимание на то, что ее главной целью было не низвержение, а усовершенствование социалистического строя, преодоление культа личности М. Ракоши, исправление ошибок, привлечение к ответственности преступников. Показано, что демократические силы Венгрии мирным способом положили начало для демонтажа сталинской модели государственного строя, формирования демократического социализма с национальными особенностями. Отмечается, что провокации и военное вмешательство СССР во внутренние дела Венгрии были основными причинами массового вооруженного восстания со стороны гражданского населения. Акцентируется внимание на том, что лидеры Революции считались с интересами СССР, постоянно находились с советским руководством в переговорном процессе, предотвратили втягивание силовых структур страны (армии, полиции, органов государственной безопасности), за исключением отдельных руководителей и подразделений, в боевые действия против оккупации Венгрии. Отмечается, что ни одна страна мира не выступила на защиту и поддержку Венгрии. Подчеркивается, что идеи Революции 1956 г. были воплощены в жизнь эволюционным путем в течении 70-80-х гг. XX в.

Ключевые слова: Венгрия, культ личности, диктатура, национальная революция, контрреволюция, оккупация, народное восстание, социализм и реформация, демократический строй.

Derzhaliuk M. The Hungarian Revolution of 1956: Causes, Effects and Lessons (Part I).

Objective and subjective, interior and international causes of the Hungarian Revolution of 1956, its drivers and consequences are highlighted in the article. The author pays attention to the fact that the major goal of the uprising was not to overthrow, but to improve the socialist order, turn down Matyas Rakosi's personality cult, correct hard mistakes and bring perpetrators to justice. The article shows that democratic forces of Hungary gave rise to peaceful removal of Stalin's state structure and to formation of the democratic socialism with national features. The author states that provocations and military

interference of the USSR into home affairs of Hungary were the principal cause of mass uprising of civil population. He also underlines that the Revolution leaders took into account interests of the USSR, they were constantly holding talks with Soviet management, and avoided involving power structures (army, police, security forces), except some certain commanders and units into combat actions against occupation of Hungary. The author points out that not a single country in the world stood up to defend and support Hungary, and stresses that the Revolution ideas were put into practice in evolution way during 70-80s of the XX century.

Keywords: *Hungary, personality cult, dictatorship, National Revolution, counterrevolution, occupation, invasion, popular uprising, socialism and reformation, democratic system.*

УДК 327(73)+316.42

Чекаленко Л.Д., Дорошко М.С.

СТРУКТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Проналізовано причини розвалу СРСР і створення СНД та викладений власний погляд щодо цих проблем. Обґрунтовано політику України в СНД та боротьбу нашої країни за демократизацію пострадянського простору. Доведено, що основною складовою колапсу СРСР був особистісний фактор, бажання вивести з тіні величезну власність, чого не можна було зробити за часів комуністичної системи. Серед основних кризових явищ пострадянського простору виділяються: відсутність гарантій безпеки та відповідного захисту, невизнання і неукріплення державних кордонів ННД, жорстка економічна конкуренція ННД на третіх ринках, диктат та шантаж Кремля, торгові війни, сировинна залежність, відсутність виходу до моря тощо. Війна, яку веде Росія проти України, як «лакмусовий папір» виявила стратегічних партнерів нашої держави на пострадянському просторі, а також її прихованих ворогів. Автори характеризують обережну політику України стосовно СНД, якою позначено весь період перебування нашої країни в цій організації і дають оцінку сучасній ситуації, яка склалася навколо України і СНД.

Ключові слова: *колапс СРСР, Україна, агресія Росії, СНД, національна безпека, торгові війни, кордони, світові актори, ННД, диктат та шантаж Кремля, стратегічні партнери.*

Концепція Нових Незалежних Держав (ННД) та її результат, втілений у створеній міжнародній організації СНД та низці субрегіональних структур, піддається певній критиці країнами, що об'єктивно ставляться до аналізу навколишніх подій та підтримки і, навіть, виправдання з боку інших учасників пострадянського утворення, які, як правило, є глибоко залежними від російського чинника.

Попри гучні заяви деяких державних ЗМІ учасниць СНД про успішність даного інтеграційного проекту та його відгалужень у вигляді інших міжнародних субструктур, об'єктивні фактори і статистика свідчать про протилежне: підтверджують глибокий колапс утворення та кризи його складових, що охопила всі наново проголошені країни. З розгортанням війни Росії проти України проект СНД, як бачимо, не витримує критики, і фактично не є дієспроможним, а повна підтримка країни-агресора її васалами в ООН та в інших міжнародних організаціях на протипагу більшості країн світу, доводить колапс демократичних засад для всіх варіантів об'єднавчих проектів на пострадянському просторі.

Дослідження зазначеної проблематики розвивалися за кількома напрямками, що пов'язані з державними установами Москви, а також проросійськими країнами-васалами [1-6]; державами-членами ГУАМ, що самостійно намагаються вибудувувати власний шлях розвитку [7-10] та західними дослідниками [11; 12]. Всі історіографічні роботи так чи інакше висвітлюють

процес розпаду СРСР, історію утворення СНД, сучасний розвиток країн пострадянського простору. Західні дослідження переважно зосереджені на оцінках спроможності пострадянських країн. Водночас російські «дослідники» дотримуються шовіністичної путінської політики, переповідаючи відомі пропагандистські кліше, де критика кремлівського курсу рівнозначна самознищенню. «Дослідники» країн-васалів підтримують російського сусіда і повторюють далекі від об'єктивності судження, запозичені з державних документів Російської Федерації. Доволі рідко серед публікацій можна зустріти вдумливий аналіз та обережні прогностичні сценарії, які, однак, зводяться до майбутнього проблемного існування СНД.

Мета статті полягає у дослідженні ключових причин формування протилежних зовнішньополітичних позицій ННД та сучасних тенденцій їх розвитку, стратегічних викликів і проблем, які визначатимуть контекст подальшої еволюції російського проекту у майбутньому.

Реалізація поставленої мети передбачає наступні завдання: дослідити проблематику колапсу СРСР, як джерела і чинників формування ННД; проаналізувати особливості окремих політик провідних учасників простору; виявити та об'єктивно охарактеризувати сучасний стан і за можливістю сформулювати прогностичні сценарії майбутнього наново проголошених країн.

Із колапсом біполярної системи міжнародних відносин про власну незалежність заявили 15 радянських республік, які прийняли відповідні державні документи, що закріплювали їх міжнародну правосуб'єктність. Ново-і наново проголошені держави зіткнулися з низкою нових викликів, до яких вони, перебуваючи у системі Радянського Союзу, не були готові. Загрози виходили як з близького оточення, внутрішнього політичного та економічного стану, так і від далеких сусідів. Різнилися вони і за своїми характеристиками. Найнебезпечнішими розглядалися ядерні виклики, оскільки нові держави, серед яких і такі, що відмовились від ядерної зброї і здали її Російській Федерації – Україна, Білорусь та Казахстан – були позбавлені ядерного захисту, а отже стали вразливими для ядерної загрози.

Інша небезпека знаходилася в економічній площині, оскільки колишня радянська економічна інтеграційна модель вибудовувалася десятиліттями, а у деяких напрямках століттями, і була закладена ще за часів Російської імперії. Різкий перехід з жорстко централізованої планової економіки на ринкові відносини похитнув практично всі республіки цього простору. До гальмівних причин додалися і неочікувані фактори, такі як запровадження Російською Федерацією ринкових цін на енергоносії, від яких залежала переважна більшість союзних республік; відмова Кремля від дотацій своїх сусідів, які звикли жити за подібним сценарієм взаємовідносин понад 70 років; необхідність пошуку нових ринків збуту власної продукції, яка відрізнялася низькою якістю і не користувалася попитом за кордоном; розгортання боротьби за ринки збуту з Росією і посилення конкуренції з російською

продукцією на третіх ринках; протистояння російському впливові і прямому втручання Москви у внутрішні і зовнішні справи ННД.

Слабкі держави пострадянського простору, що були територіально і економічно обмежені і відрізані від ринків третіх країн, нашвидкоруч віднайшли спільну мову з Москвою і включилися у всі кремлівські програми і плани з відтворення колишнього цілого, яким був СРСР. Сильні держави, переважно ті, які мали достатньо енергоносіїв і практично не залежали від російського ринку збуту і російських сировинних поставок, обрали хоча й важкий до реалізації, однак самостійний шлях розвитку. Серед таких, наприклад, Туркменістан, що закріпив власний нейтралітет з 12 грудня 1995 р. Україна, Республіка Молдова, Грузія і Азербайджанська Республіка, які послідовно відстоювали власний суверенітет і право на самостійний розвиток, за підтримки США об'єдналися в міжнародній організації ГУАМ, яка із приєднанням Узбекистану у 1999 р. отримала назву ГУУАМ, а з його виходом 2003 р. повернулася до попередньої абрєвіатури, прийнявши оновлену назву: Організація за демократичний розвиток ГУАМ (ОДЕР-ГУАМ) із штаб-квартирою у Києві. Простежуючи розбудову ОДЕР-ГУАМ (з 1997 р.) та аналізуючи діяльність організації, можна зробити висновок про неавторитетність і, на жаль, геополітичну та економічну неспроможність цього міжнародного утворення.

Серед гальмівних причин політичного розвитку ННД виокремимо геополітичні виклики, що найяскравіше виявилися у жорсткій боротьбі Вашингтону і Москви за вплив на цей регіон. Нині до зацікавлених сторін долучилася й КНР, що обрала «м'який» варіант впливу на євразійський простір і досягла доволі помітних успіхів у просуванні власних інтересів як у політичній сфері впливу на керівництво держав Азії, так і на ринки середньоазійських країн.

Зазначимо, що при всій зацікавленості регіоном інтереси США до пострадянського азійського простору коливалися залежно від ринкової енергетичної кон'юнктури, яка, фактично, диктувала і формувала зовнішньополітичну поведінку цієї могутньої країни. Це і визначення номенклатури країн «вісі зла», розгортання війн проти тих, хто пручався американському тискові, уведення санкцій, перехоплення ініціативи контролю за територіями, розміщення військових баз, вигідне кредитування тощо. Мова йде про американську присутність у Киргизстані, Таджикистані, Казахстані й Узбекистані під час розгортання іракської, іранської та афганської військових кампаній; про посилення американського впливу в Україні, Грузії, Молдові і на Кавказі під час політичних криз тощо. Із реалізацією США геополітичних завдань, що підтверджують події в Іраку, Ірані або Афганістані, американський інтерес до регіону Середньої Азії, як транзитного шляху для перекидання військ (оскільки відпала потреба у дозаправці літаків ВПС США) і

спрямування енергопотоків слабшав, переорієнтувавшись на інших міжнародних суб'єктів, що потрапляли у фокус американського зосередження.

Подібна ситуація склалася також з міжнародною організацією ГУАМ, яка була потрібна США у якості складової світової енергетичної мережі постачальників енергосировини американській економіці. Із забезпеченням власним сланцевим газом, у результаті чого США перетворилися на газового експортера, інтерес Вашингтону до ОДЕР-ГУАМ зменшився. Нині практично все, що США залишили по собі на азійському просторі СНД – зброя, техніка, розбудована інфраструктура тощо – поступово концентрується в руках Москви через купівлю або пряме привласнення, тиск і шантаж місцевої влади тощо. Зазначимо також, що Росія не тільки сприяє ліквідації іноземних військових баз у країнах пострадянського простору, а й на їх оснащенні активно розбудовує власні [7]. Гіперзалежність республік Середньої Азії від російського чинника зростає у геометричній прогресії.

Китай свою присутність у Середній Азії закріплює договірно-правовими домовленостями. Пекін уклав угоди про стратегічне партнерство з Казахстаном, Таджикистаном і Узбекистаном, внаслідок чого спостерігається нарощування китайської присутності у регіоні, концентрація китайського капіталу у країнах Середньої Азії тощо. Наявність капіталу спричинила приплив китайської робочої сили, вимивання місцевих робітників із займаних посад, поширення освітніх програм китайського спрямування тощо. Поступове економічне опанування центральноазійськими територіями відбувається через скупівлю акцій підприємств з видобутку і переробки копалин, переважно нафти і природного газу; будівництво транспортної інфраструктури, переважно залізниць і сухопутних логістичних центрів; розбудову і опанування зрошувальною системою, від спроможності якої залежить територія автономного Синьцзян-Уйгурського району Китаю (СУАР), що активно користується центральноазійськими водними ресурсами.

Додамо, що «м'яка» сила, яку сповідує КНР у Середній Азії, не завжди сприяє успішному розгортанню китайських геополітичних проєктів. Незадоволення азійських республік політикою КНР викликала побудова каналу Чорний Іртиш-Карамай, що загрожуватиме екологічному становищу Казахстану [7]. Додаткових проблем Казахстану додає і несанкціонований потік китайських трудових мігрантів до країни, яких в Казахстані офіційно налічується понад 300 тис. осіб. Китайська сторона всіляко заохочує переселенців і мігрантів, фінансуючи безліч економічних і соціальних проєктів. Чисельно збільшується китайське населення в Узбекистані, яке опановує сільськогосподарський ринок країни тощо.

Регіон Середньої Азії входить до сфери геополітичних інтересів як Китаю, так і Росії. Інтереси цих двох ядерних держав нині зіткнулися у боротьбі за лідерство в цьому регіоні, а економічні і політичні проєкти цих потуг перетинаються, конкуруючи між собою. Інтереси обох країн зіткнулися і в

межах співпраці країн-членів ШОС, куди також входять держави Середньої Азії. Питання стосується також і формату співробітництва у міжнародних організаціях, зокрема в ШОС. КНР запропонувала запровадити зону вільної торгівлі серед всіх учасників ШОС, що вступатиме у протиріччя з умовами функціонування російського проекту митного утворення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), де також присутні країни середньоазійського регіону.

Середньоазійські країни є доволі обережними у виборі геополітичних лідерів і, використовуючи набутий історичний досвід та природну прискіпливість у прийнятті геополітичних і стратегічних рішень, успішно користуються наданими можливостями у всіх напрямках.

Низку питань щодо майбутнього розвитку викликає і заявлена в середині 1990-х рр. союзна республіка Росії і Білорусі. Штучність утвореного об'єднання, нав'язана згори схеми врядування, протилежні економічні моделі розвитку, не порівняльні характеристики спроможностей союзників тощо, породжують торговельні війни, політичні закиди, обопільні пропагандистські кампанії і відвертий шантаж сильного союзника. Поза глибоку економічну залежність Білорусі від Росії, на яку припадає понад 60% експорту-імпорту республіки, Білорусь захищає провідна складова збройних сил Росії – 300 тис. військових московського округу, що міцно закріпилися на білоруському західному кордоні і є активними учасниками Колективних Сил оперативного реагування (КСОР) військового російського блоку ОДКБ [13].

Російська військова машина міцно закріпилась і на вірменському плацдармі: утворила за аналогією з Білоруссю об'єднане угруповання військ (ОУВ): «за умов збереження суверенітету Вірменії, окремі підрозділи армії і органів безпеки – за узгодженням сторін – увійдуть до складу ОУВ збройних сил Росії». Таким чином, три наступально-оборонні вектори агресивної політики РФ: Східноєвропейський, Кавказький і Середньоазійський сформовані та забезпечені відповідними військовими контингентами.

Міжнародні відносини ННД регулюються великою кількістю документів різного рівня відповідальності, більшість з яких прийнято у перші роки формування СНД. Тільки з 1991 по 1995 рр. Україна підписала 442 документи, серед яких понад 60 із конкретними застереженнями. Не підписано 152 документи: з них 74 військово-політичного характеру (формування сил та структур колективної безпеки, миротворчих об'єднань, з прикордонних проблем тощо), 22 – економічного і соціального, 56 – організаційно-правового характеру. Підкреслимо, що з усієї маси договірних паперів учасники формування ратифікували тільки 12 спільних документів.

Аналізуючи ситуацію, що склалася на пострадянському просторі, виникає питання: чому колишні республіки СРСР обрали той чи інший варіант подальшого розвитку, що спонукало деяких з них делегувати лідерство Москві? Що диктувало зовнішньополітичні уподобання? Дотаційні країни

колишнього СРСР після його колапсу за традицією обрали сильних зовнішніх партнерів, які можуть захистити, підтримати, і на яких вони у переважній більшості орієнтувались за радянської доби. Такою опорою була Російська Федерація, яка і зараз є лідером простору, ядерною державою, заможною і тоталітарною. Росія диктувала країнам-васалам «правила гри», формувала і реалізовувала власну модель і впроваджувала у життя механізми керування цим простором.

Важливою мотивацією, яка спонукала більшість держав зробити «російський» вибір є залежність їхнього географічного положення, замкненість у серединній Азії та відсутність виходу до моря. Батько американської геополітики морський капітан А.Т. Мехен, у роботі «Вплив морської сили на історію (1660-1783 pp.)» обґрунтував важливість географічного чинника у формуванні держави та її політичних інтересів. Американський геополітик Н. Спідмен також підтримував подібну ідею та вважав, що «сила у кінцевому рахунку створює спроможність вести успішну війну, а у географії лежать ключі до проблем воєнної і політичної стратегії» [11]. Морські шляхи і користування ними створили не одну розвинену державу, а відсутність такого багатства диктувала державам другорядність і, як правило, відсталість. Тому ті ННД, які історично позбавлені морського простору – середньоазійські республіки, Молдова та Білорусь – були приречені шукати підтримки і захисту сильних союзників, яким виявилась Росія.

Водночас багатьох держав відштовхнула від російського напрямку імперська політика Москви, яка доволі швидко поміняла риторичку від рівності та взаємодопомоги на диктат і шантаж. Москва розглядає пострадянську територію власним геополітичним простором для реалізації російських інтересів, зокрема ринку збуту неконкурентоспроможної продукції та сировинного додатку й джерела робочої сили. У геополітичному розумінні Росія вважає пострадянський простір власним надбанням, що «по праву» отримала від російської імперії. Про чіткі цілі щодо країн СНД керівництво Росії заявило ще у 1995 р. та офіційно закріпило у документах Кремля [9; 10]: у Стратегічному курсі РФ щодо країн-членів СНД пострадянський простір оголошений Москвою зоною російських інтересів та підкреслюється право Росії (яке вона привласнила) захищати своїх співвітчизників, зокрема і у країнах СНД, будь-якими засобами. Зазначені положення означають пряме втручання у внутрішні справи суверенних держав і пряму загрозу суспільствам, що входять у цей простір.

Сучасне буття країн, які називаємо Новими незалежними державами, склалося нерівномірно і, як виявилось згодом, переважно невдало. Порівняно успішними у цьому контексті виявились ті, які вчасно розірвали зв'язки з радянською імперією, а саме країни Балтії: Естонія, Литва і Латвія. У зв'язку з зазначеним варто наголосити, що країнам Балтії активно допомогли і підтримали на всіх міжнародних рівнях США та провідні європейські держави,

учасники ЄС і НАТО, узявши на себе борговий та безпековий тягар балтійських союзників.

Інші держави, що проіснували у межах Радянського Союзу довший час, майже 70 років, намагалися самостійно прокласти власний шлях розвитку і розбудувати державний механізм відповідно до міжнародних принципів та уявлень. Десь шляхи були схожими, але загалом вони різнилися моделями, схемами, методами впровадження і засобами реалізації.

З метою утримати пострадянські держави, російське керівництво ініціювало проект міжнародної організації «Співдружності Незалежних Держав», який доволі швидко розбудувався, втілюючись у 63 адміністративні структури, з яких 8 статутні. СНД, за задумом її авторів, мала забезпечити поступовий перехід країн, що об'єдналися, до нової форми існування, а можливо, до нового інтеграційного простору. Це, як передбачалося, дало б змогу провести політичні та економічні реформи, докорінно перебудувати економічні засади державного розвитку з тим, щоби досягти значного зрушення у політиці, економіці та соціальному забезпеченні населення. Рівень міждержавних домовленостей мав убезпечити учасників СНД від будь-яких загроз, гарантувати внутрішньодержавну стабільність та протистояти внутрішньодержавним сепаратистським тенденціям. СНД як механізм безпеки на пострадянському просторі покликаний був також сприяти мирному розв'язанню міжнаціональних конфліктів. Організація об'єднувала 12 держав колишнього єдиного геополітичного простору, які взяли на себе зобов'язання розвивати рівноправне взаємовигідне співробітництво, формувати спільний економічний простір, митну політику, захищати навколишнє середовище, взаємодіяти в гуманітарній та інших сферах. Країни СНД успадкували могутній природничий, виробничий та науково-технічний радянський потенціал, хоча не всі з них змогли ним відповідно скористатися [14-17].

Перший крок із виходом зі складу СРСР зробила Росія, яка проголосила власну незалежність від інших республік 12 червня 1990 р. Російське керівництво, очолюване Б. Єльциним, вбачало неможливим залишатися у спільному союзі – колишньому радянському просторі – і намагалося якомога швидше закріпити незалежність Росії. Цей конфлікт, на наше переконання, – протистояння між російською елітою, що народжувалася та застарілою радянською системою, що не витримала діалектичного тиску об'єктивних обставин, призвів до колапсу СРСР. «Вивільнення від СРСР» нинішнім російським керівництвом вбачається чи не найбільшим злочином російського лідера того часу Б. Єльцина перед російським народом та державою.

Що спонукало перших осіб Росії до такого кроку? Небажання утримувати інші республіки за рахунок Росії? Чи незговірливість союзної влади? А можливо і невдалий державний переворот ДКНС 21 серпня 1991 р. у Москві, який провалився? У результаті всі прогорбачовські кола фактично підписали самі собі смертний вирок. Вірогідно, всі ці фактори так чи інакше привели

учасників (за легендою – «на полювання») до засніженої Білорусі 8 грудня 1991 р.

Виникає питання щодо повноважень перших осіб трьох республік, які приймали рішення про ліквідацію СРСР. Спостерігаємо допущене порушення норм міжнародного права та законодавства СРСР. У 1922 р. СРСР створювали не три республіки, а декілька. Аналітики гублять Закавказьку Соціалістичну Федеративну Радянську Республіку, яка об'єднувала Грузію, Вірменію й Азербайджан. Нагадаймо і про «грузинський конфлікт», коли керівництво компартії Грузії вийшло зі складу засновників СРСР, заперечуючи власне його існування. Забувається і про те, що українська делегація внесла стільки зауважень і пропозицій до проекту союзного договору, що суттєво корегувало радянську систему. Тодішнє керівництво більшовицької Росії цього «не помітило» [14-17].

У 1991 р. не врахували також і думку азійських республік СРСР, що були насильно офіційно приєднані до Радянського Союзу лише у 1924 р. Водночас не запитали керівництво автономних республік та округів союзно-федеративної російської радянської та на 1922 р. вже соціалістичної імперії – РСФРР. Ті, хто зібрався у с. Віскулі 8 грудня 1991 р., прагнули влади і якомога швидшого виведення її з тіні. Натомість «тінь» була доволі заманливою, включаючи всі радянські накопичення, гроші партії, золотий запас, валютний запас, нерухомість тощо.

Спростовуючи всі необґрунтовані заяви щодо «ширих» сподівань керівництва Росії на демократичне та рівноправне роз'єднання, зазначимо, що Росія готувалася до цього кроку – розвалу Союзу (нині вже «історичного рішення») заздалегідь. Це підтверджується попереднім переведенням накопичених радянськими громадянами грошей з республіканських відділень ощадних банків СРСР до центрального Внешторгбанку Росії в Москві, а також реалізованим російським керівництвом підпорядкуванням, переведенням провідних гігантів радянської промисловості союзного значення під республіканське управління Росії тощо.

Центральні ЗМІ поступово готували до цього кроку і громадську думку: апофеозно і голосно розгорталися судові справи нечесних на руку розкрадачів державної власності – перших осіб деяких республік (узбецькі справи, молдовські негаразди), політдіячі клеймили ганьбою, а силовики розправлялися за допомогою озброєних військ (М. Горбачов) з «націоналістичними» виступами у країнах Балтії та в Україні, дали розгорітися вірмено-азербайджанському конфлікту в Нагірному Карабаху. Планам ліквідації допоміг і ДКНС – невдала спроба М. Горбачова утриматися при владі у Кремлі. Отже, ще раз підкреслимо: боротьба за владу, особистісні фактори були основними чинниками ліквідації СРСР.

Після підписання документів про ліквідацію СРСР та створення СНД Верховна Рада України (ВРУ) 10 грудня 1991 р. внесла до оприлюднених

паперів низку застережень, які виклала в ухваленому спеціальному документі «Про ратифікацію Угоди про створення СНД». Серед застережень ВРУ були вимоги щодо єдиного, тобто всіх ядерних республік колишнього СРСР, контролю над ядерною зброєю, а також її повної ліквідації; визнання територіальної цілісності та недоторканності кордонів країн-учасниць СНД; проведення узгодженої політики соціального захисту й пенсійного забезпечення військовослужбовців та їхніх сімей; у межах СНД створення на паритетній основі координаційних інститутів; вирішення проблемних питань та суперечок шляхом переговорів на засадах міжнародного права та ін.

Таким чином, застереження свідчили, що Україна, спираючись на норми міжнародного права, намагалася захистити власні права та відстояти концепцію щодо СНД, а саме всіляко протидіяти перетворенню Співдружності у наддержавну структуру, очолювану Російською Федерацією.

21 грудня 1991 р. у тодішній столиці Казахстану Алма-Аті було проведено другий саміт СНД. За рішеннями саміту глави держав прийняли незаконне рішення – місце СРСР у різних міжнародних організаціях передали Російській Федерації. Цим рішенням республіки допустили грубу юридичну помилку, фактично пішли на конституційний злочин, оскільки порушили всі законодавчі акти СРСР та, зокрема Росії. Було підписано також Угоду про спільні зусилля з питання ядерної зброї. У підписаному Протоколі наради глав незалежних держав усі учасники погодились, що тактичну ядерну зброю буде вивезено з території ядерних держав – України, Білорусі та Казахстану – до Росії до 1 липня 1992 р.

На третьому саміті СНД, що відбувся у Мінську 30 грудня 1991 р., були ухвалені Угода між державами-учасницями СНД щодо стратегічних сил, Угода глав держав СНД щодо власності колишнього СРСР за кордоном, кілька протоколів. В Угоді про власність йшлося, зокрема, про рішення учасників СНД розподілити власність колишнього СРСР за кордоном «справедливо». Це означало, що власність СРСР буде поділена між республіками з розрахунку за внесену частку кожної республіки у формування союзних накопичень: золотого запасу, алмазного фонду, грошової маси, валютних запасів, Гохрану СРСР, закордонної нерухомості, війська та зброї. У зв'язку з цим частка України становила 16,34%. Для остаточної реалізації прийнятого рішення утворювалася спеціальна комісія, якій було надане завдання виявити та оцінити власність СРСР, до того ж не виключалося залучення до роботи у комісії іноземних аудиторів. Але цього зроблено не було.

Учасники саміту підписали також Угоду про спільну діяльність у дослідженні та використанні космічного простору, яку Україна підписала з деякими застереженнями стосовно незгоди використовувати космічну сферу у якості випробувального майданчику для ядерних програм та зброї.

Четвертий та п'ятий саміти глав держав СНД (16 січня 1992 р., Москва і 14 лютого, Мінськ) мали суто військове спрямування. Розглядався проект

Договору про колективну безпеку (прийнятий 15 травня 1992 р.), було прийнято Заяву глав держав-учасниць СНД щодо військових питань, підписано Угоду про військову присягу у стратегічних силах (Україна не підписала), Угоду про статус стратегічних сил (Президент Л. Кравчук підписав цей документ із застереженням про те, що Україна може вийти з угоди наприкінці 1994 р.), про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД, Декларацію про дотримання принципів співробітництва у межах СНД, Угоду про правові гарантії військовослужбовцям, звільнених з військової служби, Угоду про Сили спільного призначення (Україна не підписала), Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження, рішення про Раду міністрів оборони СНД (Україна не підписала), Протокол про реформування і статут збройних сил колишнього СРСР (у документі не йшлося про Чорноморський флот), а також протокол про військово-морську символіку (Україна не підписала).

Україна також не підписала Статут СНД від 22 січня 1993 р., вбачаючи у ньому загрозу для самостійного розвитку держави, а також положення, що суперечать законодавству України. Йдеться про статті 11 і 12 документу, де закладено право інших країн простору втручатися у внутрішні справи учасника СНД, якщо вони вбачатимуть у ситуації у цій країні загрозу собі і Співдружності в цілому [18-20].

З 1992 р. в СНД утвердилася практика прийняття політичних рішень на основі консенсусу зацікавлених сторін. Водночас кожна сторона має право заявити, що її не влаштовує певне рішення. Це здійснюється шляхом не підписання відповідного документа. Рішення вважаються обов'язковими тільки для тих держав, що їх підписали. Гальмівним чинником для функціонування механізму СНД виявилася ситуація, що склалася з правовою договірною базою: лише деякі угоди беззастережно було визнано всіма державами.

З перших кроків заявленого незалежного існування республіки зіткнулися з низкою невирішених ще за часів СРСР проблем. Найбільш гострим на той час і доволі небезпечним виявилось питання державних кордонів.

Найвідповідальнішим завданням будь-якої держави є становлення і збереження суверенітету, пріоритетною складовою якого є захист територіальної цілісності, обмеженої державними кордонами. Кордони між колишніми радянськими республіками були радше віртуальними, ніж реальними, часто відсутніми на географічних картах і не позначеними на місцевості. Вони встановлювались ще за часів російської імперії, для асиміляційної політики якої кордони між загарбаними землями лише заважали і були непотрібними. До нині невирішеність кордонних питань є болючою темою практично всіх ННД.

Киргизстан з Таджикистаном мають чимало спірних прикордонних ділянок. Така ситуація провокує контрабанду наркотиків, зброї тощо. Кордон між Баткенською областю Киргизстану й Таджикистаном складає 650 км, з яких

підтверджено 70%. З 2002 р. питання щодо врегулювання не зрушило з місця, оскільки учасники не змогли знайти відповідну карту розподілу територій. Нарешті карту було знайдено в архівах Російської Федерації і сторони розпочали копітку роботу встановлення кордону на цій ділянці.

Періодично загострюються територіальні суперечки Узбекистану з Таджикистаном. У 2000 р. узбецька сторона навіть заміняла гірські ділянки кордону з Таджикистаном через загрозу бойовиків Ісламського руху Узбекистану (ІДУ). Не визначеними залишаються 20% тисячокілометрового кордону обох країн. На території Таджикистану розташовано декілька узбецьких анклавів, а на території Узбекистану один таджицький, що також створює низку проблем.

Нагадаємо, що війна Росії проти Грузії 2008 р. розчленувала останню на три частини. У результаті російської агресії і неповаги до суверенітету колишнього партнера по СНД Грузія денонсувала угоду про членство у цій організації.

Самопроголошена республіка Нагірний Карабах й досі перебуває у невизначеному статусі «замороженого конфлікту» Вірменії й Азербайджану, як і Придністровське питання.

До війни призвела агресія Росії проти України, загарбання Росією Кримського півострова у 2014 р. і намагання захопити території на сході України – Донецьку і Луганську області.

Російська сторона практично не визнає права будь-якого суб'єкта міжнародних відносин пострадянського простору на самостійне існування. В українському випадку Москва почала шукати інші важелі впливу на Україну через прозорий у деяких ділянках українсько-російський кордон. Росія активно використала і той факт, що Україна погодилась на російську пропозицію щодо вилучення з тексту угоди про держкордон статей щодо морського розмежування. Сторони відклали вирішення зазначеного питання на «потім».

Питання делімітації (опису) і демаркації (позначення на місцевості) українсько-російського кордону значно затягнулося. У 1998-1999 рр. вдалося лише у загальних рисах розмежувати лінії землекористування суб'єктів господарювання у прикордонних областях РФ і України. Делімітація сухопутної частини кордону між країнами була завершена у 2002 р. та закріплена 23 січня 2003 р. Договором між Україною і Росією про державний кордон. Цей документ було підписано у компромісному варіанті – із вилученням статей про розмежування прилеглих морських зон в Азовському і Чорному морях. Росія дотримується жорсткої позиції щодо Азовського моря, вона ухиляється від прийнятої міжнародної практики поділу водного простору. Політика Кремля довела, що Росія не прагне до встановлення офіційного кордону з Україною та вживає відповідних кроків – веде воєнні дії, аби цей процес загальмувати або відкинути в цілому і назавжди.

Проблема невизначеності кордонів веде до глибинних загроз існуванню держави, провокує їхню прозорість і беззахисність: кордони стають предметом

зазіхання з боку інших країн, терористичних груп, різноманітних бандитських формувань, пов'язаних з несанкціонованим продажем зброї та наркотрафіками.

На підтвердження зазначеного наведемо кілька прикладів. Служба безпеки Узбекистану виявила терористичну мережу (центр якої було розташовано у Киргизстані), що готувала низку терористичних актів на території прилеглої республіки. За повідомленнями з Ташкенту, на організацію терактів у Ферганській долині ІГЛ надало 70 млн. дол. США (4,2 млрд. киргизських сом). Водночас на протипіхотних мінах, якими узбецька сторона намагалася відгородитися і певним чином захиститися від існуючих прикордонних проблем, підірвалися сотні мирних мешканців з обох сторін. Окрім того, узбецька сторона увела візовий режим з Киргизстаном. Уряд Узбекистану побоюється активізації релігійних течій на півдні Киргизії, а також ІГЛ в Афганістані. За даними Духовного управління мусульман Узбекистану, в лавах «Ісламської держави» воюють 200 узбеків, а узбецьких бойовиків в Сирії нараховується до 1000 осіб. В Узбекистані за звинуваченням у причетності до ІГЛ заарештовано понад 200 громадян. Водночас, подібна інформація може бути і перебільшеною, оскільки за повідомленнями перевірених міжнародних джерел, тероризм не загрожує Узбекистану (доповідь сіднейського Інституту економіки і миру «Global Terrorism Index 2016», у якій Узбекистан внесено до списку країн, де не існує загрози тероризму). Можна припустити, що тема тероризму дещо перебільшується з певною метою, а саме для посилення авторитарної системи всередині країни з наданням першій особі необмежених повноважень [21].

Ускладнюють взаємовідносини ННД і постійні торговельні війни. Так, у 2013 р. Узбекистан припинив постачання газу таджицькій стороні, поставки якого становлять 95% всього необхідного цій країні обсягу. Більшість підприємств (ТАЛКО, цементний завод) були змушені перейти з газу на вугілля. У результаті економічної блокади Таджикистану товарообіг між країнами скоротився з 300 млн. дол. у 2007 р. до 2,1 млн. дол. у 2014 р. Узбекистан виступає проти будівництва Таджикистаном Рогунської ГЕС на річці Вакш, яка, на переконання узбецької сторони, змінить баланс водних ресурсів та завдасть значної шкоди узбецькій економіці. За висновками узбецьких експертів, у разі аварії на греблі хвиля підійметься на 100 метрів і затопить кілька азійських республік. Керівництву країни довелося звернутися до міжнародних посередників, за експертними оцінками яких всі ризики були враховані [22].

Торговельні протистояння спостерігаються між всіма азійськими країнами. Казахстан увів обмеження на ввезення з Киргизстану молочної продукції через відсутність у цій державі закону про ідентифікацію тварин та повноцінних гарантій якості продукції. Киргизстан увів заборону не тільки на казахську продукцію тваринництва, але й на алкогольні, тютюнові та кондитерські товари.

Узбекистан намагався дистанціюватися від інтеграційних ініціатив, у яких домінувала Росія. Республіка Узбекистан у 1999 р. набула членства в ГУАМ, який у результаті перетворився на ГУУАМ, вбачаючи у цьому об'єднанні реальні перспективи розвитку, а згодом, напередодні президентських виборів під тиском Росії вийшов з цієї міжнародної організації (2003 р.). У 2005 р. Узбекистан уклав з Росією Договір про союзницькі відносини, у якому сторони зобов'язались (ст. 2) надати одна одній необхідну допомогу, зокрема й військову, а також надати будь-яку підтримку іншими засобами [22].

Незадоволення Ташкенту викликає також і «політика води» Киргизстану, який має водну монополію у регіоні. Низку претензій Казахстан має й з приводу «недружньої економічної політики» Російської Федерації, яка періодично шантажує країну торговельними війнами. Казахстан у відповідь вводить обмеження на ввезення російських автомобілів, будівельних матеріалів, будівельної арматури, акумуляторів, продуктів харчування, продукції птаховиробництва, російського бензину і дизельного пального. У Казахстані пропонують відновити митницю на кордоні з Росією.

Західні санкції, введені проти Росії у зв'язку з її агресією проти України та падіння цін на нафту призвели до знецінення російського рубля, що негативно впливає на казахський бізнес. За пропозицією Національної палати підприємців Казахстану (НПП) уряд готовий внести додаткові пропозиції з обмеження імпорту з Росії. Виникає питання: навіщо Казахстану Митний союз з Росією і Білоруссю, які є прямими їх конкурентами? Вимагають прирівняти тенге до рубля, підтримувати вітчизняних виробників і виробляти продукцію у своїй країні. Подібну позицію займає і Киргизія, яка потерпає від нестачі фінансових ресурсів. «Ми розуміємо, що всі китайські кредити є зав'язаними і означають імпорт технологій з КНР. Однак китайські технології значно краще і дешевше російських! Ви (тобто Росія) за останні 20 років розучились будь-що виробляти, крім турбін і зброї, а Китай – майстерня світу. І якщо він дає дешеві кредити й технології – ми візьмемо і ще подякуємо», – зазначають високопосадовці із середньоазійських країн [23].

Підбиваючи підсумки, зазначимо наступне. У низці середньоазійських країн ускладнюється також і внутрішньополітична ситуація. Узбекистан практично закритий для виїзду громадян за кордон, а тих, хто виїхав туди на заробітки, оголошують у розшук. За домовленістю Узбекистану з РФ, російські спецслужби передають узбецькій владі затриманих громадян Узбекистану, що працювали у Владивостоці та інших віддалених від центру місцевостях Росії. В Узбекистані цих людей арештовують та ув'язнюють. Поза тим, за релігійними звинуваченнями в тюрмах перебуває понад 13 тис. осіб, де які з засуджених на 15-20 років, не знають своєї провини [22].

Віртуальна тема про загрозу «кольорових революцій» насаджується в Білорусі, яку деякі українські «аналітики» називають стратегічним партнером України, стверджуючи, що «наявні можливості економічного співробітництва

й політичного діалогу з Білоруссю дозволяють мінімізувати зовнішні загрози безпеці України» [23]. Водночас білоруська військова техніка з білоруськими інженерними військовими кадрами воює на українському фронті: ракетні установки «Іскандери» з обслуговуючим білоруським військовим персоналом, оптичні пристрої практично на всіх видах військової техніки, засоби нічного бачення, безпілотники (DRON) тощо. Деякі автори видають бажане за дійсне, стверджуючи, що Білорусь дотримується положень власної військової доктрини: не розміщувати на своїй території іноземні війська. Нагадуємо, що західний кордон Білорусі – тобто кордон з Європейським Союзом на постійній основі у військовому Східному об'єднанні охороняють понад 300 тис. вояків Московського гарнізону.

Отже, Вірменія, Білорусь, Казахстан та Узбекистан – це країни, які в ООН не підтримали Україну у її боротьбі за територіальну цілісність. «Вони не підтримали резолюцію «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і Севастополі (Україна)», за яку відбулось голосування 19 грудня 2016 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Фактично, вони ставлять під сумнів суверенітет України в її міжнародно визнаних кордонах», – заявив голова Меджлісу кримсько-татарського народу Р. Чубаров [24].

Зовнішню політику пострадянських країн формує глибока залежність від Російської Федерації. На політичний вибір держав впливає економічний чинник: російський бізнес поступово опановує простір СНД, де економічне середовище знайоме і підприємства коштують не більше чверті власної справжньої ціни, що пов'язано з тотальною недооцінкою компаній країн СНД, а також зі значною корупцією. У Казахстані російський капітал представлено Газпромом, Роснефтью, РАТ ЄЕС Росії та іншими компаніями. Казахстан зацікавлений в інтеграції з огляду на міцний взаємозв'язок з ринком Співдружності: 70% експортованих казахських товарів потрапляє до країн СНД. Росія привласнила у Таджикистані підприємства «ОКНО» м. Нурек та оптико-електронний комплекс; будівництво Сангтудинської ГЕС. У Киргизстані – ракетно-торпедний завод «ШКВАЛ-ВА 111». Поза підприємствами російська сторона також опанувала військові бази НАТО Манас в м. Ош (Киргизстан), у таджицькому м. Кант – аеродром з базування Су-30СМ, Су-34, Су-35С [22; 25].

З огляду на виважену позицію України, а також із завершенням терміну дії мандату миротворців Росії в Абхазії (31 липня 1997 р.), Грузія відмовилася продовжувати термін перебування російських миротворчих сил у цьому регіоні і звернулася за допомогою до української сторони. Україну також було запрошено долучитися до групи країн Друзів Генерального секретаря ООН щодо Грузії. Ця специфічна форма сприяння розв'язанню проблем зазвичай запроваджується ООН у складних випадках затяжних конфліктів. Поза Україною учасниками групи є США, ФРН, Франція, Велика Британія та РФ. За сприяння групи Грузія розраховувала поступово замінити російські миротворчі

війська на міжнародний військовий контингент під егідою ООН (блакитні шоломи). Однак проблема ускладнилася тим, що на початку 1990-х рр. країни СНД власноруч передали повноваження миротворчості російській стороні, уклавши відповідну угоду і створивши безпековий і дипломатичний прецедент.

Користуючись складним політичним моментом, небажанням залишати грузинську територію – стратегічний регіон Кавказу – посилилась експансіоністська діяльність РФ, яка надавала громадянам Грузії – абхазцям і осетинам – російське громадянство: майже 80% жителів цих самопроголошених республік мають російські паспорти. До того ж, російський парламент із порушенням норм міжнародного права, принципу неподільності післявоєнних кордонів, а також суверенних прав держави, втручався у внутрішні справи Грузії. У жовтні 2005 р. та серпні 2008 р. російські парламентарі висунули пропозицію щодо входження Абхазії та Південної Осетії до складу Росії, однак остання поки утрималася від такого рішення.

Чергове російсько-грузинське протистояння досягло масштабного збройного зіткнення у серпні 2008 р. Втручання світової громадськості припинило військовий конфлікт: обидві сторони мають виконувати план мирного врегулювання під спостереженням ЄС і ООН. Водночас міжнародні заходи із захисту суверенітету Грузії виявляються неефективними, оскільки Росія продовжує проводити політику розчленування країни, офіційно визнавши самопроголошені республіки, які є частиною грузинської території. Україна засуджує будь-яке втручання у внутрішні справи суверенної Грузії. Слід зауважити, що внутрішні й зовнішні проблеми Грузії не сприяють стабільності у регіоні і негативно віддзеркалюються на двосторонніх відносинах.

У подібній ситуації Україна опинилася навесні-влітку 2014 р. у результаті загарбання Росією Криму і ведення війни в українських східних областях. МЗС України у заяві від 11 березня 2014 р. назвало рішення про оголошення незалежності, прийняте Верховною радою Криму, «антиконституційним, незаконним і юридично безпідставним». Говорячи про відповідність декларації про незалежність Криму нормам міжнародного права, Росія посилається на прецедент Косово, незалежність якого Росія досі не визнала. Йдеться про подвійні стандарти. Декларація про незалежність Криму порушує національне законодавство України і положення міжнародних документів. Україна категорично засуджує пряме втручання Російської Федерації у її внутрішні справи. Дії російської сторони прямо суперечать фундаментальним принципам міжнародних і загальноприйнятим нормам міждержавних відносин.

Починаючи з 27 лютого 2014 р., після того, як з боку Російської Федерації виникла загроза, пов'язана з порушенням територіальної цілісності України, використання на території АРК військового контингенту Збройних Сил РФ, оголошення нелегітимного референдуму щодо незалежності Криму та інших протиправних дій Росії, Україною як головуючою в СНД державою було ініційовано невідкладне скликання 7 березня 2014 р. у Києві позачергового

засідання Ради міністрів закордонних справ СНД, метою якого передбачалося прийняття відповідної Заяви РМЗС про ситуацію в окремих регіонах України, включаючи Автономну Республіку Крим. Проте, СНД, на відміну від інших міжнародних організацій (ООН, ЄС, РЄ, ОБСЄ), усунулася від прийняття відповідальних політичних рішень щодо базових принципів існування Співдружності.

З урахуванням цього, українська сторона нотою МЗС України від 19 березня 2014 р. заявила про припинення головування в СНД у 2014 р. Відповідно до цього починаючи з квітня 2014 р., співробітництво України у межах СНД зведено до мінімуму. Враховуючи недотримання більшістю держав-учасниць СНД зобов'язань Сторін, закріплених в Угоді про створення СНД, щодо визнання і поваги територіальної цілісності одна одної, недоторканості кордонів, співпраці у забезпеченні міжнародного миру і безпеки, а також політичну заангажованість та неефективність існуючого формату співпраці у межах СНД, Україна залишає за собою право розглянути питання про доцільність подальшої участі у діяльності Співдружності [26].

Україна вийшла з низки багатосторонніх угод у межах СНД та припинила членство у багатьох органах галузевого співробітництва.

Практично всі країни-учасниці критикують СНД, але тільки Грузія після відомих подій прийняла офіційне рішення про повний вихід з цього формування.

Ігнорування законів суспільного розвитку підтвердили неминучість негативних наслідків і провалів нереалізованої концепції СНД – рудименту колишнього СРСР. Тут знаходять прояв великодержавницькі амбіції, російські інтереси превалюють над іншими, а втручання у внутрішні справи сусіда проголошується ледве не аксіомою розвитку двосторонніх відносин. Нині СНД, за певними спостереженнями – це ілюзорність російської міцності на пострадянському просторі, від якої декому неможливо відмовитися. З іншого боку, створення та існування СНД – це доволі недешева данина минулому із російською проекцією на майбутнє.

Список використаних джерел та літератури

1. Хроленко А. Для чего России и Армении объединенная войсковая группировка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ria.ru/analytics/20161114/1481342118.html>
2. Ачкасов В.А., Ланцов С.А. Мировая политика и международные отношения. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://freebooks.site/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/severoamerikanskaya-shkola-geopolitiki-24881.html>
3. Москва уступит и сделает скидку к цене на газ для Беларуси? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://camarade.biz/taxonomy/term/197/all.13.01.2015.08:5622350>
4. Россия выставила Беларуси новые претензии? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://camarade.biz/taxonomy/term/197/all.29.07.2014.15:3921130>
5. В российско-украинской торговой войне Беларусь возьмет сторону «старшего брата». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://camarade.biz/taxonomy/term/197/all>

6. Сохранение суверенитета и оборонной безопасности Армении гарантирует её стратегический (исторический) партнер – Россия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ria.ru/analytics/20161114/1481342118.html>
7. Дорошко М.С. Політика «перезавантаження» американсько-російських відносин як чинник відновлення гегемонії Росії на просторі СНД // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iir.edu.ua/uploads/files/%D0%86%D0%9C%D0%92_%D0%90%D0%9F%D0%9C%D0%92/%D0%94%D0%20Word.pdf
8. Президент Гурбангулы Бердымухамедов провел конференцию молодежи страны. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=10751>
9. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України. – К.: «LAT&K», 2015. – 477 с.
10. Чекаленко Л.Д. Є різні дати в нашій історії (до чергової річниці СНД) // Зовнішні справи. – 2009. – № 12. – С. 18-21.
11. Mahan's The Influence of Sea Power upon History: Securing International Markets in the 1890s. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history.state.gov/milestones/1866-1898/mahan>
12. Gray C.S., Spykman N.J. The Balance of Power, and International Order. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01402390.2015.1018412?src=recsys&journalCode=fjss20>
13. Как Китай превращает Казахстан в пустыню. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lenta.ru/articles/2013/01/23/irtysh/>
14. Указ Президента Российской Федерации от 14.09.1995 г. № 940 Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами-участниками Содружества Независимых Государств. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/acts/bank/8307>
15. Соглашение о создании СНГ («Беловежское соглашение»). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gia.ru/spravka/20111208/508143773.html>
16. Предпосылки образования СССР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russlav.ru/aktualno/obrazovanie-sssr.html>
17. Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика — федерация Азербайджанской ССР, Армянской ССР и Грузинской ССР, существовавшая с 12 марта 1922 года по 5 декабря 1936 года, одна из республик-учредителей СССР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?q=%D0>
18. Статут Співдружності Незалежних Держав. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_033
19. Акаев Ж. «Привіти» ПІЛ державам Центральної Азії. – 22.01.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rus.azattyk.org/a/26807023.html>
20. Таджикистан и Узбекистан: надежда на примирение. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurazvitye.org/publication/20150310>
21. Между рублем и юанем. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1947318?isSearch=True>
22. При длительном отсутствии на территории Узбекистана вы можете оказаться в «черном списке». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rus.ozodlik.org/a/28131460.html>
23. Голстов С.В. Украинско-беларусский диалог: поиск новых возможностей // Зовнішні справи. – 2016. – № 12. – С. 20-22. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com.ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinsko-biloruskii-dialog-poshuk-novikh-mozhливost/>
24. Проти резолюції ООН про права людини в Криму голосувало 23 країни. – 16 листопада 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/11/16/7126947/>
25. Договор о союзнических отношениях между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан. Подписан 14 ноября 2005 года Президентом Владимиром Путиным и

Президентом Исламом Каримовым в Москве. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mid.ru/ru/maps/uz/-/asset_publisher/n9psHApVxR46/content/id/421148

26. Заява Міністерства закордонних справ України щодо формату співпраці України в рамках СНД. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/20106-zajava-ministerstva-zakordonnih-sprav-ukrajini-shhodo-formatu-spiivpraci-ukrajini-v-ramkah-snd>

Чекаленко Л.Д., Дорошко Н.С. Структурные преобразования постсоветского пространства: вызовы для Украины.

Проанализированы причины развала СССР и создания СНГ, а также изложена собственная точка зрения относительно этих проблем. Обоснована политика Украины в СНГ и борьба нашей страны за демократизацию постсоветского пространства. Доказано, что основной составляющей коллапса СССР был личностный фактор, желание вывести из тени огромную собственность, чего нельзя было сделать во времена коммунистической системы. Среди основных кризисных явлений постсоветского пространства выделяются: отсутствие гарантий безопасности и соответствующей защиты, непризнание и неукрепление государственных границ СНГ, жесткая экономическая конкуренция СНГ на третьих рынках, диктат и шантаж Кремля, торговые войны, сырьевая зависимость, отсутствие выхода к морю и т.д. Война, которую ведет Россия против Украины, как «лакмусовая бумага» выявила стратегических партнеров нашей державы на постсоветском пространстве, а также её скрытых врагов. Авторы характеризуют осторожную политику Украины по отношению к СНГ, которой обозначен весь период пребывания нашей страны в этой организации и дают оценку современной ситуации, которая сложилась вокруг Украины и СНГ.

Ключевые слова: коллапс СССР, Украина, агрессия России, СНГ, национальная безопасность, торговые войны, границы, мировые акторы, СНГ, диктат и шантаж Кремля, стратегические партнеры.

Chekalenko L., Doroshko M. Structural Transformations of the Post-Soviet Space: Challenges for Ukraine.

The causes of the collapse of the USSR and the creation of the CIS have been channelled, and one's own point of view regarding these problems has been stated. The policy of Ukraine in the CIS, the struggle of our country for the democratization of the post-Soviet space is grounded. It is proved that the main component of the collapse of the USSR was a personal factor, a desire to take out of the shadows a huge property, which could not be done during the time of the communist system. Among the crisis phenomena of the post-Soviet space are identified as the main ones: the lack of security and appropriate security guarantees, the non-recognition and undefined state borders of the NIS, the severe economic competition of the NIS in third markets, the Kremlin's dictate and blackmail, trade wars, raw materials dependence, lack of access to the sea and so on. The war that Russia is waging against Ukraine, as a "litmus test", has revealed the strategic partners of our country in the post-Soviet space, as well as its hidden enemies. The authors characterize the cautious policy of Ukraine towards the CIS, which manifested itself throughout the years of organization's existence, assess the current situation that has developed around Ukraine and the CIS.

Keywords: collapse of the USSR, Ukraine, Russia's aggression, CIS, national security, trade wars, borders, World Actors, NIS, Kremlin's dictate and blackmail, strategic partners.

УДК 94(477):(470+571):355.422:327.5:316.346.2«20»

Орлова Т.В.

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

У сфері академічних досліджень щодо безпеки переважає позиція реальної політики, яка рідко, особливо у вітчизняній історіографії, розглядає значення гендерних трансформацій, що відбуваються у світі, у кожній країні, у відносинах між країнами. У статті зроблено спробу проаналізувати російську агресію проти України з гендерного погляду. З одного боку, виявляються аспекти маскулінізації сучасної Росії на різних рівнях – від цивілізаційного до персонального. Особлива увага приділена постаті В. Путіна, який у своїй внутрішній і зовнішній політиці втілює патріархальну гендерну ідеологію. Висвітлюється використання російською пропагандою гендерних символів, зокрема у протистоянні Росії із Заходом, а також у війні з Україною, яка твердо визначилась із своїм цивілізаційним вибором. Оскільки євроінтеграція передбачає корегування гендерної політики, увага акцентується на зрушеннях, що відбуваються в нашій країні у зв'язку із викликами, зумовленими необхідністю модернізації і намаганнями Москви їм перешкоджати.

Ключові слова: безпека, агресія, війна, мілітаризація, гендер, гендерні символи, ремаскулінізація, незалежність.

У сучасному світі, сповненому різноманітних загроз, які можуть перетворитися на омніцид, тобто знищення усього живого, особливе значення мають проблеми безпеки. У їх вирішенні повинні бути задіяні усі можливості, зокрема й урахування гендерного фактору. Термін «гендер», як відомо, відображає соціальні, культурні, психологічні та інші особливості взаємовідносин між статями, їхніми статусами, особливими інтересами, запитами, потребами, стратегіями [1, с. 9]. У зарубіжній соціогуманітаристиці проблема «гендер-безпека», особливо стосовно війн, розробляється вельми активно [2-9]. У сучасній Україні увага зосередилася на поглибленому вивченні різних аспектів так званої гібридної війни [10-15]. З'являються публікації, виконані у гендерному плані, але з неприхованим нахилом у суто феміністичний аналіз [16-20]. Проте поняття «гендер» стосується обох статей. А гендерних розвідок російської агресії проти України у повномасштабному обсязі практично немає. Завдання полягає у визначенні особливостей гендерних проявів у зовнішній і внутрішній політиці двох держав, що воюють. Вміле використання інформації може сприяти послабленню позицій Росії і посиленню можливостей України.

Почнемо з того, що Росія веде гібридну війну не тільки проти України, а проти усього Заходу, проти поширення вестернізації на інші землі, які Москва вважає «своїми». Починаючи з 2015 р. дослідники частіше стали використовувати словосполучення «війна ідентичностей». Дійсно, проблема ідентичності – чи не найголовніша у сучасному світі. У випадку з Росією – це

відстоювання і нав'язування іншим власної моделі розвитку, а отже, утримування в орбіті свого впливу. Україна обрала інший орієнтир у своєму прагненні до реальної незалежності. Європейський спосіб життя – це демократія, тобто рівні права для всіх, незалежно від статі. Гендер – одна з основ сучасної західної демократії. На рівні ООН і ЄС визначено, що гендерна (паритетна) демократія є не результатом, а умовою ефективного розвитку сучасного суспільства. Про РФ не можна сказати, що вона виявляє ознаки наявності хоч яких елементів «ефективного розвитку сучасного суспільства», навпаки, вона глибше занурюється у кризу. З'являється ще більше проявів неотрадиціоналізму, у якому переважають авторитаризм і патріархальний сексизм. Восени 2016 р. керівництво Російської православної церкви Московського Патріархату виступило з ініціативою на державному рівні заборонити аборти. Це викликало сильну протидію з боку громадськості. Проте та сама громадськість сприйняла і широко використала неологізм «Гейропа» (Європа геїв, тобто гомосексуалістів), зініційований російською пропагандою. На російському телебаченні було показано сюжет, у якому жінка впевнено заявила: «У Європі не чути гавкання собак, бо їх всіх геї переловили, аби з ними злягалися». Водночас гомофобія поширена як серед російських чоловіків, так і жінок. Концепт «Гейропи» використовується у підтримці символічних кордонів між Росією і Європою, а також включається у формулювання нової національної ідеї, якою стала ідея патріотизму. У ньому важливе місце займає образ «російського мужика» – сильного, витривалого, патріота своєї країни, не обтяженого постулатами толерантності. Зокрема, до тих, хто відхиляється від нормативності, гендерна девіантність Європи часто інтерпретується як закономірний наслідок розвитку західної демократії. У такому контексті опозиція владі в Росії маркується у якості прояву не тільки національної зради, але й гендерної збоченості. Не дарма ж лібералів називають «ліберастами». Зі свого боку, країни ЄС вважають гомофобію небезпечною для демократичних інститутів і добробуту своїх громадян.

Переважає більшість населення Російської Федерації далека від добробуту європейців. Крилатими стали слова відомого російського кінорежисера А. Кончаловського: «Росія живе від війни до війни, аби прикрити свою убогість». Істориками помічено: після кожної невдалої спроби здійснити модернізацію, Росія вдається до військової агресії. 11 вересня 2009 р. тодішній президент Д. Медведєв у своєму зверненні до країни «Росіє, вперед!» поставив питання таким чином: або реалізація нової стратегії й модернізація економіки, або деградація і смерть [21]. Чергова спроба модернізації не вдалася. Не допомогли величезні надходження від продажу енергоносіїв та іншої сировини. Взимку 2011-2012 рр. у Москві та інших містах РФ пройшли масові виступи протесту обурених фальсифікаціями на парламентських виборах, і загалом ситуацією у країні. Рейтинг В. Путіна знизився. Заради зміцнення власних позицій він вдався до посилення авторитаризму. Були задіяні й інші засоби,

зокрема, наголос на «духовних скріпах», нагнітання мілітаризації суспільства. Головна «скріпа» – це перемога у Другій світовій війні, що має поліпшувати загальносоціальний клімат у країні злиденного і озлобленого населення. Заради того, аби тримати його у покорі необхідним вбачається зміцнення силових структур та армії. Військова агресія – найважливіший аргумент і виправдання тому.

Мілітаризм тісно пов'язаний із маскулінністю. Чоловіче насильство – засіб чоловічої ідентифікації. Дотримуючись патріархальної гендерної ідеології, чоловіки виступатимуть поборниками війни доти, доки прагнутимуть вважатися «справжніми чоловіками». Власне цього прагнув і прагне В. Путін. Від самого початку його політичної кар'єри на вищому рівні створювався імідж справжнього «мужика». У розумінні «мачизму» В. Путіна дуже важливо мати на увазі особливості його чоловічої соціалізації, на яку чи не найбільший вплив мали вулична субкультура ленінградського підворіття і кадебістські настанови. Мав значення демографічний компонент: населення повоєнного Ленінграду складалося переважно завдяки припливу переселенців з російських сіл з традиціями святкових бійок. Як колись старші приятелі вчили, так і тепер російський президент вчить молодь: «Треба бити першим!». Власне ця настанова реалізувалася у відношенні до України.

У найгострішу проблему сучасності – проблему ідентичності – вписується проблема групової маскулінності. З іншого боку, важливою складовою сучасної російської ідентичності виступає антиамериканізм, що має різні виміри, зокрема і гендерний. Гендерні образи, символи і метафори використовуються, насамперед, для проведення символічних кордонів між двома спільнотами і підтримки позитивної колективної ідентичності Росії. З 2009 р. важливим фактором російського антиамериканізму виступало протиставлення національних маскулінностей, які уособлювали президенти В. Путін та Б. Обама [22]. Перший, в російських та у багатьох іноземних засобах масової інформації, навіть американських, зображався як справжній «мачо», сильний чоловік, який ледь «не витирає ноги» об американського президента. Натомість Б. Обама зображався як слабка, тендітна, нерішуча особа. Особливо затребуваним стало протиставлення двох президентів у зв'язку із загостренням російсько-американських відносин через українську кризу. Російські медіа використовували репрезентації мужності В. Путіна та Б. Обами з метою легітимації влади й обстоювання права Росії на незалежну зовнішню політику. Стосовно політичних акторів такого рівня характеристика за допомогою гендерних маркерів вела до визначення їх місця в ієрархії влади: чим більш мужніми зображаються політики, нації, держави, тим більше вони відповідають еталону влади.

Наразі можна лапідарно окреслити гендерні моменти перемоги Д. Трамп на президентських виборах у США 8 листопада 2016 р. Жінка Х. Клінтон не перемогла, хоча вона одержала майже на 200 тис. голосів більше, але виборці

віддали перевагу чоловікові. Американці відвернулися від слабого президента-демократа, оскільки республіканець пообіцяв знов зробити Америку сильною. У Росії перемогу Д. Трампа радо вітали, сподіваючись на покращення відносин. Головна мета В. Путіна – ділити владу над світом з американським візаві. Проте у змаганні маскулінностей – перевага на іншому боці. Одна з підстав – сильніший цивілізаційний фундамент. Північноамериканська цивілізація є «донькою» європейської, а у тої – в генокодї закладено «*Dura lex – sed lex*» («Закон суворий, але це закон»). Історії відомі два типи соціальної організації. В основу першої закладено власне закон, який над владою. В основі другої – ієрархія, тобто влада над законом, яка перейшла у спадок від візантійської цивілізації до російської. Одним з проявів візантизму в історії російської імперії від давнини до сьогодення було те, що він підштовхував державу до того, аби вона практикувала неправові форми управління, порушувала природні права і свободи громадян (своїх та чужих).

У сучасному науковому лексиконі термін «візантизм» – тонка дипломатія, хитрощі, підступність, інтриги. Важка міжнародна обстановка, у якій існувала візантійська держава в давнину, а російська пізніше, породила хитромудру дипломатію, яка не гребувала ніякими засобами, серед яких на першому місці – брехня. Світову громадськість вже не дивують брехливі заяви російського керівництва. Психологи визначили чотири типи брехні: нарцисивний, маніпулятивний, конформістський та мелодраматичний. До перших двох здебільшого вдаються чоловіки. Зайве наводити приклади самовихваляння та маніпуляцій з боку Кремля на зовнішньо- та внутрішньополітичній арені. Особливо ганебне відверте злодійство – крадіжка мільярдів у свого народу, чужих територій, таких як Крим, чужої історії – встановлення пам'ятника київському князю Володимирі у центрі Москви, до якої він ніякого відношення не мав. Однак за вказівкою В. Путіна нині створюється нова парадигма російської історії, у якій поєднуються імперство та радянщина. В обох випадках особлива роль надається воєнним цінностям, які формують військову культуру. Російська дослідниця К. Романова у своїй статті зазначає: «У міркуваннях про військову культуру, на думку спадають такі слова, як влада, домінування, активність, агресія, звитяга, дисципліна, самовідданість. Подібні військово-патріотичні мотиви відповідають цінностям гендерної мужності» [23, с. 213-214].

На початку березня 2014 р. російський президент заявив: «Ми не збираємося воювати з Україною і з українським народом. Я хочу, щоб мене розуміли однозначно. Якщо ми приймемо таке рішення, то тільки для захисту українських громадян. І нехай спробує хтось з військовослужбовців стріляти у своїх людей, за якими ми будемо стояти позаду. Не спереду, а позаду. Нехай спробують стріляти у жінок і дітей. Я подивлюсь на тих, хто віддасть такий наказ в Україні» [24]. Йшлося про російськомовне населення України. Даючи

вказівку ставити живий щит з жінок та дітей, В. Путін не тільки спотворив російську воєнну культуру, але й порушив гендерні заборони патріархальної культури. Виступаючи на відкритих дебатах Ради Безпеки ООН на тему «Жінки. Мир. Безпека» 26 жовтня 2016 р. представниця України І. Геращенко назвала символом війни на Донбасі російських чоловіків, які воюють проти українських жінок і дітей, вбиваючи й завдаючи їм каліцтв, беручи їх у полон. Наводились цифри: упродовж двох років на Донбасі загинуло 495 українських жінок, 68 дітей, 152 дитини було поранено. В Україні нараховувалося 1,700 тис. внутрішньо переміщених осіб, з них близько 900 тис. – жінки, 236 тис. – діти. Через війну 1937 дітей стали сиротами, вдовами залишились 1213 жінок, а 1975 жінок втратили своїх синів [25].

Ці злочини коять так звані «захисники» – «справжні російські мужики», склад яких доволі картатий: кадрові військові, найманці, криміналітет, втікачі від покарання, злочинці з в'язниць, вимушені йти воювати, люмпени, безробітні тощо. Безгрошів'я, борги, кредити, неможливість одружитися... У 2014 р. в Інтернеті ходив сюжет про те, як бідкалась проста російська жінка через загибель єдиного сина в Україні. Історія така: після закінчення школи не було куди влаштуватися на роботу, а хотілося до поліції, де тільки й можна «заробити». Без протекції і хабара його не взяли, тому він поїхав «зрубати» грошей за вбивства українців («одружитися хотів» – плакала мати). Навіть звісточки надсилав: «Не журись, мамо. Ще трошки «покришимо укропів» і я повернуся».

Цинізм російської влади також виявляється у використанні гендерних символів в ганебних цілях. Залучення гендерних образів у зовнішню політику дозволяє легітимізувати одні погляди і дискредитувати інші. Яскравий приклад тому – використання материнського символу Росії у легітимації анексії Криму [26]. Путінська пропаганда активно використовувала ідею про те, що Росія-матінка повернула від мачухи-України своє дитя, коли йому загрожувала смертельна небезпека. Відносини «матері» (Росії) та її «дитини» (Криму) подавалися як цілком природні на противагу тим відносинам, які Україна намагається вибудувати на договірних засадах з ЄС («Гейропою»). Звичайно, образ країни як матері поширений не тільки в Росії: Україна-ненька. Однак на відміну від нашої країни материнський символ Росії посідає важливе місце в імперському дискурсі. Росія часто позиціонується в ролі матері всіх східнослов'янських народів. Покровительство, турбота, безкорисливість – риси, які приписуються Росії-матінці, залучаються у зовнішньополітичний дискурс, в обґрунтування ролі Росії у світовій історії і у репрезентацію відносин із сусідами (особливо слов'янами). Це буцімто накладає на Росію особливі зобов'язання, надає їй особливі права. Водночас російська пропаганда не зупинялася тільки на поверненні Криму. Лунали заклики: «Миллионы русских остались в Юго-Восточной Украине, они умоляют о помощи!... С нетерпением ждем, когда Новороссия вслед за Крымом вернется в лоно

Матери-России!» [26, с. 44]. З Новоросією не склалося. Але у тому, що сталося в Криму, ймовірно, свою роль відіграв демографічний фактор. Відомо, що серед населення Криму – багато людей пенсійного віку, а серед них – більшість жінок. Неабияку роль відіграли очікування збільшених зарплат, а головне, пенсій з «багатої» Росії. З плином часу приходять все більше розчарувань тих, хто звик вірити владі, яка подібно до радянських часів, має «всіх забезпечити необхідним». Пережитки радянської свідомості давалися взнаки у ДНР-ЛНР та навіть серед тих, хто звідти виїхав.

Звісно, під впливом російської агресії відбуваються значні зрушення у гендерних відносинах в Україні. Замість звичного символу «калини, що похилилася» – козак новітнього часу – воїн АТО. Можна зауважити, що відбулася ремаскулінізація українства. На захист незалежності стала нова генерація, яка народилася після розвалу СРСР. Україна, визначившись з курсом на Європу, працює над вдосконаленням гендерної політики. Зростає роль жіноцтва у різних сферах суспільного життя: в політиці, економіці, культурі. Прискорюється гендерна трансформація української армії. Жінки України взяли активну участь у Революції гідності, у волонтерському русі. Громадянський героїзм вони виявляють у воєнний час, особливо там, де агресія Росії та її найманців найзапекліша, дбаючи про життєзабезпечення своїх рідних. Війна на Сході України принесла страшні руйнування і страждання жінкам та чоловікам. Серед наслідків – деіндустріалізація загарбаних територій, зростання безробіття, а отже – неможливість заробити на життя собі і своїм рідним, належним чином виконати гендерні ролі. Проте напад РФ виявив пасіонарність української нації, її волелюбність та життєздатність.

Список використаних джерел та літератури

1. Айвазова С.Г. Гендерное равенство в контексте прав человека. – М.: Изд-во «Эслан», 2001. – 76 с.
2. Cohn C. Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals // *Peace: Meanings, Politics, Strategies* / Ed. by L.R. Forcey. – N.Y., Westport, L.: Praeger, 1989. – P. 39-55.
3. Макарычев А. Гендерные аспекты безопасности в контексте процессов глобализации // *Гендерные исследования*. – 2002. – № 7/8. – С. 262-282.
4. Тикнер Д.Э. Мировая политика с гендерных позиций: проблемы и подходы эпохи, наступившей после «холодной войны» / Пер. с англ. Д.И. Польшвинный. – М.: Культурная революция, 2006. – 336 с.
5. Hudson V., Ballif-Spanvill B., Caprioli M., Emmett C.F. *Sex and World Peace*. – N.Y.: Columbia University Press, 2012. – 304 p.
6. Kronsell A. Gender, Sexuality, and Institutions of Hegemonic Masculinity // *Gender, Sex, and the Postnational Defense: Militarism and Peacekeeping*. – Oxford, N.Y.: Oxford University Press, 2012. – P. 43-68.
7. *Making Gender, Making War: Violence, Military and Peacekeeping Practices* / Eds A. Kronsell, E. Svedberg. – N.Y.: Routledge, 2012. – 268 p.
8. Steans J. *Gender and International Relations*. – 3rd edition. – Oxford: Polity Press, 2013. – 288 p.
9. Sylvester Ch. *Feminist Theory and Gender Studies in International Relations*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://csf.colorado.edu/isa/sections/fts/femir.html>

10. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 4 (33). – С. 5-12.
11. Ганус А., Тамкова О. Таємні і «гібридні» війни Кремля – не винахід Путіна, а «творчо розвинений» спадок СРСР. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.expres.ua/main/2014/08/09/111617-tayemni-gibrydni-viyny-kremlya-ne-vynahid-putina-tvorcho-rozvyunenyu-spadok>
12. Березовець Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». – К.: Брайт Стар Паблішинг, 2015. – 392 с.
13. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. – Х.: Віват, 2015. – 304 с.
14. Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. – Х.: ФОП Павленко О.Г., 2015. – 268 с.
15. Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політичне дослідження. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 184 с.
16. Дудко Є. Гендерована війна: феміністичний аналіз. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/ru/genderovana-vijna/>
17. Марценюк Т. Украинские женщины на войне: от Женской Сотни до «Невидимого батальона». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gender-route.org/articles/sex_gender_practice/ukrainskie_zhenwiny_na_vojne_ot_zhenskoj_sotni_do_nevidimogo_batal_ona/
18. Kuzmenko O. Ukrainian Women Face Tough Battle for Equality in Military. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voanews.com/a/ukrainian-women-tough-battle-equality-military/3229715.html>
19. Peterson N. Putin's War: Ukrainian Women on the Front Line. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europe.newsweek.com/putins-war-ukrainian-women-front-line-331637?rm=eu>
20. Oliynyk Y. Ukrainian women at war: from Women's Sotnya to Invisible Battalion. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euromaidanpress.com/2015/12/10/ukrainian-women-war-womens-sotnya-invisible-battalion/>
21. Медведев Д.А. Россия, вперед! – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kremlin.ru/news/5413
22. Рябова Т.Б. Путин vs Обама: противопоставление национальных маскулинностей как фактор современного российского антиамериканизма // Женщина в российском обществе. – 2014. – № 4. – С. 63-71.
23. Романова Е.Н. Военная культура и ее основные характеристики // Вестник Самарского государственного университета. – 2008. – № 1 (60). – С. 213-218.
24. Интервенция по-путински: российские войска будут стоять за спинами украинских женщин и детей. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/177874-intervenciya-po-putinski-rossijskie-vojska-budut-stoyat-za-spinami-ukrainskih-zhencshin-i-detej>
25. Геращенко: «Символ війни на Донбасі – російські чоловіки, що воюють проти українських жінок і дітей». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/world/185666-iryna-herashchenko-posvarylasia-z-churkinym-na-radbezi-oon>
26. Рябов О.В. Мать и мачеха: материнский символ России в легитимации присоединения Крыма к Российской Федерации // Женщина в российском обществе. – 2014. – № 4. – С. 40-45.

Орлова Т.В. Гендерные аспекты российской агрессии против Украины.

В сфере академических исследований относительно безопасности преобладает позиция реальной политики, которая редко, особенно в отечественной историографии, рассматривает значение гендерных трансформаций, происходящих в мире, в каждой стране, в отношениях между странами. В статье предпринята попытка проанализировать российскую агрессию против Украины под гендерным углом зрения. С одной стороны, выявляются аспекты маскулинизации современной России на разных уровнях – от цивилизационного до персонального. Особое внимание уделяется фигуре В. Путина, который в

своей внутренней и внешней политике воплощает патриархальную гендерную идеологию. Освещается использование российской пропагандой гендерных символов, в частности в противостоянии России с Западом, а также в войне с Украиной, которая твердо определилась со своим цивилизационным выбором. Поскольку евроинтеграция предусматривает корректирование гендерной политики, внимание акцентируется на изменениях, которые происходят в нашей стране в связи с вызовами, обусловленными необходимостью модернизации и попытками Москвы им препятствовать.

Ключевые слова: безопасность, агрессия, война, милитаризация, гендер, гендерные символы, ремаскулинизация, независимость.

Orlova T. Gender Aspects of Russian Aggression against Ukraine.

Security-related academic studies are dominated by the stance of real politics that rarely, especially in Ukrainian historiography, considers the significance of gender transformations happening around the world, in every country, in relations between countries. The article essays to analyze Russian aggression against Ukraine from the gender perspective. On the one hand, highlighted are aspects of masculinization in today's Russia on many levels – from civilizational to personal. Particular attention is given to the figure of Putin, who, in his domestic and foreign policy, embodies patriarchal gender ideology. An emphasis is given to the use of gender symbols in Russian propaganda, specifically in Russia's opposition to the West and in its warfare with Ukraine that has firmly identified its civilizational choice. Whereas euro integration envisages correcting gender policies, underscored are changes taking place in our country in connection with challenges determined by the importance of modernization and by Moscow's attempts to interfere with them.

Keywords: security, aggression, war, militarization, gender, gender symbols, remasculinization, independence.

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК 94(477.7)

Чирко Б.В.

ЕТНІЧНІ НІМЦІ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН (1920-1950-і рр.)

Метою публікації є дослідження етнополітичних, соціально-економічних, демографічних та інших процесів, які відбувалися у середовищі німецької етнічної групи України в контексті радянсько-німецьких міждержавних відносин у 1920-1950-х рр. Автор аналізує ставлення органів державної влади до німецької етнічної спільноти, причини, механізми реалізації, демографічні та соціально-політичні наслідки політичних репресій сталінського режиму щодо етнічних німців, масові депортації німецького населення з регіонів традиційного проживання у міжвоєнний період.

Автор підкреслює, що репресивні акції були зумовлені і тісно пов'язані з адміністративно-наказовими методами здійснення внутрішньої політики, мілітаризацією економіки, колективізацією села, насильницькими хлібозаготівлями, антирелігійними кампаніями тощо. Репресії щодо «націоналістів» (німецьких, польських та інших) пов'язувалися й з міжнародним фактором – загостренням становища у світі. Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької та антипольської пропагандистської кампанії зумовили, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур щодо німецького та польського населення, що розглядалося як потенційна база «фашистської» діяльності у країні.

В публікації аналізується соціальний й правовий статус «фольксдойче» у роки Великої вітчизняної війни та ставлення до «етнічних німців» України з боку нацистського окупаційного режиму. Розглядаються статус та характер перебування етнічних німців у режимі спецпоселень, репатріації та проблеми роз'єднаних сімей у повоєнні часи.

Особливу увагу автор приділяє проблемам зняття обмежень у правовому становищі більшості німецького населення СРСР у результаті німецько-радянських переговорів в Москві 1955 р., спроби етнічних німців та органів державної влади України забезпечити етносоціальні, культурні, релігійні та духовні запити німецької етнічної спільноти в умовах сучасного українського державотворення та поглиблення демократичних процесів в українському суспільстві.

Ключові слова: етнічні німці, Україна, СРСР, Німеччина, міждержавні відносини, сталінський режим, репресії, терор, депортації, репатріації.

Етнополітичні, соціально-економічні та інші процеси у середовищі німецької етнічної групи знайшли суттєве відображення у працях українських та закордонних дослідників. Зазначені проблеми досліджуються у наукових працях В.В. Ченцова, М.М. Шитюка, Н.В. Осташевої, М.І. Панчука, В.Б. Євтуха, О.С. Рубльова, В.М. Нікольського, А.І. Савіна, А. Айсфельда, а також інших дослідників історії німецької етнічної групи в Україні. Автор пропонованої публікації продовжує дослідження особливостей становища німецької етнічної групи у контексті радянсько-німецьких міждержавних взаємин у 1920-1950-х рр.

Наприкінці 1920-х рр. в СРСР остаточно сформувався сталінський тоталітарний режим. Кардинальні зміни сталися у галузі національної політики – починає згортатися українізація, змінюється державна політика щодо національних меншин. Особливого розмаху набувають репресивні акції щодо «націоналістів» та «фашистів», зокрема із середовища національних меншин. Переслідування «націоналістів» та «фашистів» було зумовлено і тісно пов'язане з адміністративно-наказовими методами здійснення внутрішньої політики, посиленням репресивної політики тоталітарного режиму. Репресії щодо «націоналістів» (німецьких, польських та інших) пов'язувалися й з міжнародним фактором – загостренням становища у світі. Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній зумовили, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур щодо німецького та польського населення, яке розглядалося як потенційна база «фашистської» діяльності у країні. Проте цілеспрямовані пропагандистські кампанії та репресивні дії каральних органів режиму, цільовим об'єктом яких були етнічні німці в СРСР, почалися набагато раніше загострення радянсько-німецьких відносин на початку 1930-х рр. Про це, зокрема, йдеться в публікаціях доктора В. Хеделера та російського дослідника історії німців СРСР А. Савіна. На підставі архівних документів, які були виявлені нещодавно, А. Савін констатує, що, задовго до приходу в Німеччині до влади нацистів, а також виникнення воєнної небезпеки, керівництво радянських спецслужб почало формулювати концепцію німецької діаспори «як шпигунської та диверсійної бази» в СРСР [1, с. 215-217]. Нові підходи до історії виникнення та інтенсифікації антинімецьких кампаній в СРСР А. Савін обґрунтовує на підставі архівних документів. Першочергово, йдеться про такі документи, як Циркулярний лист ОДПУ СРСР № 7/37 «Щодо німецької розвідки та боротьби з нею» (9 липня 1924 р.) та Довідка КРВ ОДПУ «Німецька контрреволюційна робота в СРСР» (не пізніше 14 липня 1925 р.) [2, с. 8].

Аналізуючи зазначені документи звернемо увагу на особливий характер відносин між Радянською Росією та Німеччиною, який склався на початку 1920-х рр. 6 травня 1921 р. у Берліні була підписана тимчасова угода про відновлення торговельно-економічної співпраці між РСФРР та Німеччиною [3, с. 223-224]. Особливу роль у радянсько-німецьких відносинах відіграв Раппальський договір від 16 квітня 1922 р., на підставі якого між Росією та Німеччиною відновлювалися дипломатичні та консульські відносини. На початку 1920-х рр. у результаті активізації радянсько-німецьких відносин в Радянську Росію для роботи на промислових та інших об'єктах була залучена значна кількість німецьких інженерів. У межах дипломатичних відносин між країнами у Ленінграді, Тифлісі, Новосибірську, Владивостоці, а також Харкові, Одесі та Києві були відкриті німецькі консульства. Водночас, діяльність представників дипломатичних служб, німецьких інженерів, представників

комерційних фірм та інших громадян Німеччини, які перебували у країні, а також їх можливі контакти з мешканцями німецьких колоній відстежувалися спецслужбами режиму. Звернемо увагу і на те, що наявність 100 тис. етнічних німців, які мешкали в німецьких та менонітських колоніях країни, розглядалася Державним політичним управлінням як можлива база для здійснення широкомасштабної розвідувальної та антирадянської діяльності з боку Німеччини. В циркулярному листі ОДПУ СРСР № 7/37 «Щодо німецької розвідки та боротьби з нею» (9 липня 1924 р.) за підписами заступника голови ОДПУ СРСР Г.Г. Ягоди та начальника Контррозвідувального відділу ОДПУ А.Х. Артузова, зазначалося: «Після укладання Раппальського договору, німецька промисловість й торгівля отримали можливість розгорнути свою діяльність на території нашої республіки. З цього моменту спостерігається величезний вплив німецьких комерсантів-концесіонерів, промисловців та різних дільців, якими засновуються торговельно-промислові підприємства, транспортні об'єднання, туристичні контори та концесії» [2, с. 123]. У документі стверджувалося: «Переважає більшість цих підприємств займається розвідкою. Нерідко ці підприємства та різні контори є виключно розвідувальними бюро, для яких вивіска та зазвичай дуті комерційні комбінації є необхідним маскуванням» [2, с. 123]. Як підкреслювалося в циркулярі ОДПУ, «осною для німецької розвідки в Росії є багатомільйонне населення німецького походження (куркульські та «інтелігентські» елементи нім[ецьких] колоній у селах та містах), яке є головним джерелом отримання й збирання німецької розвідкою відомостей, на що німці звертають особливу увагу» [2, с. 124]. Центрами розвідувальної діяльності називалися організації Німецького Червоного Хреста, а також союзи німецьких колоністів – «культурферейни».

В іншому документі – аналітичній довідці Контррозвідувального відділу ОДПУ «Німецька контрреволюційна робота в СРСР» (не пізніше 14 липня 1925 р.), йшлося про участь німецького населення у здійсненні контрреволюційної та розвідувальної діяльності на користь Німеччини. Аналітична довідка, як і циркулярний лист від 9 липня 1924 р., була розроблена за участю начальника КРВ ОДПУ А.Х. Артузова. У ній значна увага приділялася аналізу становища у німецьких колоніях України. А.Х. Артузов зазначав: «Обстеження, яке було проведене КРВ ОДПУ наприкінці 1924 р. на Україні, Південному-сході та Поволжі дало такі результати: на Україні є понад 300 німецьких колоній, чисельністю понад 100 тис. душ [як відомо, за матеріалами перепису населення 1926 р. в Україні проживало майже 400 тис. громадян німецької національності. – Б.Ч.], організованих в різні колоністські союзи. Облік німців у м. Харкові засвідчив, що з наявних 300 німців жодного безробітного немає – кожен з них займає гарну посаду. Вони настільки міцно засіли в нашій промисловості, що у деяких її галузях мають в своїх руках керівництво. Між собою німці становлять особливу національну групу,

безпосередньо пов'язану з колоністами» [2, с. 153]. Аналізуючи стан німецьких колоній в Україні А.Х. Артузов зазначав, що значна частина німецького населення мешкає в Катеринославській та Одеській губерніях. Стосовно німецьких колоній Одеської губернії в документі зазначалося: «Німецькі колоністи мешкають на всій території губернії, особливо вздовж румунського кордону. Чисельність їх перевищує колоністів Катеринославської губернії. Німецьке консульство в Одесі є ідейним центром національної й антирадянської роботи серед німців, поширюючи свій вплив і на Катеринославську губернію, на південне узбережжя Чорного моря аж до самого Новоросійська, зокрема й Крим» [2, с. 155]. Особлива увага співробітників Контррозвідувального відділу ДПУ щодо німецьких колоній Одеської губернії пояснювалася тим, що вони були розташовані у безпосередній близькості до Бессарабії та румунського кордону, які вважалися стратегічно важливими у військовому та політичному відношенні. Частина німецьких колоній Катеринославської губернії знаходилася в іншому стратегічно важливому регіоні – Криму та південному узбережжі Чорного моря. За логікою ДПУ мешканці німецьких районів прикордонної смуги, могли стати об'єктом впливу німецької й румунської розвідок та брати участь у контрреволюційній й антирадянській діяльності. У висновках Контррозвідувального відділу ОДПУ стверджувалося: «Німці населяють великі промислові райони, прикордонну зону, стратегічно важливі області та благодотвірні [згідно документу. – Б.Ч.] землеробські райони.

Німецькі колоністи становлять особливу націоналістичну [згідно документу. – Б.Ч.] одиницю, за соціальним складом куркульську, за політичним характером монархічно-фашистську. Релігійні й культурні особливості ще більше посилюють їх вороже ставлення до комунізму та радвлади. Німецькі колонії є базою антирадянської політики німців і політики підриву зсередини. ... Всі німецькі колонії та їх керівники широко використовуються як інформаційна, а у випадку війни – шкідницька база» [2, с. 156]. Наведені документи свідчать про те, що з середини 1920-х рр., задовго до масових репресій періоду «Великого терору» 1937-1938 рр., німецьке населення країни розглядалося спецслужбами режиму як база для розгортання масової антирадянської, націоналістичної та монархічної пропаганди, а також здійснення розвідувальної діяльності на користь Німеччини та інших іноземних країн.

Заяви щодо німецьких, польських та інших «націоналістів» й «фашистів» стали сигналом для посилення шовіністичної кампанії, у перших ешелонах якої було радянсько-партійне керівництво республіки. Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У прийняли десятки постанов, на підставі яких проводилися «чистки», а потім і ліквідація навчальних закладів, які здійснювали роботу мовами національних меншин. Поряд із ліквідацією національних навчальних закладів та інших культурно-освітніх установ

проводилася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць.

У 1935-1937 рр., поряд з ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку, продовжувалися арешти та заслання тих, хто проходив за сфальсифікованими справами «контрреволюційних» та «націоналістичних» організацій. Масового характеру набули депортації національних меншин з місць їх історичного проживання в Україні. Як і в попередні роки, репресивні акції супроводжувалися інтенсивною пропагандистською кампанією. Радянський партійний актив, «пропагандисти» з НКВС з маніакальною наполегливістю намагалися сформувати образ «ворога». На мітингах та зібраннях, з трибун партійних форумів лунали заклики до розправи з німецькими та польськими «фашистами». «На Україні ми, передусім, зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким», – з повним знанням справи «констатував» В. Балицький на січневому 1936 р. Пленумі ЦК КП(б)У [4, арк. 69]. Голова НКВС України інформував делегатів Пленуму: «Гітлер приділяє багато уваги Правобережжю, де знаходяться 4 німецькі національні райони. Німецький фашизм прагне у нас в тилу створити свої опорні пункти. Шпигунсько-диверсійну роботу німці-фашисти проводять також у Донбасі та інших областях України» [4, арк. 70].

Подібна позиція щодо «фашистської діяльності» етнічних німців висловлювалася й на XIII з'їзді КП(б)У (травень-червень 1937 р.). Один з колег В. Балицького (Іванов) заявив: «Велика робота проведена на Україні німцями... через німецьке куркульське населення, до того ж в цій галузі вони організують прямо штурмові загони» [5, арк.153]. «... Я повинен сказати, що у відношенні роботи серед німецького населення справи йдуть [погано. – Б.Ч.] не тільки тому, що там всі **фашисти** [виділення наше. – Б.Ч.]. Однак німецьке населення не однакове. Там є і дуже багато **радянських людей**» [виділення наше. – Б.Ч.] [5, арк. 154]. Заговорили на з'їзді партії і про «шкідництво різних націй». «Подальші роботи, що проводяться Українським Відділом Союзнафти та Укргеологтрестом з розвідування промислової нафти, не можуть вважатися задовільними з досить простої причини. Звичайно, «шкідництво різних націй» не могло лишити без уваги, без боротьби такого епізоду, як епізод перетворення України в Нафтову Україну. Шкідництво йшло з самого початку» [6, арк. 74]. Автор цієї заяви – член ЦК КП(б)У, відомий державний діяч України О. Шліхтер, який звинуватив у «шкідництві» не окремих «контрреволюціонерів» та «націоналістів», а різні нації. Заява О. Шліхтера, як партійного та державного діяча, була, фактично, офіційним гаслом, своєрідним закликком до боротьби з «шкідницькими націями» та відображала сутність шовіністичної політики сталінського режиму.

Заявами про «шкідництво» сталінські поплічники намагалися нав'язати суспільній свідомості уявлення про те, що німці, поляки та представники інших етнічних груп – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку

діяльність яких треба викоринювати у будь-який спосіб. «Логічним» наслідком такої соціально-психологічної установки стосовно німців та поляків стали й певні конкретні заходи, форми застосування яких залежали не стільки від наявності зібраного «компрометуючого матеріалу», скільки від фантазії, а точніше примхи реалізаторів репресій. Як зазначалося, діапазон репресивних акцій був величезний: від звільнення з роботи людей у зв'язку з їхньою національною приналежністю до арештів членів неіснуючих контрреволюційних організацій та депортацій з місць проживання.

Фабрикувалися справи шпигунських, диверсійних та повстанських організацій, що склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів». Більшість союзів, організацій, центрів, що проходили по лінії НКВС, якщо й існували, то лише в уяві організаторів репресивних акцій. Однією з таких міфічних шпигунських організацій був «Національний Союз німців на Україні». 16 березня 1937 р. Наркомат юстиції УРСР надіслав секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору, голові РНК УРСР П. Любченку та Наркому юстиції СРСР В. Криленку «Спецінформацію» «Про к[онтр]-р[еволюційну] організацію в Хортицькому німецькому педтехнікумі». В документі зазначалося: «Спецколегією Дніпропетровського облсуду 19-22 лютого ц[ього] р[оку] заслухано справу групи учасників контрреволюційної, фашистської організації «Національний Союз німців на Україні», що організували свою контрреволюційну діяльність в Хортицькому німецькому педагогічному технікумі.

Встановлено, що вказана група очолювалася к[олишнім] директором вказаного технікуму Біликом Мартином та к[олишнім] директором машинобудівельного технікуму Гоером» [7, с. 191]. У «Спецінформації» стверджувалося, що перед «контрреволюціонерами» та «шпигунами» ставилося завдання проведення контрреволюційної, диверсійної, повстанської та антирадянської діяльності, а з початком війни між СРСР та Німеччиною – здійснення також й бактеріологічних методів війни в Україні [7, с. 191].

Тональність та текст зазначеного документу свідчать про надуманість звинувачень щодо «шпигунської» діяльності членів організації, а також про те, що «справа» була сфальсифікованою каральними службами режиму. Одночасно науковці продовжували дослідження питань, пов'язаних зі справою цієї «шпигунської» організації. За ініціативою автора пропонованої публікації керівництво Інституту національних відносин і політології НАН України звернулося до СБУ з проханням висловити власні міркування щодо об'єктивності вироку учасникам «Національного Союзу німців на Україні», а також можливості ознайомлення співробітниками Інституту з матеріалами справи зазначеної організації. За результатами додаткового вивчення матеріалів справи «Національного Союзу німців на Україні» на адресу Інституту була надіслана відповідь, у якій зазначалося, що директор Хортицького німецького машинобудівельного технікуму Карл Карлович Гоер та директор Хортицького

німецького педагогічного технікуму Мартин Гугович Білик, а також Генріх Петрович Янцен, Генріх Іванович Классен, Микола Оттович Штейнінгер та інші учасники «контрреволюційної фашистської організації» у серпні 1937 р. були розстріляні. У червні 1959 р. Військова Колегія Верховного суду СРСР карну справу К.К. Гоера, М.Г. Білика та інших «контрреволюціонерів» закрила за відсутністю складу злочину. 3 серпня 1962 р. Запорізький обласний суд реабілітував Г.П. Янцена, Г.І. Классена, М.О. Штейнінгера, а також інших учасників «Союзу». У постанові Президії Запорізького обласного суду від 3 серпня 1962 р. про реабілітацію осіб німецької національності, репресованих у 1937 р., зазначалося: «Додатковою перевіркою встановлено, що у справі нема доказів антирадянської діяльності зазначених вище осіб, а матеріали справи щодо них, по суті, сфабриковано. У судовому засіданні частина підсудних відмовились від своїх показань, а в касаційних скаргах посилались на застосування щодо них незаконних методів ведення слідства» [8, с. 209-210].

Зазначимо, що у листі на адресу Інституту співробітники Управління СБУ у Запорізькій області констатували: «Враховуючи викладене вважаємо, що указаних Вами осіб, не можна вважати членами «Національного Союзу німців на Україні», так як такого фактично не існувало». Тобто, справа «Національного Союзу німців на Україні» була сфабрикована каральними службами режиму.

В контексті радянсько-німецьких відносин необхідно розглянути ще одну гостру проблему – жахливий голод, який охопив Південні регіони України у 1932-1933 рр. Влада намагалася втаємничити те, що відбувалося в Україні, однак враховуючи величезні масштаби голоду приховати це від світової громадськості було неможливо. Інформація про голод в Україні надходила до світової громадськості з різних джерел, зокрема, дипломатичними каналами. Зазначимо, що ці проблеми ґрунтовно висвітлені у статті А.І. Кудряченка «Голодомор в Україні 1932-1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками тогочасних німецьких дипломатів», а також інших працях дослідника [9, с. 57-70]. Варто наголосити, що співробітники Генерального консульства Німеччини у Харкові, столиці України до 1934 р., а також консульств у Києві й Одесі були добре поінформовані про те, що відбувається у різних регіонах республіки. Знали вони і про голод, який поширювався у Південних регіонах України, зокрема і районах, де знаходилися німецькі та менонітські сільськогосподарські колонії. Дипломати уважно вивчали численні листи та звернення голодуючих до німецьких представництв, безпосередньо зустрічалися з ними, аналізували події, які відбувалися в українському селі, причини та соціально-політичні наслідки голоду 1932-1933 рр. Зрозуміло, що звіти німецьких дипломатів та їх спостереження щодо подій, пов'язаних з голодом 1932-1933 рр. передавалися в Міністерство закордонних справ Німеччини, а нині їх можна знайти у політичному архіві МЗС ФРН [9, с. 59].

Важливу інформацію про голод та причини його виникнення у сільських місцевостях Волині знайдено у річному звіті Одеського консульства Німеччини

від 6 грудня 1933 р. У документі зазначалося: «Українська частина округу найбільше постраждала від голоду, особливо у зимовий період. Цей голод був здебільшого викликаний, власне, самими органами влади, які з кінця 1932 р. систематично конфіскували весь врожай і запаси, оскільки Одеська область не виконала своїх зобов'язань щодо поставки зерна. Тому все зерно було вивезене, і села справді наприкінці 1932 р. – на початку 1933 р. залишилися без хліба. У лютому надійшли перші повідомлення про численні смерті від голоду і про людодіство. Найгірше становище було на півночі округу. Але й в Одесі можна було побачити на вулицях виснажених людей, які вмирали від голоду» [9, с. 62].

Десятки тисяч громадян Європи, США, Канади та інших країн світу намагалися допомогти тим, хто вмирав від голоду у результаті злочинних дій сталінського режиму. Для організації допомоги голодуючим в СРСР (як і під час голоду 1921-1923 рр.) починають виникати численні державні та громадські благодійні організації. Значну допомогу надали благодійні організації, які діяли у Німеччині.

У 1937 р. масові каральні операції проводилися серед німецького населення Одеської області, на території якої мешкали 120 тис. німців, з них 50 тис. – у трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцьському та Карл-Лібкнехтівському. Одеський обком КП(б)У, «фахівці» з НКВС стверджували, що населення цих районів охоплене «контрреволюційною фашистською діяльністю». У зв'язку з цим на адресу ЦК КП(б)У була надіслана «Довідка до доповіді про політичний стан німецьких районів Одеської області» (вересень 1937 р.). У «Довідці», підготовленій співробітниками НКВС, зазначалося: «...Німецьке населення України розглядається фашистськими розвідувальними органами як середовище, звідкіль береться сила та актив її підривної діяльності в Радянській Україні». Для надання репресіям більшої ефективності НКВС пропонувало «не послабляючи оперативного удару НКВС» з розгрому підпілля у німецьких селах, розгорнути партійно-масову роботу у німецьких районах, посилити керівництво по лінії радянської роботи, а також виселити «контрреволюційні елементи» з німецьких районів області – до 5 тис. родин [7, с. 200]. Якщо припустити, що кожна родина складалася з 3-4 осіб, то НКВС передбачало виселити до 20 тис. німців або майже кожного другого мешканця німецьких національних районів Одеської області.

Масові депортації німецького та польського населення з місць їх традиційного поселення офіційно пояснювалися не тільки участю у «контрреволюційній» діяльності «антирадянських» елементів, але й причинами економічного та військово-політичного характеру, зокрема впровадженням заходів для укріплення прикордонної смуги. Здійснювалися ці заходи передусім у стратегічно важливих регіонах, до яких, як відомо, належала й Україна. Така особлива увага московської влади щодо України визначила і масштабність

переселень, що здійснювалися у різних її районах, зокрема у прикордонній смузі.

Пізніше депортаціям підлягали і ті німецькі колоністи, які мешкали на території Західної України. Як відомо, згідно з радянсько-німецьким договором від 28 серпня 1939 р. (пакт Молотова-Ріббентропа) відбувся поділ «сфер впливу» СРСР та Німеччини у Східній Європі. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що мешкало в західноукраїнських землях, переїхало до Німеччини або в зони її впливу. Тих німців, які бажали виїхати з нових областей Радянського Союзу, але не були прийняті німецькою владою, відправили у східні райони країни. У зв'язку з цим німці, поляки, а також представники низки інших етнічних груп розглядалися органами влади України як «шкідницькі нації». Зрозуміло, що подібне ставлення було й щодо тих етнічних німців, які опинилися у зонах контролю Радянського Союзу. Зокрема, німці, які раніше проживали на території Польщі, розчленованої у вересні 1939 р. тоталітарними режимами, розглядалися радянською владою не тільки як «німецьке населення», але й як колишні громадяни країни, що належали до «буржуазного», «імперіалістичного» світу. Подібні «обставини» викликали у представників радянсько-партійного апарату, НКВС та інших державних структур особливу увагу, занепокоєність та прагнення будь-якими методами «присікти» імовірну, гіпотетично уявну можливість здійснення з боку етнічних німців «антирадянської» та «шпигунської» діяльності. У результаті, до цієї категорії громадян німецької національності, як і взагалі до німецького населення країни, продовжували здійснюватися масові арешти, депортації та інші форми репресивних акцій.

З початком Великої Вітчизняної війни становище етнічних німців в Радянському Союзі ще більше ускладнюється. Сталінський режим розпочинає масові депортації етнічних німців з різних регіонів СРСР. Термін «депортація» означає примусове переміщення, висилку, заслання за межі певної території окремих осіб або етнічних чи соціальних груп. Депортації набували форми «етнічних чисток» щодо представників німецької національності, які мешкали в центральних та прикордонних районах СРСР. У серпні 1941 р. до Комі АРСР були переселені родини німців – «трудових переселенців», які були виселені з України до Карелії у 1932-33 рр. [10, с. 698]. 26 серпня 1941 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР приймають постанову про «Переселення німців з Республіки німців Поволжя, Саратовської та Сталінської областей» [10, с. 698]. Цією постановою «партії та уряду» віддавався наказ переселити до Сибіру та Казахстану всіх етнічних німців Поволжя (майже 500 тис. осіб). Керівництво та здійснення переселень покладалося на НКВС із залученням низки відомств та державних установ. Масовим депортаціям до східних районів країни піддавалося також і німецьке населення, яке проживало у Європейській частині СРСР. 31 серпня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про німців, які мешкають

на території Української РСР». Зазначеним документом передбачалося депортувати понад 80 тис. німецького населення України [10, с. 699]. Депортації здійснювалися на підставі й інших документів. За постановою Державного Комітету Оборони (ДКО) № 702сс протягом вересня-жовтня 1941 р. до Казахстану передбачалося депортувати 63 тис. німців, які мешкали в Запорізькій області та ще 46 тис. із Сталінської та Ворошиловградської областей [10, с. 700]. У жовтні 1941 р. 31 тис. німців із Запоріжжя було переселено до Актюбінської, Джамбульської, Карагандинської, Кзил-Ординської, Кустанайської, Новосибірської та Семипалатинської областей; 35 тис. німців з Донеччини було переселено до Алма-Атинської, Східно-Казахстанської, Павлодарської, Семипалатинської, Акмолинської та Новосибірської області; ще 10 тис. німців, які проживали в Луганській області було переселено до Північно-Казахстанської та Семипалатинської областей [10, с. 700].

Під час бойових дій більшість території України за винятком Трансністрії та Галіції за рішенням нацистського керівництва увійшла до складу Рейхскомісаріату Україна (РКУ) з адміністративним центром у м. Рівне. З 1 вересня 1941 р. РКУ очолював Е. Кох. До складу РКУ входило п'ять генерал-комісаріатів з центрами у Житомирі, Луцьку, Києві, Миколаєві та Дніпропетровську. Імперське міністерство окупованих східних територій на чолі з А. Розенбергом також претендувало на управління територією Рейхскомісаріату Україна та контролю за етнічними німцями, які там мешкали. Водночас подібні претензії висловлювало керівництво СС, відомства Г. Гімmlера та Г. Герінга. За попередніми підрахунками окупаційної влади на території Рейхскомісаріату Україна знаходилося 163 тис. етнічних німців, зокрема у Житомирському генерал-комісаріаті – 42 тис., Київському – 9 тис., Луцькому – 5 тис., Дніпропетровському – 70 тис., Миколаївському – 30 тис., у Мелітополі – 7 тис. [11, с. 338].

За розпорядженням рейхскомісара Е. Коха від 15 вересня 1942 р. німці, які мешкали на території РКУ визнавалися такими, що належать до німецької національної спільноти («gehoren zur deutschen Volksgemeinschaft»), проте це не означало надання їм німецького громадянства [12, с. 366]. 23 листопада 1942 р. у Міністерстві внутрішніх справ Німеччини було прийнято рішення про надання німецького громадянства особам, які пройшли реєстрацію та внесені до реєстру «Етнічні німці України» («Deutsche Volksliste Ukraine»). За результатами проведення реєстрації етнічних німців та внесенням до реєстру їм видавалося посвідчення («Ausweis der Deutschen Volksliste der Ukraine»), яким встановлювалося внесення до реєстру та надання німецького громадянства («besitzt die deutsche Staatsangehörigkeit»). Водночас отримання німецького громадянства етнічними німцями не означало надання їм рівних прав з «рейхсдойче» [12, с. 366-367]. Циркуляром Імперського міністерства окупованих східних територій від 1 грудня 1942 р. роз'яснювалося, що німецькі

піддані та «фольксдойче» мають різний правовий статус. Зазначалося, що «фольксдойче» – це особи німецької національності, які не мають німецького громадянства [12, с. 367].

З початку контрнаступу радянських військ наприкінці 1941 – початку 1942 рр. нацистське керівництво прийняло рішення про переселення етнічних німців, які знаходилися на території України, Білорусії, Молдови, Криму, Північного Кавказу та північно-західних областей Росії до західних регіонів. У лютому 1943 р. було евакуйовано близько 11500 німців, які мешкали у Калмикії, Північному Кавказі, а також у Харківському та Сталінському округах України [13, с. 29]. У лютому-травні 1943 р. проводилася евакуація німецького населення з району Станції Синельніково, яка знаходилася у Дніпропетровській області [13, с. 30]. Масова евакуація німецького населення з території Рейхскомісаріату Україна здійснювалася з серпня 1943 р. до травня 1944 р. Евакуація здійснювалася з районів Харкова, Миколаєва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя, Кривого Рогу, Мелітополя, Маріуполя та Криму. Загалом з цих регіонів до жовтня 1943 р. було евакуйовано понад 140 тис. етнічних німців [13, с. 30]. Спочатку вони були розміщені на території Житомирської, Волинської та Подольської областей, а потім перевезені до Генерал-Губернаторства та Вартегау. Ще 44600 німців, загалом тих, які мешкали на Волині, були переселені до західної частини Рейхскомісаріату Україна – спочатку в район Білостоку, а потім до Вартегау [13, с. 30]. Зазначимо, що район Вартегау знаходився на території польських округів Познань, Іновроцлав та Лодзь і входив після окупації Польщі у вересні 1941 р. до складу Німецької імперії, як «Імперський край Вартегау», який призначався для «онімецчення» цієї території, тобто вилучення польського, єврейського та іншого іонаціонального населення й заселення його території етнічними німцями [14, с. 321]. До липня 1944 р. у Вартегау знаходилося близько 240 тис. етнічних німців, які раніше проживали у Причорномор'ї, Східній Волині та Трансністрії. У січні 1945 р. Вартегау був зайнятий Червоною армією та поставлений під контроль радянської військової адміністрації [13, с. 31]. Загалом до кінця березня 1944 р. з Рейхскомісаріату Україна було евакуйовано 116625 етнічних німців [13, с. 30].

Зазначимо, що евакуація етнічних німців отримала назву «адміністративних переселень». А власне термін «адміністративні переселенці» означав контингент етнічних німців, які підлягали переселенню на території, що знаходилися під контролем Німецького Рейху [13, с. 30]. Переселення здійснювалися під управлінням та охороною окупаційної влади, яка уважно стежила за тим, щоб всі «фольксдойче» були евакуйовані у визначені для них місця. До того ж, звернемо увагу на те, що ставлення людей до евакуації, їх бажання залишитися або бути переселеними, окупаційна влада до уваги не приймала. Це були примусові переселення тих «фольксдойче», які формально мали певні «привілеї» у порівнянні з представниками інших етнічних груп. За

висловом А. Айсфельда етнічні німці опинилися у стані «привілейованих жертв» [12, с. 369]. У 1944 р., переселення етнічних німців дозволило їм уникнути репресій з боку каральних служб сталінського режиму [12, с. 369]. Однак, у подальшому, ці переселення «фольксдойче» на Захід стали причиною переслідувань та дискримінації етнічних німців органами радянської влади, які відбувалися протягом багатьох повоєнних років [12, с. 369].

Під час бойових дій з просуванням Червоної армії на територію Польщі та Чехословаччини виникає питання про ставлення органів влади до військовополонених, оstarбайтерів, адміністративних переселенців, а також етнічних німців («фольксдойче»), які були вивезені до Рейху або добровільно перейшли на його територію. 31 серпня 1944 р. ЦК КП(б)У та РНК УРСР приймають постанову про утворення органами НКВС перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) або перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП) у прикордонних Львівській, Дрогобичській та Волинській областях [15, с. 99]. Протягом жовтня-грудня 1944 р. у складі фронтів були сформовані збірні та збірно-пересилочні пункти (ЗПП) та табори, до яких направляли репатріантів. Уздовж кордону СРСР діяло 15 перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) НКВС та 35 збірно-пересилочних пунктів Наркомату оборони [12, с. 370-371].

4 жовтня 1944 р. РНК СРСР приймає постанову «Про Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатрійованих громадян СРСР». На посаду Уповноваженого було призначено генерал-лейтенанта Ф. Голікова. 6 жовтня Ф. Голіков видає інструкцію про проведення репатріації громадян СРСР, які були звільнені Червоною армією або збройними силами союзних держав [15, с. 99]. 6 січня 1945 р. РНК СРСР приймає постанову «Про прийом та розміщення репатрійованих радянських громадян» [15, с. 100]. 22 травня приймається рішення про утворення в структурі НКВС відділу «Ф», який відповідав за фільтрацію репатрійованих осіб [15, с. 101]. Репатріантів, зокрема і етнічних німців, передавали до фільтраційних таборів НКВС, а потім переправляли на радянську територію [15, с. 103].

Радянські репатріаційні команди у західних окупаційних зонах закликали російських німців повернутися до Радянського Союзу. Перед людьми виникала дилема: повернутися на батьківщину або залишитися на Заході. Частина німців погоджувалася повернутися, а інші намагалися ухилитися від репатріації – виникала проблема роз'єднаних сімей [15, с. 105]. Всього, за підрахунками, в СРСР було репатрійовано близько 245-250 тис. російських німців, які знаходилися після закінчення війни на території, яка контролювалася Радянською армією, а також 45-50 тис. російських німців, які знаходилися на території західних окупаційних зон [15, с. 117].

За наказом НКВС СРСР № 0027 від 10 січня 1946 р. та директиви НКВС СРСР № 21 від 24 січня 1946 р. репатрійовані німці, які служили у стройових частинах вермахту відправлялися до спеціально утворених для них комендатур. Зазначені установи знаходилися у підпорядкуванні Наркомату вугілля

Казахстану, а також в Бурят-Монгольській АРСР, Красноярському краї, Кемеровській, Молотовській та Іркутській областях [15, с. 111-112]. В Україну змогли повернутися лише окремі репатріанти – в липні 1945 р. до Чернігівської області переїхала невеличка група німецьких репатріантів у кількості 10 дорослих та 14 дітей. Однак й вони пізніше були змушені виїхати на спецпоселення до Новоросійської області [15, с. 112]. Перші німці-репатріанти, які пройшли перевірку у ПФТ, повернулися до місць проживання, зокрема, в Україну, Крим, Приазов'я та деякі інші регіони. Проте в подальшому органи НКВС розпочали відправляти репатріантів до спецпоселень.

Ставлення органів влади до репатріантів було негативним, а часто й ворожим. 21 липня 1945 р. був виданий указ НКВС СРСР «Про облік та реєстрацію радянських громадян, які репатріюються». Як зазначає А. Айсфельд, формально вони мали однакові права з іншими спецпереселенцями, які визначалися постановою РНК СРСР від 8 січня 1945 р. «Про правовий стан спецпереселенців», проте зрівнювання прав німців-репатріантів з іншими спецпереселенцями не було [15, с. 114]. У перші повоєнні роки політика партійних та радянських органів була направлена на закріплення депортованого населення низки народів країни, зокрема і етнічних німців, у визначених для цього районах. 26 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про карну відповідальність за втечі з місць обов'язкового та постійного поселення осіб, виселених до віддалених районів Радянського Союзу у період Вітчизняної війни». У документі підкреслювалося, що «переселення до віддалених районів Радянського Союзу... проведено довічно, без права повернення їх до колишнього місця проживання» [16, с. 232].

Зняття обмеження із спецпереселенців почалося у липні 1954 р. після прийняття Постанови Ради міністрів СРСР № 1439-689 «Про зняття деяких обмежень у правовому стані спецпереселенців». Спочатку зняття обмежень стосувалися дітей до 16-річного віку та дітей старше 16 років, які були прийняті або вже навчалися в учбових закладах. У подальшому зняття з обліку спецпоселення Міністерства внутрішніх справ стало поширюватися на учасників Великої вітчизняної війни, осіб нагороджених орденами та медалями СРСР, членів родин загиблих на фронті, викладачів навчальних закладів та деяких категорій жінок [16, с. 232-233].

Зняття обмежень в правовому стані більшості німецького населення СРСР сталося після німецько-радянських переговорів у Москві у вересні 1955 р. Їх зняття мотивувалося тим, що «існуючі обмеження у правовому стані спецпереселенців-німців та членів їх родин, виселених в різні райони країни, у подальшому не викликаються необхідністю» [16, с. 233]. Зазначалося, що «зняття з німців обмежень за спецпоселенням не призводить до повернення майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися в місця, звідкіля вони були виселені» [16, с. 233].

Проблема російських німців в перше післявоєнне десятиліття не була помітним фактором у радянсько-німецьких відносинах. Ситуація почала змінюватися після того, як у лютому 1955 р. у ФРН було прийнято закон, відповідно до якого німецькими підданими визнавалися особи, які отримали громадянство у роки Другої світової війни. Питання про подальшу долю російських німців почало активно обговорюватися після того як у вересні 1955 р. між СРСР та Німеччиною були відновлені дипломатичні відносини на рівні посольств та консульств [17, с. 115]. Під час дипломатичних переговорів у ноті німецької сторони зазначалося: «До числа обговорюваних відноситься і питання про звільнення тих німців, які нині знаходяться під арештом на території Радянського Союзу і в зоні його впливу, і яким перешкоджають виїхати з цих областей» [17, с. 115]. Під час переговорів у Кремлі канцлер К. Аденауер заявив, що йдеться не тільки про військовополонених, а й про 130 тис. німців, від яких отримано заяви і яким перешкоджають виїхати з СРСР [17, с. 15]. Голова Ради Міністрів М. Булганін змушений був «під чесне слово» пообіцяти, що вони будуть відпущені [17, с. 116]. Після проведення переговорів між радянською та німецькою сторонами у 1955 р. німецький Червоний Хрест намагався встановити контакти між членами сімей, які у результаті війни опинилися на території різних країн. Така робота проводилася у контакті з радянським Червоним Хрестом. У результаті російські німці змогли отримувати від родичів з Німеччини не тільки листи, але й посилки [17, с. 116]. Не дивлячись на те, що переговори з питання російських німців постійно затягувалися, у 1958 р. до Німеччини виїхало 4122 особи, а наступного року – 5563 [17, с. 118]. З весни 1960 р. радянський уряд вважав, що угода про репатріацію виконана і термін її вичерпано. За оцінками німецької сторони у ФРН змогли повернутися тільки 60% німецьких підданих, які мешкали у Радянському Союзі. Водночас, під часів переговорів К. Аденауера у Москві становище російських німців суттєво покращилося – 13 грудня 1955 р. Президія Верховної Ради СРСР приймає указ «Про зняття обмежень у правовому стані з німців та членів їх сімей, які знаходяться на спецпоселенні». У результаті чого вони отримали право залишати спецпоселення та переїжджати в інші регіони Радянського Союзу за винятком місць їх довоєнного проживання [17, с. 118].

Нові можливості для забезпечення етносоціальних, культурних, релігійних та духовних запитів німецької етнічної спільноти виникають у період сучасного українського державотворення. В умовах складного соціально-економічного та фінансового становища, а також зовнішньої загрози з боку Російської Федерації, анексії Криму та бойового протистояння на Сході країни, українська нація, суспільство, органи державної влади здійснюють необхідні заходи для досягнення подальшої гармонізації міжетнічних відносин, забезпечення потреб й етнокультурних цінностей усіх національних спільнот, як однієї з ключових проблем розвитку суверенної української держави. Від рівня вирішення

зазначених проблем багато в чому залежить сталість і міцність державних інститутів, рівень демократизму в суспільстві, міжнародний престиж та авторитет України.

Список використаних джерел та літератури

1. Савин А.И. Формирование концепции немецкой «пятой колонны» в СССР (середина 1920-х годов) // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск: «Пороги», 2007. – С. 215-226.
2. Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920-1930-е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы [составитель и научный редактор А.И. Савин]. – Новосибирск: «Посох», 2009. – 752 с.
3. Хмельников О.Г. Торговельні зв'язки як фактор становлення добросусідських відносин між Україною та Німеччиною на початку 1920-х років // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / ред. кол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. – Днепропетровск: Вид-во Днепропетровського ун-ту, 2001. – С. 221-228.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі: ЦДАГО) України, ф. 1, оп. 1, спр. 472.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 488.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 489.
7. Німці в Україні. 20-30-ті рр. ХХ ст. [зб. док. держ. архівів України / упоряд. Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко Л.П.]. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 243 с.
8. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття): монографія. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
9. Кудряченко А.І. Голодомор в Україні 1932-1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками тогочасних німецьких дипломатів // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск, 2008. – С. 57-70.
10. Айсфельд А. Депортация // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – С. 696-703. – Т. 1: А-И.
11. Айсфельд А. Великая Отечественная война // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – С. 696-703. – Т. 1: А-И.
12. Айсфельд А. Привилегированные жертвы: этнические немцы Украины во время и после Второй мировой войны // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського [зб. наук. пр.]. – Випуск 3.30: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2011. – С. 361-378.
13. Айсфельд А. Административные переселенцы // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – С. 696-703. – Т. 1: А-И.
14. Айсфельд А. Вартегау // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – С. 696-703. – Т. 1: А-И.
15. Айсфельд А. Репатриация на чужбину ... (репатриация советских немцев 1946-1947 гг.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 99-119.
16. Айсфельд А. Национальная политика в СССР по отношению к немцам // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005. – С. 209-239.
17. Айсфельд А. Российские немцы в послевоенных советско-германских отношениях // Отечественная история. – 1996. – № 3. – С. 115-128.

Чирко Б.В. Этнические немцы Украины в контексте советско-немецких отношений (1920-1950-е гг.).

Целью публикации является исследование этнополитических, социально-экономических, демографических и иных процессов, которые происходили в среде немецкой этнической группы

України в контексті радянсько-німецьких міждержавних відносин у 1920-1950-х рр. Автор аналізує ставлення органів державної влади до німецької етнічної групи, причини, механізми реалізації, демографічні та соціально-політичні наслідки політичних репресій сталінського режиму в отношении етнічних німців, масові депортації німецького населення з регіонів традиційного проживання в міжвоєнний період.

Автор підкреслює, що репресивні акції були обумовлені і тісно пов'язані з адміністративно-приказними методами здійснення внутрішньої політики, милітаризацією економіки, колективізацією села, насильственими хлібозаготівками, антирелігійними кампаніями і т.п. Репресії в отношении «націоналістів» (німецьких, польських і інших) пов'язувалися і з міжнародним фактором – обостренням обстановки в світі. Ухудшення відносин СРСР з Німеччиною і Польщею і відповідне посилення антинімецької і антипольської пропагандистської кампанії обумовили, в частині, особливу передубеженість радянських влад по отношении до німецького і польського населення, яке розглядалося як потенціальна база «фашистської» діяльності в країні.

В публікації аналізується соціальний і правовий статус «фольксдойче» в роки Великої вітчизняної війни і ставлення до «етнічних німців» України з боку нацистського окупаційного режиму. Розглядаються статус і характер перебування етнічних німців в режимі спецпоселень, репатріації і проблеми роз'єднаних сімей в післявоєнні роки.

Особливу увагу автор приділяє проблемам зняття обмежень в правовому отношении більшості німецького населення СРСР в результаті німецько-радянських переговорів в Москві 1955 г., спробам етнічних німців і органів державної влади України забезпечити етносоціальні, культурні, релігійні і духовні інтереси німецької етнічної групи в умовах сучасної української державності і углублення демократических процесів в українському суспільстві.

Ключові слова: етнічні німці, Україна, СРСР, Німеччина, міждержавні відносини, сталінський режим, репресії, терор, депортації, репатріації.

Chirko B Ethnic Germans of Ukraine in the Context of Soviet-German Relations (1920-1950s).

The aim of the publication is the study of ethno-political, socio-economic, demographic and other processes taking place in the environment of the German ethnic group of Ukraine in the context of the Soviet-German inter-state relations during 1920-1950s. The author analyzes the attitude of governmental bodies to the German ethnic community, causes, mechanisms of realization, demographic, social and political consequences of political repressions of the Stalinist regime against ethnic Germans, mass deportation of the German population from the regions of traditional accommodation in the interwar period.

The author emphasizes that the repressive actions were caused by and closely related to administrative-imperative methods of implementation of domestic policies, the militarization of the economy, collectivization of village, violent grain procurements, antireligious campaigns etc. Repressions of the “nationalists” (German, Polish, etc.) were linked with the international factor - the aggravation of the situation in the world. The deterioration of relations between the USSR and Germany and Poland as well as the corresponding strengthening of anti-German and anti-Polish propaganda campaign led in particular to a special bias of Soviet authorities towards the German and Polish population, which was considered as a potential base for “Nazi” activities in the country.

This publication analyzes the social and legal status of “volksdeutsche” during World War II, the attitude towards “ethnic Germans” of Ukraine from Nazi occupation regime. The status and nature of ethnic Germans staying in the mode of special settlements, repatriation and problems of separated families in the postwar years have been considered.

The author has paid special attention to the problems of lifting restrictions in the legal status of the majority of the German population of the USSR as a result of the German-Soviet negotiations in Moscow in 1955, the attempts of ethnic Germans and the government of Ukraine to ensure ethnic, social, cultural, religious and spiritual needs of the German ethnic community under conditions of modern Ukrainian state – building and deepening of democratic processes in Ukrainian society.

Keywords: *Ethnic Germans, Ukraine, the USSR, Germany, international relations, the Stalinist regime, repressions, terror, deportations, repatriations.*

УДК 94(477):314.743

Недошитко І.Р.

УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА США: РЕАЛІЇ СПІВПРАЦІ З УКРАЇНОЮ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991-2016 рр.)

У статті зроблено спробу проаналізувати участь представників української діаспори США у розбудові Української держави періоду 1991-2016 рр. Автор наголошує на важливості ролі діаспори у формуванні українського законодавства, демократизації Української держави, передачі досвіду побудови громадянського суспільства. Окреслено роль діаспори у формуванні міжнародного іміджу України. З'ясовано та проаналізовано допомогу української діаспори США у розвитку медицини незалежної України. Визначено пріоритетні напрями співробітництва Фонду Допомоги Дітям Чорнобиля з нашою державою у цій сфері. Розглянуто та з'ясовано внесок української діаспори США в економічний розвиток незалежної України. Визначено незадіяний потенціал співпраці, чинники, що перешкоджають ефективному співробітництву з Українською державою у цій сфері. Розкрито основні напрями гуманітарного співробітництва діаспори з Українською державою.

Ключові слова: українська діаспора, державотворчі процеси, громадянське суспільство, міжнародний імідж, фінансово-економічний потенціал, інвестиції, поправка Джексона-Веніка, кредитні спілки, гуманітарне співробітництво.

Державотворчі процеси, які відбуваються упродовж 25 років існування незалежної України, спонукають до аналізу актуальних питань таких як: пошук нацією власного місця у світовому просторі, вибір оптимальної моделі розвитку, обороноздатність країни, не сформованість громадянського суспільства, розвиток ринкової економіки, подолання корупції, консолідація української спільноти, виховання та збереження національної ідентичності тощо.

Українська діаспора США, базуючись на національних традиціях, органічно засвоюючи цінності світової цивілізації, унікальний досвід, незважаючи на об'єктивні асиміляційні проблеми, відіграє помітну роль у динамічних процесах, що відбуваються в незалежній Україні. Підкріплена четвертою хвилею еміграції вона є найкраще зорганізованою у США, що дає змогу вести мову про можливість її моральної, політичної, інформаційної, матеріальної та інтелектуальної підтримки.

Одним із шляхів інтеграції України у світовий простір, утвердження її міжнародного іміджу, сприйняття як надійного і передбачуваного партнера, вважаємо використання надбань діаспори. Динаміка співпраці з українською діаспорою залежить від суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні. Достатньо вагомим аргументом на користь дослідження участі діаспори США у державотворчих процесах є її активна позиція у демократизації і трансформації Української держави.

Упродовж 1991-2016 рр. українська діаспора США займає активну позицію

щодо демократизації українського суспільства. Насамперед, це інформаційна допомога у форматі конференцій, круглих столів, різних програм, публікацій та розповсюдження літератури, консультацій та виховних проєктів. Такі заходи дають змогу сприймати демократію як цінність більшістю громадян, підвищують ступінь їхньої політичної освіченості, що дає можливість населенню робити свій вибір свідомо, на основі знань та раціонального розрахунку, сприяють формуванню політичної еліти, що сповідує демократичні цінності. Виховні програми для молоді сприяють її інтеграції в усі сфери життя, від чого залежатиме напрям розвитку суспільства. Велике значення для реалізації демократичних перетворень має особлива увага діаспори до проблеми дотримання прав людини та української нації в Україні, актуалізація цього питання на міжнародних конференціях, зустрічах та переговорах з офіційними особами [1, с. 9]. Через організацію акцій протестів, мітингів, маніфестацій, віч, зокрема перед посольством України у США, із залученням мас-медіа формувалася думка громадськості про права людини та нації в Україні, демократичність виборів, рівень корумпованості влади, заангажованість та заполітизованість судового процесу. У підсумку така діяльність діаспори дає змогу дотриматись демократичного вектору розвитку, подолати суперечності між демократичною формою та недемократичною сутністю інститутів влади, набути політичним інститутам не тільки демократичної форми, а й демократичного змісту. За активної участі діаспорних інституцій реалізовувалися проєкти громадської освіти і громадського інформування, а також спостереження за передвиборчими кампаніями 1991 р, 1994 р, 1998 р., 2002 р, 2004 р., 2006 р., 2007 р., 2010 р., 2014 р. Доволі активною була українська громада США у 2004 р., зокрема, щодо надання фінансової допомоги, проведення маніфестацій у Чикаго, Вашингтоні, Нью-Йорку, Кроуфордї та ін. на підтримку Помаранчевої революції. Під час неї, коли вирішувалася доля демократії в Україні та її державного суверенітету, українська громада в США активізувалася навіть більше, ніж у 1991 р. Серед українців Америки розпочався збір коштів на підтримку Майдану: «Ми повинні допомогти тим, хто на Майдані. Якщо не буде України, не треба й нас!» [2, с. 9]. Через компанію «Міст-Карпати» до Києва переказали 185 тис. дол. Власник ресторану «Білі Ночі» Г. Вагнер з Чикаго передав 273 тис. дол., голова Централі українських кредитівок Америки С. Кедря повідомив, що з 22 листопада до 3 грудня допомога Україні становила 766 тис. дол. [2, с. 9]. Окрім цього, Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (ЗУДАК) зібрав на підтримку Майдану 497 тис. дол., Союз українок Америки (СУА) – 53 853 дол. [3, с. 5-6], громада м. Рочестер – 15 тис. дол., а українська спільнота м. Норт-Порт зібрала і переслала на рахунок Фонду демократії в Україні 25 500 дол. [4, с. 12]. Це неповний перелік усіх коштів, які надійшли до України.

За період незалежності у діаспорі виховалась нова генерація українців,

значна частина яких лише нещодавно покинула Україну. Серед них багато духовно та національно зрілих високоосвічених особистостей, які здобули вищу освіту у кращих університетах США та світу. Після Помаранчевої революції багато з них готові були повернутися в Україну. «У своїх листах до Президента В. Ющенко ми не раз наголошували, що Україна має великий потенціал кадрів у розвинених країнах світу. Та це не сприймалось», – зазначала М. Роздольська, голова організації «Нова Українська хвиля» у США [5]. На думку М. Роздольської, кадрова політика, а точніше її відсутність, стали однією з головних причин втрати національних завоювань.

Як свідчить аналіз медіапростору українців США, з метою протидії негативним тенденціям у демократичному розвитку Української держави, Українська національна інформаційна служба (УНІС), Український конгресовий комітет Америки (УККА), Українсько-американська координаційна рада (УАКР), СУА проводять зустрічі з представниками уряду США, акції протесту, а також надсилають офіційні звернення до Президента України та Верховної Ради України.

Активізувалася діяльність українців діаспори США у складний для українців період російсько-української війни 2014 р. Організовані представниками закордонного українства акції протестів, мітинги, маніфестації, віче впливають на формування думки громадськості та мас-медіа країн Заходу про порушення свобод, корупцію в Україні, реальний стан справ, що створює передумови для розв'язання наявних проблем. Водночас освітньо-виховними проектами діаспора причетна до підготовки нової генерації політичної еліти, відповідальних управлінців, формування у молоді основ політичних та громадянських цінностей, стимулювання їхньої безпосередньої участі у вирішенні питань становлення та розвитку демократії, реалізації справедливих демократичних виборчих процесів.

Українська діаспора США долучилася до визнання цією державою незалежності України, становлення українських дипломатичних структур. Нинішня активна позиція діаспори щодо підтримки зовнішньополітичного курсу України має глибоке коріння – до проголошення незалежності представники різних українсько-американських організацій тісно співпрацювали з прихильниками українства у Конгресі США та з Комісією з безпеки та співробітництва у Європі (Гельсінська комісія) [6, с. 254].

Українська діаспора США успішно пролобіювала резолюції, що стосувалися прав людини, допомагала у створенні американської комісії з питань Голодомору в Україні. За активної діяльності американської діаспори були проведені слухання за участю колишніх дисидентів, які переїхали до США, а також з проблем Чорнобильської катастрофи [7, с. 379].

Після проголошення державної незалежності України, діаспора активно долучилася до процесу визнання нашої держави, адже США демонстрували підтримку прагненню М. Горбачова зберегти СРСР. 1 серпня 1991 р. президент

США Дж. Буш виступив з промовою у Києві, у якій наголошував: «В Україні, у Росії, у Вірменії та країнах Балтії дух свободи процвітає... Але свобода не є те саме, що незалежність. Американці не будуть допомагати тим, хто пропагує самогубний націоналізм на основі етнічної ненависті. ... Так, багато американців українського походження згодні із зауваженням, що я зробив тут сьогодні» [8, с. 7]. Така заява не кореспондувалась із листом до президента США від УККА [9, с. 4]. Тому на виступ Дж. Буша у Києві була відповідна реакція української спільноти США – УККА висловив стурбованість: «Ми були здивовані, коли президент завершив своє твердження, що американці українського походження підтримали його у цих зауваженнях...» [10, с. 3]. Одразу після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р., УККА звернувся до уряду США із заявою: «Ми звертаємося до президента Дж. Буша та уряду США виявити беззастережну підтримку демократичних сил в Україні, встановленню прямих зв'язків та наданню допомоги у подоланні пережитків окупаційного режиму та зміцненні незалежності України у світовому товаристві демократичних держав» [8, с. 7]. УККА та інші організації у США формували громадську думку американського суспільства, організовуючи маніфестації та мітинги. Перший мітинг відбувся у Нью-Йорку 27 серпня 1991 р., а 22 вересня за сприяння УККА та УАКР було проведено одночасно три великі маніфестації у Вашингтоні, Чикаго та Лос-Анджелесі [11, с. 1]. До Вашингтону у «Лафает Парк» з'їхалося понад 5 тис. українців (члени молодіжних, жіночих та інших організацій) зі Східного узбережжя США [12, с. 1]. Політики українського походження – сенатор В. Дудич та М. Куляс – засвідчили свою підтримку Україні [13, с. 1]. Загалом представники ККДУ протягом 6 місяців три рази запрошували працівників та радників Білого Дому на дискусії до Вашингтону [14, с. 49]. Крім безпосереднього тиску на адміністрацію президента США Дж. Буша, УККА звернувся до прихильників українства у Конгресі США. У жовтні 1991 р. була представлена резолюція УККА в обох палатах Конгресу США [15, р. 1, 16]. У відповідь члени Конгресу США висловили сподівання, що президент визнає незалежність України та зробить кроки у напрямку створення дипломатичних відносин з нашою країною. Українська діаспора і надалі змушена була лобювати інтереси України у сферах влади. 6 грудня 1991 р. губернатор штату Нью-Джерсі Д. Флоріо у присутності представників української громади, урочисто підписав звернення, у якому закликав президента США Дж. Буша визнати незалежну Україну [16, с. 5].

Визнання США незалежності України відбулося 25 грудня 1991 р., через 7 годин після того, як М. Горбачов заявив про свою відставку [17, р. 1]. 3 січня 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між Україною та США [18, с. 30]. Першочерговим завданням молодій державі було відкриття посольств у країнах Великої сімки, а також в інших сусідніх країнах. На початок 1992 р. Україну визнало понад 120 держав світу [19, с. 4]. Відкриттю

дипломатичного представництва у США сприяла українська діаспора. Зусиллями американських українців зібрано 1 млн. 700 тис. дол. для купівлі приміщень дипломатичних представництв.

Упродовж 1991-2016 рр. українська діаспора США брала активну участь у реалізації соціально-економічної політики Української держави. Пріоритетною галуззю у цій співпраці є медицина. За вказаний період Фонд допомоги дітям Чорнобиля здійснив 32 авіа та 18 морських перевезень вантажів з медичною допомогою вартістю 64 млн. 350 тис. дол. для реалізації медичних програм у 31 партнерській лікарні та 3-х будинках-інтернатах для інвалідів в Україні [20]. «Фонд Чорнобиля» США за сприяння Х. Сливоцької – фахівця з діагностики магнітного резонансу – закупив томограф для лікарні у Києві, 4 апарати для проведення аналізів у лабораторію дитячої спеціалізованої лікарні у Львові та фіброгастроскоп для дитячої лікарні у Трускавці. Для придбання цієї медичної техніки США пожертвував суму майже 500 тис. дол. [21, с. 3]. ЗУДАК та окремі меценати забезпечили лікарні медичним обладнанням, закупили медикаменти, провели освітні ініціативи у галузі охорони здоров'я та медицини. За сприяння УККА США надано матеріальну допомогу постраждалим від Чорнобильської катастрофи у розмірі понад 100 млн. дол. На фінансування нового укриття на Чорнобильській АЕС українська громада та уряд США пожертували 1 млрд. 40 млн. дол. [22]. Але кошти не завжди потрапляли за призначенням. Як згадує Ю. Щербак: «У 1998 р., коли я був послом у США, ми провели конференцію, де збирали кошти на цей об'єкт. Було зібрано 800 млн. дол. Куди поділася ця сума? Вона просто впала у «чорну діру» української корупції» [23, с. 11].

Значна увага з боку української діаспори США приділяється проблемам соціального сирітства в Україні, подолання наслідків стихійних лих, аварій на шахтах тощо. Після проголошення незалежності України стали традиційними різні форми міграції, серед яких трудова, що спричинила чимало соціальних проблем усередині України, зокрема соціальне сирітство. У США було створено Товариство дітей-сиріт (ТДС) в Україні. Лейтмотивом їх діяльності стало гасло «Поміч дітям – будівникам майбутньої держави – повинна бути свідомим завданням кожного українця у діаспорі. Коли пропадуть діти, то пропаде й Україна» [24, с. 3].

Актив товариства шукає серед українців США спонсора, передаючи всю інформацію про дитину-сироту та адресу для листування. Нині допомогу від ТДС отримали вже понад 1300 дітей-сиріт [25]. Окрім залучення нових спонсорів, товариство щороку надсилає до України понад 200 пакунків з дитячим одягом та взуттям. «П'ятнадцять доларів на місяць – і українська сирота не піде голодною спати» – ця думка стала головним сенсом життя професора-емерита Е. Якіна, який спонсорує 150 дітей [26, с. 9].

Активно розвиваються освітні, стипендіальні програми для дітей-сиріт. З 2000 р. Д. Карк, виконавчий директор та засновник комітету допомоги

українським дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківської опіки, ініціював акцію «Стипендії для дітей-сиріт України». Станом на 12 жовтня 2006 р. було надано 11 398 стипендій по 200 гривень студентам-сиротам у всіх вищих навчальних закладах України. Допомогу отримали 45 студентів Терехівського вищого училища культури [27], 187 студентів-сиріт херсонських ВНЗ [28], 298 студентів львівських ВНЗ [29], 9 студентів Калуського хіміко-технологічного технікуму та 5 сиріт Рогатинського державного аграрного коледжу [30], 264 студенти миколаївських ВНЗ [31] та ін. У 2009 р. 230 студентів отримали по 240 дол. допомоги [32]. Упродовж 2010-2011 рр. компанія «Філіп Моріс-Україна» та Фонд Допомоги Дітям Чорнобиля (ФДДЧ) здійснювали стипендіальну програму, у межах якої 85 студентів-сиріт з Київської та Харківської областей отримували фінансову допомогу у розмірі 1300 грн. (близько 160 дол.) на місяць для успішного навчання та соціальної адаптації [33, с. 13]. Щороку СУА надає стипендії студентам вищих навчальних закладів України. Упродовж 1991-2010 рр. надано 6707 стипендій на загальну суму 1 778 623 дол. [34, с. 19]. Значну допомогу, яка досягла вже понад 1 млн. дол., отримують сироти від Української Католицької Освітньої Фундації (УКОФ). З 2005 р. анонімна меценатка надає пожертви, завдяки яким названий на її честь «Фонд Джинджер» фінансово допоміг 50 організаціям в Україні [35, с. 6].

Варто зазначити внесок С. Самборського – бізнесмена українського походження у порятунок п'ятирічної дівчинки Н. Овчар з Харківської області, яка у 2005 р. винесла з палаючого будинку свою дворічну сестру. Він домовився з хірургом Бостонського опікового центру Шрайнерів Р. Шеріданом. Шрайнери згодилися прийняти дівчинку позачергово і лікувати безкоштовно (послуги б вартували понад 1 млн. дол.) [36].

Фінансова допомога Україні базується на внеску конкретних осіб, адже чимало свідомих та заможних українців із США вкладають значні інвестиції у розвиток економіки нашої держави. Однією з найбільш досвідчених та успішних у цьому напрямку діяльності є Н. Яресько – президент та головний виконавчий директор фонду «Western NIS Enterprise Fund (WNISEF)». Н. Яресько – міністр фінансів України з 2 грудня 2014 р. до 14 квітня 2016 р. – американка українського походження, магістр державного управління Гарвардської школи державного управління імені Дж. Кеннеді, бакалавр бухгалтерського обліку Університету у Чикаго [37, арк. 123]. В коло її обов'язків входить питання стратегічного розвитку фонду, формування його інвестиційного портфеля та залучення додаткового капіталу. Фонд інвестував у 24 українські підприємства більше 75 млн. дол. у 15 областях України. У межах інвестиційних проектів Фонду в Україні створено більше 12 тис. нових робочих місць, близько 1400 українських працівників пройшли навчання у галузі фінансів, бухгалтерського обліку, маркетингу тощо. Також фонд здійснив мікрокредитування 69 малих та середніх підприємств, яким позичив

більше 3 млн. дол. [37, арк. 123-124]. За внесок у розвиток української економіки Президент України нагородив Н. Яресько Орденем «Княгині Ольги» III ступеня [38, арк. 37].

Ще одним прикладом підтримки українського ринку є діяльність Ю. Логуша – голови правління «Крафт Фудз Україна». Повернувшись до України у 1992 р., він поставив перед собою важливе завдання – залучати в нашу країну іноземні інвестиції. Це був виклик, оскільки закордонних інвесторів не приваблювала економіка у стані трансформації, а багато хто навіть сумнівався, що Україна відбудеться як самостійна держава. «Інколи на міжнародних зустрічах із потенційними інвесторами, – згадує Ю. Логуш, – доводилось чути репліки російських учасників, що Україна – це політичне непорозуміння і скоро вона зникне як держава» [39, с. 8]. Крім зовнішніх проблем, виникали нові труднощі всередині країни. У 90-х рр. XX ст. не було реєстру наявних в Україні виробництв. Щоб знайти підприємства, у які можна було залучати іноземні інвестиції, Ю. Логушу довелося особисто здійснювати пошук. «Окрім цього, – як він зазначає, – багато радянських директорів фабрик та заводів просто не бажали реорганізовувати підприємства, “висмоктували” все, що могли, штучно банкрутуючи їх, аби потім за безцінь приватизувати» [39, с. 8].

У 1990-х рр. Ю. Логуш заснував тютюнову компанію і здобув 60% ринку. У 1994 р. він утворив фірму «КРМГ», почав залучати міжнародні інвестиції, сприяти виходу на український ринок компанії «САН Інбев Україна», у 1995 р. очолив «Крафт Фудз Україна» [39, с. 9]. За цей період компанія інвестувала близько 75 млн. дол. у Тростянецьку кондитерську фабрику та Старопетрівську фабрику з виробництва чіпсів у с. Старі Петрівці Київської області. Інвестиції компанії дали змогу відкрити 2,5 тис. нових робочих місць [37, арк. 122-123]. У 2011 р. Ю. Логуш залишив посаду голови правління «Крафт Фудз Україна» та перейшов на посаду віце-президента, директора з маркетингу і продажу агрохолдингу «Миронівський хлібопродукт» [40, с. 4]. За вагомий внесок у розвиток української економіки він удостоєний високої державної нагороди – Ордену «За заслуги» III ступеня [38, арк. 36].

До когорти тих, хто працює у напрямку розвитку економіки України, слід зарахувати віце-президента авіатранспортної асоціації США Н. Пилипця (громадянин США українського походження). Він упродовж багатьох років допомагав «Авіалініям України» налагодити повітряне сполучення між Україною та США. Після проголошення незалежності України Н. Пилипець сприяв вирішенню проблеми надання «Авіалініям України» ліцензії на польоти у США. Зокрема, за його підтримки у короткий термін були надані необхідні дозволи від Державного департаменту США, міністерства транспорту США та федерального авіаційного управління. За сприяння Н. Пилипця укладені також угоди про співробітництво «Авіаліній України» з п'ятьма найбільшими американськими авіакомпаніями та вирішене питання про обслуговування на вигідних умовах українських літаків у терміналі «Дельта» Аеропорту імені

Дж. Кеннеді. Він був радником української сторони щодо вирішення в арбітражному суді США питання про припинення дії неприйнятної для України угоди з продажу авіаквитків [41, арк. 89-90].

За активної підтримки представників ділових кіл та лідерів українських організацій штату Вашингтон у грудні 2005 р. також відбулась зустріч генерального консула України з бізнес-директором, заступником віцепрезидента компанії «Боїнг» Д. Сантес, директором департаменту федеральних та міжнародних зв'язків Д. Ріс та директором з продажу комерційних літаків до Росії та Європи Х. Грізбек. На зустрічі американська сторона вказала на доволі високий рівень іміджу України як держави з сучасними високими технологіями. Керівництво компанії «Боїнг» розглядає Україну також як ринок збуту літаків Боїнг-737. Крім того, американська сторона зацікавилась українським досвідом та технологіями будування літаків [42, арк. 3].

Грошові перекази, які надходять від закордонних українців, перевищують отримані Україною кредити МВФ та грошові надходження, а також кошти від продажу єврооблігацій. Щороку від емігрантів четвертої хвилі до нашої держави надходить від 2,5 до 3,5 млрд. дол. Інвестиційна частка американських корпорацій за цей період дорівнює лише 1,4 млрд. дол. [43, с. 2].

За вказаний період українська діаспора стала важливим політичним лобі у країні перебування щодо прийняття економічних рішень стосовно України. Використання її потенціалу дало змогу створити умови для інвестицій в економіку України, скасувати поправку Джексона-Веніка, підтримати вступ України до СОТ, надати економіці України «ринкового статусу», розвивати кооперативний рух, збільшити обсяги торгівлі та інвестицій до нашої держави.

Серед основних напрямів гуманітарного співробітництва діаспори з Українською державою варто вказати на зусилля щодо формування нового покоління національної інтелігенції в Україні. За активної підтримки діаспори стали можливими відродження та діяльність частини наукових й освітніх інституцій в Україні. Слід зазначити, що Наукове товариство імені Шевченка в Америці (НТШ-А) допомогло відновити діяльність товариства у Львові та створити осередок у Донецьку; спонсорувало друк багатьох наукових праць в Україні, серед яких «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду» (за редакцією Л. Масенко), «Переяславська Рада 1654 року», «Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках» В. Борисенка [44] тощо. Важлива роль у відродженні НаУКМА належить І. Фізеру, який 9 серпня 1992 р. створив «Mohyla Academic Society» [45, с. 1]. За ініціативи І. Пономаренка українська громада м. Клівленда організувала збір коштів на підтримку цього закладу: кредитна спілка «Основа» зробила внесок у розмірі 500 дол., а громада міста пожертвувала 880 дол. [46, с. 3]. У травні 1997 р. Н. та Б. Ковалі створили фундацію для НаУКМА (перший їхній внесок становив 77 тис. дол.) [47, с. 8]. Неоціненну допомогу надало подружжя О. та Я. Дужих з Детройта, які передали для цього закладу освіти

100 тис. дол. [48, с. 2]. У 2002 р. у США офіційно зареєстровано «Києво-Могилянську фундацію Америки», до Ради директорів якої входять колишній посол США в Україні В.Г. Міллер та Б. Тарасюк [49, с. 18]. За перші шість років діяльності фундація збрала близько 1 млн. 300 тис. дол. Постійну фінансову допомогу надає фундація «Спадщина», заснована у Чикаго, до якої у 1997 р. перейшов весь статутний капітал Першого Федерального банку «Певність». В. Брюховецький, отримавши у 2010 р. стипендію програми ім. Фулбрайта, наголосив: «...коли це все тільки починалось, без допомоги діаспори ми б просто не відбулися. Тоді, може, проти нас не боролися так, як зараз, але була повна байдужість». Фінансова допомога для НаУКМА продовжувала надходити і в наступні роки [50]. В. Моринець зазначив: «Від самого початку 1990-х років ...понад 400 гуманітарних дослідників з України одержали різні форми підтримки від фонду Фулбрайта. Завдяки провідним постатям із діаспори українські вчені були введені в контекст світової науки та прийняті в американських наукових колах, вони стали повноправними учасниками міжнародних конкурсів на отримання дослідницьких грантів» [51, с. 14]. 24 травня 2007 р. в НаУКМА відбулося відкриття нової бакалаврської бібліотеки ім. Т. та О. Антоновичів. Проект підтримали 302 благодійники, зокрема 260 приватних осіб (із США, Канади й України), та 42 юридичні особи (23 – з України, 18 – із США, 1 – з Канади). Загалом було зібрано близько 2 млн. дол., з яких 1 млн. дол. виділила фундація Т. і О. Антоновичів [52, с. 1]. Окрім цього, 18 лютого 2010 р. у НаУКМА відбулося офіційне відкриття оновленої американської бібліотеки ім. В. Китастого. Ця бібліотека створена на початку 1990-х рр. при «Американському Домі», а у 1998 р. уряд США подарував її НаУКМА. Значний внесок у становлення цього закладу зробив В. Китастий, науковець і дипломат, перший директор «Американського Дому», почесний доктор НаУКМА, який з 1990 р. жив і працював у Києві [53, с. 1].

Інституцією, до відбудови якої також долучилась українська громада США, є Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. У січні 1997 р. працівники бібліотеки звернулися до представників діаспори з проханням про допомогу, оскільки вона опинилась на межі закриття [54, с. 2]. За ініціативи Л. Винара було створено благодійну організацію «Доброчинний фонд сприяння ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України». Впродовж перших чотирьох років до Фонду надійшло понад 170 тис. дол., що дало змогу зробити ремонт лівого крила бібліотеки [55, с. 9]. З 1999 р. до відбудови бібліотеки долучився також О. Антонович. Його коштом (понад 2 млн. грн.) було завершено реконструкцію головного корпусу бібліотеки. У 2004 р. він розпочав фінансування ремонтно-реставраційних робіт відділу мистецтв бібліотеки обсягом близько 2,5 млн. грн. [56, с. 167-168].

Розбудова національного університету «Острозька академія» як освітньо-культурного закладу стала можливою завдяки національно-свідомим

меценатам, серед яких найбільше представників української діаспори США [57, с. 8]. У 2003 р. Світовою Науковою радою та інституціями України започатковано традицію проведення спільних наукових проєктів [58, с. 199].

Важлива роль серед спеціальних навчальних закладів УГКЦ як у діаспорі, так і в Україні належить Українському Католицькому Університету ім. св. Климента Папи. З 1994 р. було розпочато будівництво університету в Україні, а у 2002 р. відбулося його відкриття. В одному з виступів ректор УКУ Б. Гудзяк зазначив: «Я щасливий мати 600 випускників: 200 священників і перших жінок, які вперше за 1000 років християнства здобули диплом богослова на своїй землі» [59, с. 11]. Університет функціонує завдяки зусиллям Б. Гудзяка, Л. Гузара, а також прихильників та меценатів з української діаспори, переважно із США [60, с. 13]. Як вважає керівник УКОФ – неприбуткової організації з осередком у Чикаго, Д. Курі: «...за шість років ми зібрали 10 млн. дол. і уможливили роботу університету» [61, с. 10]. УКОФ збирає фонди для покриття половини річного бюджету університету, що складає близько 2 млн. дол. [62, с. 19].

Повернення представниками діаспори культурних цінностей до України є важливим складником історико-культурної спадщини і сприяє відновленню історичної пам'яті українського народу. Важливою складовою історико-культурної спадщини народу України є бібліотечні, музейні, документальні колекції, які з різних причин були вивезені або створені українцями за кордоном. Після проголошення незалежності України їх намагаються повернути на Батьківщину. У 2003 р. О. Антонович безкоштовно передав ЛННБ ім. В. Стефаника власну бібліотеку (понад 2 тис. примірників книг), а також 27 творів мистецтва та цінний родинний архів [56, с. 168]. О. Корчак-Городиський з Чикаго також передав цій установі архівний фонд З. Кузелі, у результаті чого створено фонд «Окремі надходження» [63, с. 449-450]. З 1991 р. у ЦНБ України ім. В. Вернадського відкрито спеціалізований фонд документів відділу зарубіжної україніки. На початковому етапі діяльності фонд налічував 4300 журналів та близько 1500 книг [64, с. 140]. Нині цей фонд містить понад 30 тис. документів, більша частина яких надійшла з Гарвардського, Ратгерського та Делаверського університетів [65]. Меценати подарували також значну частину бібліотечної колекції НаУКМА (майже 70%) – 13 приватних книгозібрань українських вчених, 18 колекцій діячів та установ української діаспори із США, Канади, Бразилії, Німеччини й Польщі [66, с. 15]. У бібліотеці створено науковий архів, який має понад 30 фондів, що містять архівні документи митців, науковців, політичних та громадських діячів України і діаспори, зокрема зі США – фонд № 4. Дужий Ярослав Іванович (1923 р.н.) та Дужа Ольга Григорівна (1926-2004). Українські політичні, громадські та культурні діячі, меценати; фонд № 5. Одарченко Петро Васильович (1903-2006). Український вчений, літературознавець, мовознавець, журналіст, перекладач, педагог, бібліограф, етнограф і фольклорист; фонд № 7. Джеймс Ернест Мейс (1952-2004). Науковець, історик-дослідник, громадський

діяч, публіцист; фонд № 10. Прицак Омелян Йосипович (1919-2006). Видатний вчений, філолог, сходознавець, історик [67].

Бібліотека та архів Інституту дослідження української діаспори при національному університеті «Острозька академія» формуються переважно завдяки надходженням матеріалів з діаспори. Найбільшу кількість літератури надіслали Український музей-архів у Клівленді (директор А. Фединський), Українське Історичне Товариство, УГКЦ Пресвятої Трійці м. Кергонксон (США) тощо. Щедрі книжкові дари бібліотеці зробили Л. Винар, В. Верига, О. і Л. Мостовичі, Л. Коваль, В. Рурська та ін. [68].

Фонди обласних бібліотек поповнюються завдяки зусиллям представників діаспори США. Краєзнавець, дослідник української еміграції та меценат Є. Паранюк поповнив книжкові фонди обласної універсальної бібліотеки ім. І. Франка в Івано-Франківську більше ніж 600 томами книг. Значну кількість літератури він подарував Прикарпатському університетові ім. В. Стефаника, районній бібліотеці в Богородчанах та рідній школі в Хмелівці [69, с. 124]. До Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка за останній період Є. Паранюк надіслав 1200 томів цінних книг, серед них 11 томів «Історії світової цивілізації» [69, с. 133]. Важливе місце в сучасній колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею посідає фондова збірка матеріалів української діаспори – найчисельнішою в ній є книжкова колекція. Її фондоутворювачами стали товариства та приватні особи [70, с. 456]. До бібліотеки О. Ольжича передано зі США частину архіву та бібліотеки відомого дослідника давньої української архітектури та мистецтва О. Повстянка, якого як видатного архітектора було залучено до реконструкції Капітолію [71].

Значний масив видань української діаспори надходить до України через українсько-американський благодійний фонд «Сейбр-Світло», який засновано у 1990 р. у Львові за ініціативи українців американської діаспори та Я. і О. Ісаєвичів. Найчисельніші колекції надійшли з Фонду кафедри українознавства Гарвардського університету, СУА, УНС, УВУ, НТШ-А, УФА та багатьох інших [72, с. 46-47]. За 20 років роботи бібліотеки, наукові заклади України отримали від «Сейбр-Світла» понад 1 млн. 200 тис. примірників різноманітної літератури (дитячої, історичної (трапляються раритети), економічної, політичної, мистецької та медичної) на суму близько 30 млн. дол. Фонд співпрацює з 200 видавництвами США [73].

Інформаційна діяльність українських організацій США, зокрема на території ООН, сприяє поширенню об'єктивної інформації серед представників міжнародних організацій, органів влади і ЗМІ США щодо прагнень українського народу розбудувувати власну незалежну державу та виробити стратегію, спрямовану на європейську інтеграцію, забезпечення міжнародної безпеки, створення світу, вільного від ядерної зброї.

Нині, у складний для Української держави час, підписання 28 серпня 2014 р. Урядом України та Світовим Конгресом Українців Меморандуму про

співпрацю є яскравим тому підтвердженням. Під Меморандумом підписи поставили Прем'єр-міністр України А. Яценюк та Президент Світового Конгресу Українців Є. Чолій. Досвід побудови громадянського суспільства у США є цінним для досягнення соціального компромісу та збалансування інтересів різних суспільних груп в Україні. Стан громадянського суспільства в Україні характеризується істотним майновим розшаруванням, нерозвинутим середнім класом. У громадських об'єднаннях зайнято близько 15% населення. Громадянське суспільство робить перші кроки у політичній сфері, тому пріоритет держави в цьому разі в Україні зберігається. Хоча за період незалежного розвитку України в суспільній свідомості відбулися деякі прогресивні зміни, пов'язані із запровадженням ринкових та демократичних засад, зокрема під впливом контактів із діаспорою, разом з тим, визначено нестійкі тенденції, що мають несистемний характер.

Загалом основні напрями співпраці української діаспори з офіційними установами США відповідають внутрішнім та зовнішнім інтересам Української держави. Конгресовий Український Кокус, Українська національна інформаційна служба, Український конгресовий комітет Америки та інші організації українців США проводять активну діяльність, спрямовану на забезпечення основних потреб українців і позитивного іміджу держави, долучаються до державотворчих процесів в Україні. Звісно, це далеко не вичерпна оцінка ролі діаспори США, але вона спонукає до глибших оцінок внеску діаспори, використання її досвіду, переосмислення діяльності провідних українців США, яким не байдужа доля Української держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Чолій Є. Протокол річних загальних зборів Світового конгресу Українців (21-23 серпня 2011 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/repository/Annual_meetings/2011/Book2011.pdf
2. «Помаранчева революція» розбудила Україну. Загальне захоплення, щирі привітання, активна підтримка // Свобода (США). – 2004. – 17 грудня. – С. 9.
3. Звіт Світової Ради Суспільної Служби СКУ за 2004 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/SRSS2004.pdf>
4. Савків М. Звіт Президента Українського конгресового комітету Америки (УККА) від 7 липня 2006 року до 20 серпня 2007 року // Річні загальні збори Ради Директорів Світового Конгресу Українців (20-21 серпня 2007 р., м. Донецьк). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2007/UCCA.pdf.
5. Роздольська М. Знакова подія // Українська правда. – 2012. – 5 квітня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/04/5/6071825/>
6. Серебрянников В. Президенты США в роли воителей // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 6. – С. 251-268.
7. Горелов Д. Актуальні проблеми розвитку стосунків української діаспори США з Україною // Наукові записки: Збірник / Ін-т політичних і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 29. – С. 376-384.
8. Лозинський А. Щоденник Незалежності – США визнали Україну // Закордонна Газета. – 2011. – 18 травня. – С. 7.

9. Лозинський А. Щоденник незалежності – США визнали Україну // *Kyiv Post*. – 2011. – 12 травня. – С. 4.
10. Лозинський А. Зі Щоденника Незалежності: США визнали Україну // *Час і події*. – 2011. – 3 березня. – С. 3.
11. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6500. Відбудеться всенародна маніфестація з рамени УККА і УАКРади // *Свобода (США)*. – 1991. – 30 серпня. – С. 1.
12. Lew K. Ukrainians demonstrate across United States 5,000 rally across from White House // *The Ukrainian Weekly*. – 1991. – 29 September. – P. 1, 5.
13. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6500. Громада в Чикаго вимагала визнання України // *Свобода (США)*. – 1991. – 26 вересня. – С. 1.
14. Тобі, Україно: Історія Координаційного Комітету Допомоги Україні в США. 1991-2003 / О. Сліпушко (упоряд.). – К.: Аконіт, 2004. – 256 с.
15. Resolution urges diplomatic ties with Ukraine // *The Ukrainian Weekly*. – 1991. – 6 October. – P. 1, 16.
16. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6500. Дж. Флоріо підтримує незалежність України // *Свобода (США)*. – 1991. – 13 грудня. – С. 1, 5.
17. United States recognizes Ukraine, plans to establish diplomatic relations // *The Ukrainian Weekly*. – 1991. – 29 December. – P. 1.
18. *Ukraina dyplomatychna: Scientific yearbook / Compiling editors: Leonid Gubersky ect.* – Kyiv: The Directorate General for Servicing of International Representation, 2011. – 1039 s.
19. Геча Д. Чи світ знає про Україну? // *Свобода (США)*. – 1992. – 27 серпня. – С. 4.
20. Офіційний сайт ФДДЧ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccrdf.org/ua/>
21. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6505. Гаєцька О. Підсумки праці 83-го Відділу СУА в Нью-Йорку // *Свобода (США)*. – 1997. – 29 січня. – С. 3.
22. Horak S. *Ukrainica in American Education and Scholarship: An Appraisal and Critical Review* // *The Ukrainian Heritage in America*. – New York, 1991. – P. 177-189.
23. Климчак М. У Чикаго відзначили 25-ту річницю Чорнобиля // *Свобода (США)*. – 2011. – 20 травня. – С. 11.
24. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6506. Раковський І. Допомога Сиротам в Україні зростає // *Свобода (США)*. – 1998. – 3 квітня. – С. 3.
25. Товариство Допомоги Сиротам в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.squarebirds.org/Orphans_Aid/Sponsor-Ukrainian.htm
26. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6506. Часто П. Нема, нема чужих дітей... // *Свобода (США)*. – 1998. – 11 грудня. – С. 9.
27. Короткі повідомлення // *Українські новини*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrgazeta.kz/archive/2002/November_2002/2002_45_398/Ukrain_news45_398.htm
28. Стипендії от полковника. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.grivna.ks.ua/stipendii_ot_polkovnika.htm
29. Хроніка газети «Поступ» від 18 квітня 2003 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postup.brama.com/usual.php?what=9298>
30. Тимошук Ю. Американський професор дарує премії калузьким студентам-сиротам. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.vikna.if.ua
31. Николаевская областная государственная администрация // *Соціальна політика*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mykolayiv-oda.gov.ua/main/ru/news/detail/1401.html>
32. Ващук І. Звіт Світової Ради Суспільної Служби СКУ за 2009 рік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2010/SRSS.pdf
33. Брудер З. Стипендії для студентів-сиріт – шанс на успішне навчання // *Свобода (США)*. – 2011. – 4 березня. – С. 13.

34. Дармохвал Л. Здобутки та погляд у майбутнє Союзу Українок Америки. З побаченого і почутого на ХХІХ конвенції СУА // Hanover Marriott-Whippany, New Jersey. – 2011. – 40 р.
35. Матушак М. Мільйон доларів для дітей-сиріт // Свобода (США). – 2009. – 8 травня. – С. 6.
36. Настю Овчар прооперували в Бостоні // Вікі Новини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikinews.org/wiki/>
37. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988-2005 рр.). Оп. 5. Спр. 12481. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 9 січня 2002 р. – 26 грудня 2002 р., 46 арк.
38. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988-2005 рр.). Оп. 5. Спр. 13288. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 2 січня 2003 р. – 14 квітня 2003 р., 209 арк.
39. Підсуха О. Боротися, а не тікати // Business Class. – 2011. – № 1-2. – С. 8-11.
40. Леденев А., Бурдыга І. Юрий Логуш насытился «Kraft Foods» // Коммерсантъ Украина. – 2011. – № 125. – С. 4.
41. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988-2005 рр.). Оп. 1. Спр. 11276. Питання національних меншин (загальне). 10 вересня 2001 р. – 21 грудня 2001 р., 141 арк.
42. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988-2005 рр.). Оп. 210. Спр. 15555. Інформаційно-аналітичні матеріали про становище української діаспори за кордоном. 17 жовтня 2005 р. – 27 грудня 2005 р., 124 арк.
43. Українська ділова діаспора – обличчям до України // Час і події. – 2009. – Ч. 22. – С. 2.
44. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 228 с.
45. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6501. Створено фундацію для допомоги Університетові «Києво-Могилянська Академія» // Свобода (США). – 1992. – 25 серпня. – С. 1.
46. У Клівленді шанують Києво-Могилянську академію // Вісті з України. – 1995. – 10-16 серпня. – С. 3.
47. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6505. Н. і Б. Ковалі – фундатори НаУКМА // Свобода (США). – 1997. – 12 серпня. – С. 8.
48. Сперкач А. Дуєт двох сердець // Український форум. – 2000. – 4-11 жовтня. – С. 2.
49. Києво-Могилянська Фундація Америки // Свобода (США). – 2002. – 27 вересня. – С. 18.
50. Фундація Могилянки хоче, щоб академія стала українським Гарвардом. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/24710532.html>
51. Обговорено внесок діаспори в українську гуманітарну науку // Свобода (США). – 2008. – 16 травня. – С. 14.
52. Рябчик С. Відкриття Бібліотеки імені Тетяни та Омеляна Антоновичів у Києво-Могилянській Академії // Час і події. – 2007. – 14 червня. – С. 1.
53. Фаріон М. Відкриття оновленої Американської бібліотеки в Києво-Могилянській Академії // Час і події. – 2010. – 3 березня. – С. 1.
54. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6505. Винар Л. Потрібна негайна допомога Бібліотеці ім. В. Стефаника // Свобода (США). – 1997. – 25 січня. – С. 2-3.
55. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6508. Крушельницька Л. Щоб зберегти національне надбання – бібліотеку ім. Василя Стефаника // Свобода (США). – 2001. – 11 травня. – С. 9.
56. Романюк М. Любити Україну – сенс його життя (з ювілейної сільвети Омеляна Антоновича) // Бюлетень Західного наукового центру – 2004 / НАН України; М-во освіти і науки України; Західний наук. центр. – Львів: Ліга-Прес, 2004. – 172 с.
57. Атаманенко В., Кралюк П., Кулаковський П., Пасічник І. Острозька академія XVI-XVII ст.: енцикл. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Остроз. акад.», 2011. – 512 с.
58. Винар Л. Звіт з діяльності Світової Наукової ради при СКУ (серпень 2003 – травень 2008). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/SNRada1.pdf>
59. Осінні імпрези на користь Українського Католицького університету // Свобода (США). –

2009. – 27 лютого. – С. 11.
60. Галів М. Щедрий дар для УКУ: понад 353 тис. дол. // Свобода (США). – 2007. – 5 січня. – С. 13.
61. Клівлендська громада пожертвувала на УКУ 120,000 дол. // Свобода (США). – 2008. – 14 листопада. – С. 10.
62. Рері М. Весняна тура УКУ в США вартувала довгої подорожі // Свобода (США). – 2008. – 19 грудня. – С. 14, 19.
63. Баран М. Архів Зенона Кузеля у фондах відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Вип. 9 / відп. ред.: І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. – Острог : РВВ Нац. ун-ту «Остроз. акад.», 2007. – 500 с.
64. Дідківська Г., Дегтяренко Л. Зарубіжна українічка в ЦНБ АН України // Українська діаспора: Щорічник Інституту соціології НАН України, ред. «Енциклопедії української діаспори при НТШ» ч. 3 / за ред. В. Євтуха і В. Маркуся. – Київ, Чикаго, 1994. – С. 139-142.
65. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Фонд зарубіжної українічки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/library/s_ukr.html
66. Ярошенко Т. Колекції діячів української діаспори у фондах Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» // Особисті книжкові колекції та особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках та архівах України : зб. матеріалів конф. / [уклад.: Н. Казакова, О. Мастіпан]; НаУКМА, Нац. парлам. б-ка України. – К., 2004. – С. 14-25.
67. Науковий архів Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – 2004. – Книга нових надходжень № 130. – С. 54; – 2005. – Книга нових надходжень № 132. – С. 60.
68. Бібліотека Інституту досліджень діаспори. – Інвентарна книга № 2. – С. 1-250; Інвентарна книга № 3. – С. 1-47.
69. Євген Паранюк: краєзнавець, дослідник української еміграції, меценат (до 85-річчя від дня народження): матеріали Міжнарод. наук. читань, (Кам'янець-Подільський, 11-12 вересня 2008 р.) / редкол.: О. М. Завальнюк (голова) та ін.; / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; наук б-ка; Центр дослідж. історії Поділля Ін-ту історії України НАН України; Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Словаччині. – Нью-Йорк-Кам'янець-Подільськи-Пряшів: Оіюм, 2009. – 151 с.
70. Прищепа О. Колекції української діаспори у фондових збірках Рівненського обласного краєзнавчого музею // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Вип. 9. – Острог: РВВ Нац. ун-ту «Остроз. акад.», 2007. – 500 с.
71. Бібліотека ім. Олега Ольжича. Реєстри комплектів газет і журналів 20-30-х років. – Ф. 178. – Оп. 3. – Арк. 1-159; Меценати української діаспори. – Ф. 178. – Оп. 3. – Арк. 1-346.
72. Ісаєвич О. Участь української діаспори США в інформаційному забезпеченні України (Фонд «Сейбр-Світло і діаспора США») // Український вимір. – Ч. 4. – Кн. 1. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. Гоголя, 2005. – 234 с.
73. Козловський Б. Думають, що ми бідні, і шлють нам книги тоннами... – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.wz.lviv.ua/articles/83817>

Недошитко І.Р. Українська діаспора США: реалії співпраці з Україною за роки незалежності (1991-2016 рр.).

В статті зроблено спробу проаналізувати участь представників української діаспори США в розвитку Українського державства за період 1991-2016 рр. Автор підкреслює важливість ролі діаспори в формуванні українського законодавства, демократизації українського державства, передачі досвіду побудови громадянського суспільства. Визначено роль діаспори в формуванні міжнародного іміджу України. Показано і проаналізовано вплив української діаспори США в розвитку медицини

независимой Украины. Определены приоритетные направления сотрудничества Фонда Помощи Детям Чернобыля с нашим государством в этой сфере. Рассмотрен и показан вклад украинской диаспоры США в экономическое развитие независимой Украины. Определены незадействованный потенциал сотрудничества, факторы, препятствующие эффективному взаимодействию с Украинским государством в этой сфере. Раскрыты основные направления гуманитарного сотрудничества диаспоры с Украинским государством.

Ключевые слова: украинская диаспора, процессы государственного построения, гражданское общество, международный имидж, финансово-экономический потенциал, инвестиции, поправка Джексона-Вэника, кредитные союзы, гуманитарное сотрудничество.

Nedoshytko I. Ukrainian Diaspora of the USA: Realities of Cooperation with Ukraine during the Years of Independence (1991-2016).

The article attempts to analyze the participation of the Ukrainian diaspora in the development of the Ukrainian state during the period of 1991-2016. The author emphasizes the importance of diaspora in formation of Ukrainian legislation, democratization of Ukrainian state, sharing the experience of building civil society. The article outlines the role of diaspora in the formation of the international image of Ukraine. The help of the Ukrainian diaspora of the USA in the development of medicine of independent Ukraine was found out and analyzed. The priority areas of cooperation of Chornobyl Children Fund with our state in this sphere are defined. Contribution of the Ukrainian diaspora of the USA in the economic development of independent Ukraine is examined and clarified. Unused potential for cooperation, factors that hinder effective cooperation with the Ukrainian state in this area are determined. The basic directions of humanitarian cooperation of diaspora with the Ukrainian state are exposed.

Keywords: *Ukrainian diaspora, government formation processes, civil society, international image, financial and economic potential, investments, Jackson-Vanik amendment, credit unions, humanitarian cooperation.*

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94(430)

Солошенко В.В.

РОЗСЕКРЕЧЕНІ АРХІВИ АУКЦІОННОГО БУДИНКУ «АДОЛЬФ ВЕЙНМЮЛЛЕР»

Основну увагу у статті приділено місцю та ролі аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер» (“Adolf Weinmüller”) у нацистській торгівлі творами мистецтва. Встановлено, що цей відомий мюнхенський художній аукціонний будинок заклав підґрунтя сучасного мистецтва в Мюнхені та аукціонного будинку «Ноймейстер» (“Neumeister”). Власниця аукціонного будинку «Ноймейстер» К. Штоль спонукала до наукового дослідження історії нацизму за допомогою вивчення справи архівних документів А. Вейнмюллера.

Підкреслено, що відкриття доступу до закритих архівів аукціонного будинку «Ноймейстер» – наступника будинку «Адольф Вейнмюллер» – стало неабияким проривом у справі розкриття злочинів націонал-соціалістів і вагомим кроком у подоланні наслідків тоталітаризму у Німеччині. Важливо зазначити, що на такі відверті кроки донині не наважувався жоден аукціонний будинок Німеччини. Таким чином було закладено наукове підґрунтя для реалізації низки проектів щодо пошуку та розсекречення архівних документів.

Ключові слова: Німеччина, аукціонні будинки «Адольф Вейнмюллер», «Ноймейстер», культурні цінності, колекції, незаконне переміщення, відчуження, націонал-соціалізм.

Вкрай негативні наслідки на твори мистецтва та культурні цінності мали події Другої світової війни. Цілеспрямована державна стратегія нацистської Німеччини у період 1933-1945 рр. мала на меті пограбування тисячолітніх надбань людства. Це був величезний масив злочинів – позбавлення приватної власності, дискримінація, переслідування і, врешті-решт, фізичне знищення мільйонів людей. У той період німецька держава систематично діяла і проти власних громадян, втілюючи у життя злочинні цілі та механізми. Варто зазначити, що за останні десять років у Німеччині значно активізовано роботу з подолання наслідків націонал-соціалістичного панування в культурній сфері. Важливими у цьому зв’язку є проблеми викраденого мистецтва, трофеїв війни, колекцій нацистів, історії їх походження та переміщення.

Примітно, що за останні десятиліття кардинально змінився і арт-ринок, ці зміни і нині набирають суттєвих обертів. Причини цього полягають у сприйнятті торгівлі через мистецтво, а не через економіку. Важливим залишається зв’язок між змістом та цінністю твору мистецтва у науковому і економічному сенсі. Вагомим є аналіз кожної сфери ринку мистецтв – це зарубіжні аукціонні будинки, національні аукціонні будинки, аукціонна і галерейна торгівля, музеї та колекції. В цілому арт-ринок, тенденції та зміни, що відбуваються на ньому потребують на сучасному етапі ґрунтовного опрацювання.

Відомий мюнхенський художній аукціонний будинок «Адольф Вейнмюллер» (“Adolf Weinmüller”) [1] заклав підґрунття сучасного мистецтва в Мюнхені і аукціонного будинку «Ноймейстер» (“Neumeister”) [2]. У статті розкрито місце і роль аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер» у нацистській торгівлі творами мистецтва. Важливо підкреслити, що історія цього аукціонного будинку донині залишається малодослідженою.

Тема ринку мистецтв, аукціонних будинків знайшла своє відображення у науковій літературі ще на початку 1980-х рр. Класичною є робота К. Герхенрьодера «Ринки мистецтв», яка побачила світ у 1972 р. та низка наступних праць цього ж автора, в яких всебічно розкрито дану складну проблему [3].

Раніше аукціони належали до найстаріших форм торгівлі, які були започатковані 500 р. до н.е., вони були місцем зустрічей, виконували функції пропозиції та попиту. Аукціони мистецтв набули суттєвого значення в усьому світі. Нині міжнародний арт-ринок зарекомендував себе як важлива культурна і економічна галузь, у якій встановлені мільйонні рекорди продажів творів мистецтва. У цьому зв'язку варто зазначити характерну особливість, яка сприяла розквіту аукціону мистецтв – це переконання зацікавлених клієнтів у тому, що ціна творів мистецтва на аукціоні відповідає справжній ціні культурної спадщини на ринку мистецтв.

«Сотбіс» – один із найстаріших аукціонів світу, заснований у 1744 р. Його штаб квартира розташована в Нью-Йорку, а філіали представлені у всьому світі, зокрема у Парижі, Цюриху, Торонто. «Сотбіс» визнається нині лідером саме в категорії «Сучасного мистецтва», основні продажі предметів якого відбуваються щорічно у травні та листопаді у Нью-Йорку, у лютому та червні – у Лондоні.

Ще одним титаном у світі аукціонної справи вважають головного конкурента «Сотбіс» – «Крістіс» (“Christie’s”), основне місце розташування якого також змінилося з Лондона на Нью-Йорк. Діяльність обох аукціонів складає біля 90% ринку аукціонних продажів антикваріату і предметів мистецтва. «Крістіс» здійснює більше 600 продажів на рік. Торги проходять за 80 категоріями: образотворче і декоративне мистецтво, ювелірні вироби, фотографії, меблі і предмети інтер'єру та багато іншого. Аукціонні будинки перед торгами організують виставки, на яких попередньо виставляються твори мистецтва, які згодом продаються за мільйони доларів. На показ твори мистецтва привозять до столиць світу – Токіо, Лондона, Парижа, Москви. Такі виставки обов'язково проводять у приміщеннях, які мають історичну цінність і є безпечними для зберігання дорогоцінних творів мистецтва [4].

Аукціонний будинок «Бонхамс» (“Bonhams”) – третій за величиною аукціон у світі проводить продажі за категоріями, включаючи живопис і машини, музичні інструменти і предмети інтер'єру. «Бонхамс» розмістив свої філії в США, Австралії, ПАР та Гонконзі. Така широка географія дозволяє цьому

аукціонному будинку проводити більше 700 торгів на рік у всьому світі. Аукціони проводяться в різних містах залежно від специфіки лотів [4].

Віденський аукціонний будинок «Доротеум» (“Dorotheum”) має більше ніж трьохсотрічну історію і донині обіймає у німецькомовному просторі провідні позиції. Він найстаріший із головних аукціонів світу, який в рамках глобалізації світового ринку мистецтв відкрив нові представництва у деяких австрійських містах, у Зальцбурзі, а також інших містах Європи – у Празі і Мілані. Щорічно «Доротеум» проводить близько 600 аукціонів, велика частина з яких – щоденні «аукціони без каталогу» в палаці Доротеум. У рамках аукціонних тижнів проводяться аукціони рідкісних творів образотворчого мистецтва – від робіт старих майстрів до стилю модерн і сучасного мистецтва [4].

Історичні аспекти арт-ринку детально розкриті П. Ватсоном [5], його наукові розвідки були доповнені роботами Г. П. Турнса [6]. Дослідники акцентують увагу на тому, що всі сучасні тенденції арт-ринку мають свою багаторічну, а іноді багатовікову традицію. Основне значення аукціонних будинків для дослідження історії мистецтв доводить Ф. Дрінкут у своїй книзі «Сучасна аукціонна торгівля» (“Der moderne Auktionshandel”) [7]. Історичне, а також критичне бачення проблеми висвітлено у дослідженнях В. Ульріха [8], Р. Кассади [9], М. Крекеля [10] та інших науковців.

З витоків і до сучасності діяльність аукціонів не можливо досліджувати окремо. Оскільки вони мають тісний зв'язок, вивчати їх діяльність потрібно комплексно. Незважаючи на доволі значну кількість робіт, присвячених проблематиці діяльності аукціонних будинків, відсутнє комплексне дослідження історичних і правових аспектів проблеми повернення предметів відчуженого мистецтва, а також культурної спадщини ФРН з урахуванням досвіду і практики попередніх десятиліть.

Зарубіжна історіографія, присвячена проблемі викрадених та відчужених нацистами культурних цінностей представлена широким колом робіт учених різних країн світу – ФРН, Австрії, Нідерландів, Франції, Польщі, Швейцарії, США та ін. Це, в першу чергу, праці В. Айхведе [11], П. К. Грімстед [12], Р. Денель [13], У. Гартманна [14], У. Гартунг [15], Н. Кислинської-Лобкович [16], М. А. Квінкенштейн [17], М. Хопи [18], А. Хойс [19], В. Рупперта, К. Фурмейстера [20] та ін.

Доля багатьох предметів культури, які були конфісковані або викрадені у власників у період з 1933 р. до 1945 р., або без згоди власника продані, залишається недостатньо дослідженою як у світі, так і у ФРН зокрема. Причини цьому є абсолютно різними. Частково несвідомо, частково свідомо у повоєнні десятиліття німецькі історики, культурологи, мистецтвознавці і музеєзнавці недостатньо займалися проблематикою виявлення та повернення культурних цінностей, втрачених за часів нацистського панування.

Варто зазначити, що 19 липня 1937 р. пройшла перша виставка «дегенеративного мистецтва», на якій було продемонстровано біля 650 творів, конфіскованих з 32 музеїв Німеччини. Експозиція побувала у 12 містах і була показана більше ніж 3 млн. відвідувачам. 20 березня 1939 р. близько 5 тис. творів живопису і графіки були спалені в Берліні. Що стосується решти робіт, то деяка частина з них була продана закордон [22].

Ключовою подією світового значення у справі повернення та реституції культурних цінностей, втрачених в різних країнах світу стала Міжнародна Вашингтонська конференція з питань майна періоду Голокосту (грудень 1998 р.), яку організував Держдепартамент США. Під час конференції особлива увага була приділена проблемі пошуку награваних творів мистецтва і розроблена низка міжнародних правил щодо їх повернення. Виходячи з положень Вашингтонської декларації від 3 грудня 1998 р., Федеральний уряд об'єднаної Німеччини взяв міжнародне зобов'язання – зробити свій внесок у дослідження походження та реституцію культурних цінностей. На Вашингтонській конференції були присутні представники більш ніж 40 країн світу і єврейських організацій, під час конференції було прийнято 11 важливих положень – про необхідність здійснення ідентифікації награваних і конфіскованих під час нацистського панування творів мистецтва, проведення пошуків їх довоєнних власників або спадкоємців [21].

Підкреслимо, що досвід ФРН у розв'язанні цього важливого завдання – ідентифікації та повернення розграбованого націонал-соціалістами майна, культурних цінностей є неоціненним. Адже вирішення цього кола проблем було поставлено на ґрунтовну державну основу. У 1998 р. у Німеччині (м. Магдебург) було засновано Координаційне бюро з розшуку втрачених культурних цінностей. Бюро бере активну участь у пошуках творів мистецтва та створенні банку інформації про викрадені чи втрачені культурні цінності. Ґрунтова робота проводиться щодо пошуків втрачених творів мистецтва, реконструкції колекцій, списків робіт, які проливають світло на історію творів мистецтва. Крім того, з допомогою останніх можна підтвердити справжність або виявити підробку. Німецькі державні музеї, архіви та бібліотеки з метою сприяння пошуку конфіскованих нацистами творів мистецтва підготували низку інформаційних матеріалів, які дозволяють знайти численні докази автентичності та перевірити право власності за період з 1933 р. до 1945 р. Таким чином, завдяки створенню та діяльності німецького Координаційного бюро з розшуку втрачених культурних цінностей, наукові дослідження у цій площині якісно зросли.

Вивчаючи діяльність аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер» варто більш детально проаналізувати його біографію. Адольф Вейнмюллер (5 травня 1886 р. – 25 березня 1958 р.) народився у Фейстенхарі (Верхня Баварія). Він був німецьким арт-дилером часів націонал-соціалізму і часів ФРН. У 1905 р. А. Вейнмюллер розпочав навчання на державній службі у Бад Рейхенхалі. Під

час Першої світової війни був солдатом Західного фронту, після чого у 1921 р. повернувся до роботи і став незалежним арт-дилером у Мюнхені на Макс-Йозефштрассе. Однак про його арт-діяльність у 1920-х рр. збереглося мало відомостей. У 1931 р. А. Вейнмюллер вступив до лав НСДРП (підтвердженням цього є членський номер 626358), з того часу його кар'єра стрімко пішла вгору.

Після того як арт-дилеру єврейського походження Х. Гельбінгу довелося закрити свою справу через зміну обставин, у 1936 р. більш активно розгорнув свою діяльність Мюнхенський аукціонний будинок «Адольф Вейнмюллер». У наступні роки А. Вейнмюллер був поза конкуренцією. Клієнтами аукціонного будинку були відомі високопосадовці націонал-соціалісти, такі як особистий секретар А. Гітлера М. Борман, впливові арт-дилери у нього також замовляли об'єкти мистецтва для «спеціальної місії Лінц».

Аукціоніст А. Вейнмюллер очолював Спільку німецьких торгівців творами мистецтва та антикваріатом, яка повинна була входити до рейхскамери образотворчого мистецтва. Він також піклувався про «розчинення» усіх інших об'єднань арт-дилерів. У журналі «Світове мистецтво» (червень 1934 р.). аукціонер пропагував арт-торгівлю у новій Німеччині. У 1935 р. арт-дилери – безпосередні члени рейхскамери та спілки Вейнмюллера були розпущені. Загалом про складові тогочасної успішної діяльності А. Вейнмюллера мало що відомо. Підкреслимо, що у даному контексті покажемо є й те, що А. Вейнмюллер також мав аукціонний будинок у Відні.

Аукціоніст мав зв'язки з багатьма високопосадовцями націонал-соціалістами. Напряму зв'язків до А. Гітлера у А. Вейнмюллера, певно, що не було, відсутні і його очевидні прямі зв'язки до купівлі творів мистецтва для «місії особливого доручення Лінц». Однак не варто виключати, що він мав тісні зв'язки до найвищих ешелонів апарату влади і продавав їм твори мистецтва. Але доконаним залишається той факт, що навіть після завершення війни він міг продовжувати далі робити свою звичну справу. Після 1945 р. не було нікого, хто міг би з ним конкурувати за перше місце у арт-торгівлі Мюнхена. Варто зазначити, що американці після війни намагалися виступити із звинуваченнями проти А. Вейнмюллера і він навіть до 1948 р. не отримав ліцензії. Однак довести факт того, що він вів торгівлю відчуженими культурними цінностями не вдалося, оскільки вважалося, що усі документи згоріли під час повітряного нападу, а сам аукціонний будинок було зруйновано. Його словам вірили і справа не зрушила з місця, а усі спроби завадити його діяльності наражалися на супротив.

Підкреслимо, що бойкот 1933 р. проти євреїв негативно вплинув на діяльність арт-дилерів, а пізніше і на підготовку у листопаді 1933 р. відповідного закону про культуру. Таким чином євреї були повністю витіснені з цієї важливої економічної і культурної галузі. Перш за все, це призвело у Мюнхені – місті мистецтва до загрози того, що ліквідовані маленькі підприємства усі одночасно змушені були виставити свої товари на продаж.

А. Вейнмюллер брав активну участь у переслідуванні арт-дилерів єврейського походження. Існує листування датоване 1935 р., у якому повідомлялося арт-дилерам, про те, що вони протягом чотирьох тижнів зобов'язані закрити свою справу. Цей лист має пряме відношення до А. Вейнмюллера. У такий спосіб він позбавився єврейської конкуренції.

Пізніше у якості радника різних установ та інституцій, таких як промислова та торгова палати він завжди виступав опонентом у наданні іншим ліцензій на ведення арт-торгівлі та на розширення діяльності і таким чином засвідчував свою монополію у Мюнхені.

Наступником А. Вейнмюллера був Р. Ноймейстер, який у 1951 р. оселився у Мюнхені як аукціонер, а у липні 1958 р. викупив аукціонний будинок «Адольф Вейнмюллер». Для Р. Ноймейстера аукціонний будинок А. Вейнмюллера був важливим. Малюнки, картини, графіка, порцеляна, прикраси, меблі – в аукціонному будинку мистецтв «Ноймейстер» у Мюнхені і нині зберігаються у досить великій кількості. Це численні твори мистецтва, датовані початком XV ст. і до нині.

У 2008 р. донька Р. Ноймейстера К. Штоль перейняла справу батька і стала власницею аукціонного будинку «Ноймейстер». Прагнучи долучитися до справи подолання наслідків політики націонал-соціалізму у культурній сфері, К. Штоль здійснила рідкісний і єдиний у своєму вимірі крок. Вона спонукала до наукового дослідження історії нацизму у сфері культури за допомогою вивчення справи архівних документів аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер». К. Штоль відкрила доступ до закритих архівів будинку «Ноймейстер» (наступник аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер»). Це стало своєрідним потужним проривом у справі розкриття злочинів націонал-соціалістів і вагомим кроком у подоланні наслідків тоталітаризму в Німеччині.

Важливо зазначити, що на такі відверті кроки донині не зважувався жоден аукціонний будинок Німеччини. К. Штоль, надаючи доступ до архівів, тим самим заклала наукове підґрунття для реалізації низки проектів щодо пошуку та розсекречення архівних документів, що стосуються творів мистецтва. Вона залучила до тісної співпраці Центральний Інститут мистецтв у Мюнхені та Центр досліджень походження творів мистецтва у Берліні. Вагомим був внесок у цю непросту справу мистецтвознавців М. Хопп та У. Гартманна. Результати проведених досліджень були опубліковані та широко оприлюднені у травні 2012 р. Підтвердженням цього є спеціалізовані видання Центрального інституту історії мистецтв в Мюнхені і кандидатська дисертація М. Хопп «Арт-дилери в нацистській Німеччині. Адольф Вейнмюллер у Мюнхені та Відні» [18]. Перший робочий контакт між К. Штоль і М. Хопп відбувся ще у 2008 р. і знайдені книги було передано для розсекречення та подальшого оцифрування.

Автору статті представилася приємна нагода під час досліджень у 2016 р. у Центральному інституті історії мистецтв у Мюнхені долучитися до нової

пошукової атмосфери аукціонного будинку «Ноймейстер», послухати лекцію К. Штоль про історію і викриття злочинів націонал-соціалізму, роль відомих арт-дилерів Мюнхена 1930-1960 рр. і аукціонного будинку свого батька, власницею якого вона є нині. К. Штоль спромоглася на такі важливі і рішучі кроки – розшукати і опитати свідків, знайти закриті документи і дослідити їх, розсекретити і оцифрувати, а головне зробити висновки і вивести уроки для нинішніх поколінь. Важливо також підкреслити, що цей пошуковий проект частково фінансувався її власним коштом.

К. Штоль дізнавшись, що аукціонний будинок «Адольф Вейнмюллер» має проблемну історію запросила у 2009 р. до виконання дослідницького проекту Центрального інституту історії мистецтв у Мюнхені і Центр дослідження походження творів мистецтва у Берліні. У підвалі цього аукціонного будинку було знайдено вогнетривку шафу з документами, де збережені усі зв'язки аукціонних протоколів також і післявоєнного часу.

Одинадцять з вісімнадцяти каталогів зараз анотовані і підписані від руки, важливо, що розкриті імена як постачальників, так і покупців. Знайдено записну базу даних, яка складається з 35 тис. записів, якщо брати окремо, то це 150 тис. імен, номерів, цін відповідних творів тощо. Але тут криється проблема: вона полягає в тому, що ці облікові книги зі старого паперу, він недовговічний і частково у поганому стані. Отже, першопопочатковим завданням була реставрація документів, а їх наступна оцифровка тривала шість місяців. У підсумку було повністю оброблено, оцифровано і транскрибовано 35 тис. документів.

Зазначимо, що анотовані каталоги були знайдені у технічному приміщенні, в якому протягом року обертається близько 15 тис. об'єктів культури. «Однак ми ніколи не розраховували у виключно технічному приміщенні знайти такі важливі документальні джерела», – засвідчила К. Штоль [23]. Таким чином в аукціонному будинку «Ноймейстер» було оприлюднено сенсаційну знахідку: майже повноцінний архів аукціонних протоколів аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер». Ці каталоги – оригінали документів діяльності будинку, анотовані екземпляри, де зазначені не лише постачальники, а й покупці творів мистецтва. Ця знахідка проливає світло на взаємозв'язки і дозволяє здійснити ретельний аналіз відповідних купівель та продажів. Ці документи стосуються не лише аукціонного будинку у Мюнхені, а також окремих аукціонів віденських активів А. Вейнмюллера. Важливим є той факт, що мюнхенські документи не містять прогалін, але у віденських документах відсутні деякі каталоги. Знайдено одинадцять із вісімнадцяти каталогів, які є нерівномірно насиченими і вони можуть дати важливі нові знання. Це означає, що нині представляється цілком можливим відтворити повну картину, що було куплено, продано та запропоновано через аукціонний будинок. У цілому все це однозначно розсекречено, хоча звичайно ще залишилося багато відкритих питань щодо історії походження тих чи інших об'єктів.

Варто підкреслити, що в аукціонному будинку «Ноймейстер» є три архіви, де зберігалися документи. Кожен із них по-своєму важливий. Вишукуючи документи, були проведені опитування серед співробітників, які багато років тому вийшли на пенсію, на предмет того, чи можливо ще знайти будь-які документи часів А. Вейнмюллера, чи вони взагалі існують. Досвідчені архіваріуси суттєво допомогли у розв'язанні цього питання.

Навіть побіжно перевіривши документи, стало зрозумілим, що знайдена важлива інформація, яка також дозволила розкрити нові, актуальні події та випадки з минулого. Було з'ясовано, що дійсно існують і суттєві доповнення до цих документальних джерел. Також знайдено конкретні приклади – у Відні у архітектора Готхільфа, лише деякі об'єкти були продані з молотка, у А. Вейнмюллера – це близько 66 об'єктів. З цієї колекції картина Ф. фон Амерлінгса була реституйована у Відні у 2008 р. та на аукціоні «Доротеум» продана за 1,5 млн. дол. для колекції Ліхтенштейна [1].

Також існують приклади, які цілком підтверджують суттєві прибутки від поставок гестапо. А. Вейнмюллер завжди заперечував звинувачення на свою адресу у тому, що гестапо здійснювало йому поставки. Однак, на підтвердження причетності А. Вейнмюллера до цього, німецькі дослідники знайшли докази, що поставки здійснювалися протягом тривалого часу.

Впливові німецькі газети повідомили про розсекречення архівів мюнхенського аукціонного будинку «Ноймейстер», який опублікував на сторінці бази даних Iostart.de каталоги свого попередника аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер» з 1933 р. до 1945 р.

Націонал-соціалістами в Європі у період з 1933 р. до 1945 р. було викрадено неймовірно велику кількість творів мистецтва – 600 тис.: із них 200 тис. у Німеччині та Австрії, 100 тис. у Західній Європі і 300 тис. у Східній Європі. Важливим є той факт, що біля 100 тис. примірників ідентифікованих творів мистецтва до нині ще не повернуто законним власникам, вони знаходяться у офіційних і приватних колекціях різних країн світу [24; 25; 26].

Досліджуючи арт-діяльність А. Вейнмюллера можна провести деякі паралелі з Г. Гурлітом, який досяг найбільших успіхів за часів панування націонал-соціалізму, але навіть після війни залишався працювати арт-дилером. У випадку його сина К. Гурліта йшлося про знахідку творів мистецтва у квартирі Мюнхена і за два роки з них на предмет обтяжуючого минулого було досліджено 500 картин. Історично склалося так, що знахідка 2012 р. у приватному володінні К. Гурліта стала «знахідкою століття» і з новою силою розпалила дискусію щодо походження предметів культури, яка триває й до нині. Вражаюча колекція включає більше 1300 полотен художників класичного модернізму. Зокрема роботи П. Пікассо, М. Шагала, П. Ренуара, А. Матісса, Е. Нольде. За оцінками експертів, загальна вартість «знахідки століття» перевищує 1 млрд. євро [27; 28]. Це стало новим поштовхом і водночас ще

одним шансом для досягнення плідних результатів у непростій справі подолання наслідків політики націонал-соціалізму.

Аукціонний будинок «Ноймейстер» також встановив плідні контакти з Німецькою державною картинною галереєю. Окрім всього іншого, це означає, що багато сучасних процесів, а також процесів минулого ще раз повинні бути висвітлені по новому.

Чому К. Штоль звернулася до історії і зважилася на такі рішучі кроки? Вона пояснила свої дії тим, що батьки завжди вчили її справедливості і з впевненістю йти по життю. У неї було відчуття того, що вона мала поділитися тією важливою інформацією, якою володіла. Наскільки велике значення вона мала – їй тоді не було до кінця відомо. І те, яку роль вона нині відіграє у торгівлі творами мистецтва на рівні федеральних земель, звичайно для неї є неочікувим. Важливим залишається значення цих документів для дослідження часів націонал-соціалізму і виведення з них правильних і корисних висновків та уроків.

Важливо розкрити і доволі вразливий бік проблеми – вже з'явилися заявники, які володіють обтяжуючими фактами і вони можуть висувати чинні вимоги. Як саме вони будуть задовольнятися і реалізовуватися – це вже юридичний вимір у їх вирішенні. Основу тут складають ці дуже важливі документи, факти і жодних спекуляцій на тему обставин чи особистостей, які були задіяні націонал-соціалістами. Напевно будуть висунуті претензії, які не можна буде підтвердити документально, однак і вони також можуть бути досліджені і залучені до актів. Варто зазначити, що це взагалі перший німецький аукціонний будинок, який дозволив зробити публічними власні занурення у замовчувальний етап історії, у злочини націонал-соціалізму. Арт-торгівля у Третньому рейху масивно була задіяна у виявленні неарійської власності та культурних цінностей. Це питання є недостатньо висвітленою сторінкою у нацистському терорі. Мюнхенський аукціонний будинок «Ноймейстер» першим дозволив подивитися на речі через призму документальних джерел – і, як слушно зазначила мистецтвознавець М. Хопф, першим поділився болючим досвідом.

Також завдяки доступу до історичних документів було реалізовано інший проект, який охоплював період після 1945 р. Здійснення цього проекту дозволило відстежити активність аукціонного будинку у ті непрості часи панування нацистів.

Цікавим й відкритим залишається питання зв'язку Р. Ноймейстера і А. Вейнмюллера, і чи було відомо першому про те, що А. Вейнмюллер був палким прибічником торгівлі творами мистецтва в Третньому рейху, одним із тих, хто співпрацював з гестапо та іншими нацистськими організаціями у справі купівлі та продажу картин та інших об'єктів культури, які були відчужені у євреїв. Р. Ноймейстер був для цього дуже молодим, народився він у 1925 р. і при захопленні влади націонал-соціалістами йому було лише вісім

років, а під час закінчення війни – двадцять. Тоді він ще не мав жодного відношення до арт-торгівлі, це заняття прийшло до нього значно пізніше. Як справедливо зазначила М. Хопп, не можна забувати про те, що у 1946-1948 рр. був дещо інший досвід і ставлення до тих найжахливіших злочинів. Втрачене мистецтво мало тоді іншу значущість. Однак під впливом Голокосту та всіх незбагнених злочинів, скоєних гітлерівським режимом, процес подолання наслідків політики націонал-соціалізму гальмувався і проходив без такої наполегливості як нині.

Клієнти, які втекли від А. Гітлера і нацистів до США, навіть за океаном позитивно висловлювалися про арт-дилера А. Вейнмюллера. Не було підстав, певно для того, щоб його однозначно звинувачувати [29; 30].

Нині тиск на аукціонні будинки доволі відчутно збільшується. Реституційні вимоги, які висуваються до музеїв та аукціонів, призвели до того, що значення актів повернення відчужених культурних цінностей стало більш суттєвим, набуло політичного виміру. Підкреслимо, що існує заява Федерального уряду, федеральних земель та комунальних об'єднань щодо розшуку та повернення культурних цінностей, особливо єврейського майна, конфіскованого шляхом переслідувань націонал-соціалістами.

Описаний приклад у арт-торгівлі – це особливий випадок, коли приватний підприємець відкриває ексклюзивні документи з даними про колишніх клієнтів, які бажають залишитися не названими. Важливо, щоб цей експеримент та дії аукціонного будинку «Ноймейстер» додали рішучості усьому арт-ринку та торгівлі культурними цінностями і надали більше простору дослідженням щодо їх походження. За таких підходів у цьому напрямі набагато більше чого можна було б досягнути.

Нині все частіше лунають звинувачення на адресу німецьких музеїв у тому, що вони мають причетність до продажу культурних цінностей нащадкам високопосадовців націонал-соціалістів. Відмітимо, що це питання є складним і потребує ретельного дослідження, а також низки доказів на предмет здійснення подібних дій. Переговорний процес відносно повернення того або іншого об'єкту – справа тривала, часто вона через об'єктивні причини затягується на роки.

Між тим, мільярди доларів у вигляді предметів мистецтва досі розкидані по всьому світі. Незважаючи на величезні зусилля із реституції викрадених колекцій, що робляться в Америці і Європі з часів Другої світової війни, близько 100 тис. об'єктів все ще не знайдені, а багато музеїв обстоюють право не повертати картини законним власникам [31].

Німецькі історики і мистецтвознавці ретельно і регулярно вивчають каталоги всесвітньо відомих аукціонних будинків на предмет появи в них творів, відчужених нацистами. Особливий інтерес викликають твори мистецтва, які розпродавалися зі знаменитих колекцій, а також твори, вилучені насильницьким шляхом у євреїв. Але відстежувати предмети культурної

спадщини, різних країн світу, що знаходяться в приватних колекціях – це дуже складна і копітка робота. Куплені на аукціонах і у приватних колекціонерів цінності не завжди мають легальне походження, досить складно простежити їх переміщення, історію від першого до останнього власника.

Складнощі виникають під час пошуку і з'ясування походження трофейного і розграбованого мистецтва. Оцінюються ті дані, які розташовані безпосередньо близько до досліджуваного об'єкту. Це написи на зворотному боці, відмітки художників і власників на картинах, рукописні записи, маргіналії, присвячення, ініціали, друк тощо.

Досить важливим є досвід ФРН останніх десятиліть у справі подолання наслідків політики націонал-соціалізму, зокрема розшуку та реституції втрачених, викрадених чи незаконно відчужених творів мистецтва. І описаний приклад, неординарний та мужній крок власниці аукціонного будинку – «Ноймейстер» К. Штоль, цілком лягає у площину державної німецької політики та доповнює заходи уряду сучасної Німеччини у даній сфері. Таке нове ставлення у громадян сучасної ФРН до успадкованої від Третього рейху проблематики, реальні кроки відомого аукціонного будинку в Баварії спроможні бути підтриманими міжнародним співтовариством та іншими учасниками арт-ринку і стати слухним доповненням до наукового дослідження історії нацизму і його загарбницької політики у царині культури та мистецтва.

Список використаних джерел та літератури

1. Datenbank Kunst- und Kulturgutauktionen 1933-1945. Adolf Weinmüller Münchener Kunstversteigerungshaus. Adolf Weinmüller Wiener Kunstversteigerungshaus. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lostart.de/Webs/DE/Provenienz/Weinmueller/AuktionNav.html?cms_param=ANAUS_ID%3D616100381%26node%3Dexpand
2. Neumeister Münchener Kunstauktionshaus GmbH & Co. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.neumeister.com/>
3. Herchenröder C. Die Kunstmärkte. – Auflage 4. – München: Econ Verlag, 1972. – 336 s.; Herchenröder C. Die neuen Kunstmärkte. Analyse-Bilanz-Ausblick. – Verlag Wirtschaft und Finanzen.; Auflage 1, 1990. – 356 s.; Herchenröder C. Die Kunstmärkte im Wandel Vom Jahrzehnt des Umbruchs in die Gegenwart. – Düsseldorf : Verlag Wirtschaft und Finanzen, 2000. – 352 s.
4. Крупнейшие аукционы Европы: где и когда? – Self made Trip. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://selfmadetrip.com/krupneyshe-auksiony-evropi-gde-i-kogda/30.10.2016>
5. Watson P. From Monet to Manhattan: The Rise of the Modern Art Market. – London: Hutchinson, 1992. – 558 p.
6. Thurns H. P. Der Kunsthändler – die Wandlungen eines Berufes. – Munich: Hirmer Verlag, 1994. – 296 s.
7. Drinkuth F. S. Der moderne Auktionshandel. Die Kunstwissenschaft und das Geschäft mit der Kunst. – Köln: Böhlau Verlag, 2003. – 308 s.
8. Ulrich W. Mit dem Rücken zur Kunst. Die neuen Statussymbolen der Macht. – Berlin: Klaus Wagenbach Verlag, 2000. – 120 s.
9. Cassady R. Auctions and Auctioneering. – Berkeley: University California Press, 1967. – 327 p.
10. Kräkel M. Auktionstheorie und interne Organisation. – Wiesbaden: Taschenbuch, 1992. – 306 s.

11. Eichwede W., Zubkova E. Zur Anatomie des Kunstraubs: Die Kunst als Opfer deutscher und sowjetischer Politik im Zweiten Weltkrieg // *Arsprototo: Das Magazin der Kulturstiftung der Länder.* – 2014. – № 4. – S. 25-29.
12. Kennedy Grimsted P. Art and Icons Lost in East Prussia The Fate of German Seizures from Kyiv Museums // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 2013. – Vol. 61. – № 1. – P. 47-91.
13. Dehnel R. Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug // *Osteuropa Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa.* – 2006. – № 1-2. – Januar-Februar. – S. 15-17.
14. Hartmann U. Immer noch Nazi-Raubkunst in Thüringer Sammlungen MDR Thüringen. – 8 February 2013, 7 February 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lootedartcommission.com/PVLSVK53591>
15. Hartung U. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941-1948). – Bremen: Edition Temmen, 2000. – S. 37-38; Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941-1943. – Bremen: Edition Temmen, 1997. – 135 s.
16. Cieslinska Lobkowicz N. Gründe, Abgründe, Ansprüche Restitutionspolitik in Polen. Die Täter, die Opfer und die Kunst // *Osteuropa Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa.* – 2006. – № 1-2. – Januar-Februar. – S. 263-287.
17. Quinkenstein M. A. Strukturen des illegalen Transfers von aus den polnischen Gebieten stammenden Kunstgütern zwischen Europa und Amerika in den Jahren 1944 bis 1949 // *Historie. Jahrbuch des Zentrum für historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften. Besatzung.* – 2013/2014. – Folge 7. – S. 370-376.
18. Hopp M. Kunsthandel im Nationalsozialismus: Adolf Weinmüller in München und Wien. – Köln: Böhlau Verlag, 2012. – 411 s.
19. Heuss A. Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. – Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 2000. – S. 385.
20. Ruppert W., Fuhrmeister C. Zwischen Deutscher Kunst und internationaler Modernität. Formen der Künstlerausbildung 1918-1968. – Bonn: Druckhaus "Thomas Müntzer", BT Weimar, VG Bild-Kunst, 2007. – 260 s.
21. Washington Conference Principles on Nazi Confiscated Art. Diplomacy in Action. U.S. Department of State. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/p/eur/rt/hlcst/122038.htm>
22. Дегенеративное искусство. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://artwworld.org.ua/ArtProm/Degenerativnoe_iskusstvo/
23. Katrin Stoll Auktionshaus veröffentlicht Datensätze aus NS-Zeit. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.deutschlandfunk.de/raubkunst-auktionshaus-veroeffentlicht-datensaetze-aus-ns.691.de.html?dram:article_id=287740
24. Entartete Kunst. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vam.ac.uk/content/articles/e/entartete-kunst/>
25. Nazi plunder. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Nazi_plunder
26. Why finding Nazi-looted art is a question of justice. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pbs.org/newshour/updates/why-finding-nazi-looted-art-is-a-question-of-justice/>
27. Sammlung Gurlitt soll ins Ausland gehen // *Süddeutsche Zeitung.* – 2014. – 7 Mai. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sueddeutsche.de/politik/testament-von-cornelius-gurlitt-sammlung-gurlitt-soll-ins-ausland-gehen-1.1953134>
28. Der Fall Gurlitt und die Folgen. – *Deutschlandfunk.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.deutschlandfunk.de/kunstfund-der-fall-gurlitt-und-die-folgen.724.de.html?dram:article_id=277429

29. Schmitz C. Kellerfund von Auktionsprotokollen der NS-Zeit. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.deutschlandfunk.de/kellerfund-von-auktionsprotokollen-der-ns-zeit.691.de.html?dram:article_id=243416
30. Солошенко В. Досвід подолання наслідків політики націонал-соціалізму // Зовнішні справи. – 2016. – № 8. – С. 28-34.
31. Катер М. Как украденные нацистами картины оказались в Университете Оклахомы. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lechaim.ru/events/kak-ukradennye-natsistami-kartiny-okazalis-v-nbsp-universitete-oklahomy/>

Солошенко В.В. Рассекреченные архивы аукционного дома «Адольф Вейнмюллер».

Основное внимание в статье уделено месту и роли аукционного дома «Адольф Вейнмюллер» («Adolf Weinmüller») в нацистской торговле произведениями искусства. Установлено, что этот знаменитый мюнхенский художественный аукционный дом заложил почву для современного искусства в Мюнхене и аукционного дома «Ноймейстер» («Neumeister»). Владелица аукционного дома «Ноймейстер» К. Штоль побудила к научному исследованию истории нацизма посредством изучения архивных документов А. Вейнмюллера.

Подчеркнуто, что открытие доступа к закрытым архивам аукционного дома «Ноймейстер» – преемника аукционного дома «Адольф Вейнмюллер» – стало большим прорывом в деле раскрытия преступлений национал-социалистов и весомым шагом в преодолении последствий тоталитаризма в Германии. Важно отметить, что на такие откровенные шаги до сих пор не решался ни один аукционный дом Германии. Таким образом, было заложено научное обоснование для реализации ряда проектов по поиску и рассекречиванию архивных документов.

Ключевые слова: Германия, аукционные дома «Адольф Вейнмюллер», «Ноймейстер», культурные ценности, коллекции, незаконное перемещение, отчуждение, национал-социализм.

Soloshenko V. Declassified Archives of the Auction House “Adolf Weinmüller”.

The focus of the article is given to the role and place of the auction house “Adolf Weinmüller” in Nazi art trade. Found that this famous art auction house in Munich laid background Modern Art in Munich and the auction house “Neumeister”. The owner of the auction house – “Neumeister” K. Stoll encouraged researching the history of Nazism by studying the case of Adolf Weinmüller’s archival documents.

Emphasized that opening access to private archives of the auction house “Neumeister” – successor house of “Adolf Weinmüller”, which was not only to cause a breakthrough in solving crimes of the National Socialists but an important step in overcoming the consequences of totalitarianism in Germany. It is important to note that such explicit steps still do not dare any auction house in Germany. Thus was laid the scientific for a number of projects to find and declassification of archival documents.

Keywords: Germany, auction houses’ “Adolf Weinmüller”, “Neumeister”, cultural values, collections, trafficking, alienation, National Socialism.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Мироненко П.В., Лакішик Д.М.

Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами: Монографія / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. – 488 с.

Аналізуючи засадничі складові розвиненої демократії, важливим постає дослідження чинників динамічної рівноваги та практики політичного плюралізму. Останній передбачає неодмінну взаємодію влади та опозиції у будь-якій країні, що стала на шлях демократичного розвитку. Плюралізм політичної системи країн розвинутої демократії передбачає можливим наявність альтернативних суб'єктів політики, які здатні впливати на процес прийняття владних рішень. Це є однією з визначальних рис демократії. Будучи потенційним суб'єктом влади та виразником думки певної частини суспільства, що має право впливати на визначення політичного порядку денного, опозиція як така є важливим об'єктом для наукового дослідження, а її функціонування – для практичного політичного аналізу.

Сучасний перебіг подій, політичних реалій у постмайданівський період поступу України обумовлюють актуалізацію проблеми опозиції для нашої держави та суспільства. Особливо гостро постає питання політико-правового визначення її статусу та можливостей впливати на корегування курсу влади. Неоднозначність та суперечливість позицій політичних акторів щодо даної проблематики підтверджують потреби як теоретичного вивчення явища, так і аналізу практики сталих демократій з метою напрацювання раціональних підходів щодо унормування становища опозиції на вітчизняних теренах.

Рецензована монографія «Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами» підготовлена авторським колективом відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України за участю науковців інших установ. Ця робота є логічним продовженням аналізу проблем, які досліджують співробітники відділу, зокрема тих, де затребуваним постає порівняльний (компаративний) метод, що набуває дедалі ширшого застосування у сучасній Україні. Відділ теоретичних і прикладних проблем політології протягом останніх років слушно досліджує звивисті шляхи процесів формування вітчизняної політичної системи у контексті перетворень на пострадянському просторі. Нинішній творчий доробок науковців покликаний посісти належне місце серед низки вже відомих їх колективних монографій, таких як: «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку» (1998); «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» (2002); «Громадянське суспільство в

сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» (2006); «Політичний клас в сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку» (2010); «Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз» (2011); «Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз» (2013). Вихід друком нинішньої монографії є узагальненим підсумком науково-дослідницької теми, яку виконали співробітники вказаного відділу.

У монографії досить ґрунтовно та виважено аналізуються проблеми взаємовідносин влади та опозиції у нашій країні за сучасної історичної доби. Оригінальними є розділи, які присвячені політичним підходам лівої опозиції, інформаційно-комунікативним технологіям взаємодії у владно-опозиційному секторі українського політикуму, механізмам взаємодії влади, бізнесу та опозиції. Прискіпливо розглядаючи ці процеси, автори аналізують основні етапи формування влади та опозиції за роки незалежності нашої держави.

Поряд з аналізом процесів, які відбуваються в Україні, автори монографії розглядають взаємини влади та опозиції в Росії, Білорусії, Молдові, інших державах СНД та країнах Балтії, а також розкривають аналогічні процеси на теренах Центрально-Східної та Західної Європи. Такий широкий контекст уможливує дослідити спільне і особливе для країн сталої демократії і для тих, які проголосили курс демократичних перетворень.

Проголошення незалежності України внаслідок розпаду СРСР, як слушно вказують дослідники, стало важливим чинником формування нової політичної системи, воно сприяло становленню багатопартійності у політичному житті суспільства та відродженню опозиції, зокрема й лівого спрямування. У рецензованій праці з'ясовано, що нинішня українська багатопартійність, як елемент внутрішньо-політичного життя, формувалася трьома шляхами. Перша група партій вийшла з лав Комуністичної партії України, першоосновою для яких була платформа, створена у роки перебудови періоду М. Горбачова. Друга група сформувалася з нечисленних нелегальних та напівлегальних опозиційних угруповань представників творчої інтелігенції та студентства: «Українського робітничо-селянського союзу», «Української Гельсінської групи», «Українського демократичного союзу», Українського культурного клубу, Українського християнського-демократичного фронту, Українського екологічного руху, «Зеленого світу», об'єднання київських письменників «Рух» та ін. Повернення до України і легалізація емігрантських політичних об'єднань, згуртованих на принципах радикального націоналізму та антикомунізму, сформувало третю групу української багатопартійності (с. 41-44).

Ідейно-теоретичні підвалини програм сучасних українських партій лівого спрямування мають дві суперечливі особливості. З одного боку, всі вони є формальними послідовниками марксистсько-ленінського вчення. З іншого – в реальній політичній практиці – схильність до соціал-демократичного напрямку.

Подібна ідейно-ідеологічна розбіжність ставала причиною гострої конфліктної ситуації не тільки між лівими політичними партіями, а й власне усередині партій, що призводило до гальмування створення єдиного лівого опозиційного альянсу та відповідних розколів у партіях.

З 1993 р., як стверджують дослідники, починається лівий ренесанс в українському політичному процесі, найвиразнішим проявом якого були парламентські вибори 1998 р. і президентські вибори 1999 р. Після цього політична суб'єктність провідних лівих партій неухильно скорочувалася з суттєвими втратами не тільки у діяльності Верховної Ради України, але й органах місцевого самоврядування (с. 45-55).

Автори стверджують, що перші роки незалежності України створили певні сприятливі умови для формування консолідованої лівої опозиції, яка потребувала вагової підтримки населення, але цього не відбулося. Неузгодженість дій, зокрема лівих парламентських фракцій, амбітність лідерів партій, внутрішньопартійні конфлікти і розколи звели нанівець ці можливості. Після 1998 р. частка лівих партій у політичному ландшафті країни неухильно скорочувалася, а уособленням цих процесів були перетворення окремих лівих партійних структур на політичних маргіналів.

Останній радикальний перебіг політичних подій в Україні зумовив актуалізацію проблеми взаємодії влади і опозиції. Особливо гостро постало питання інформаційно-комунікативної діяльності. В сучасній Україні існує брак довіри до влади та опозиції. За такої ситуації потенціал, закладений у концепціях інформаційного суспільства, повинен бути реалізований з максимальною користю. За часів, коли відбуваються важливі зміни у суспільстві, надзвичайно актуально постає проблема спрямованості та сутності розвитку взаємин влади і опозиції (с. 73-88).

Специфіка української опозиції полягає у тому, що за роки незалежності України вона стала невід'ємною складовою політичної системи. Практично всі провідні політичні сили за цей час встигли побувати як при владі, так і в опозиції, але населення не має належної довіри ні до однієї, ні до іншої.

Опозиція у багатьох розвинених країнах відіграє важливу роль в усіх сферах життєдіяльності громадян та країни. У випадку з Україною опозиційні сили завжди намагалися залишитися при владі задля того, щоб захистити свій бізнес та отримати його недоторканність. Нині все повторюється, адже «політична смерть» для багатьох політиків може назавжди відлучити їх від державних бюджетів. Сучасна українська опозиція сподівається, що у майбутньому їй ще вдасться прийти до влади. Натомість, діалог влади з опозицією – це завжди пошук нових шляхів розв'язання загальнонаціональних проблем, нових технологій та необхідних ресурсів.

Нині однією з найважливіших світових тенденцій є зростання впливу бізнесу на політичні процеси. У період трансформації економічної системи України великий бізнес спрямовував усі свої зусилля на досягнення

домовленостей із владою з метою отримання надприбутків, а підтримка бізнесом опозиційних партій та рухів не була характерною ознакою того часу. На початку 2000-х рр. великий капітал і влада вже існували в режимі тісної взаємодії – держава надавала свою підтримку тим галузям, у яких був зацікавлений великий капітал, а бізнес-групи надавали фінансову й політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечували їм державний патронат під час придбання об'єктів державної власності. Ці та інші чинники створювали засади неконкурентних відносин на ринку та політичної корупції. Як з'ясовують дослідники, великий капітал стає активним суб'єктом політичної боротьби за владу в період «помаранчевої революції» та після неї на парламентських виборах у березні 2006 р. (с. 133-137). Ситуація докорінно змінюється після 2010 р., коли Президентом було обрано В. Януковича: до 2010 р. великі корпорації використовували владу у власних інтересах, після цього року – влада використовує адміністративний ресурс для створення власної бізнес-імперії (с. 137-141).

У монографії слушно зазначається, що весь великий капітал в Україні надто політизований, а для українських буржуа характерною є підтримка різних політичних партій. До того ж механізми взаємодії великого капіталу з владою і опозицією абсолютно ідентичні. Підтримуючи ті чи інші політичні проекти (провладні та опозиційні), великий капітал розраховує на представництво та реалізацію власних інтересів.

Як зазначають дослідники, на противагу Україні, політична історія сучасної російської опозиції має дещо іншу специфіку: держава повністю контролює життя людини (спрощене трактування російського консерватизму) або обмежує цей вплив (російські ліберали). Останнє відбувається тоді, коли російські ліберали «згадують», що їх країна є частиною Європи, де свобода людини – це цінності, а не пустий звук.

Головними факторами, які зумовили «маргіналізацію» російської опозиції, дослідники визначають наступні:

- президентська політична система є максимально несприятливою для опозиції за визначенням. У межах політичної конструкції президентських режимів опозиція може досягти своїх цілей, якщо її кандидат отримає посаду президента. Реалізувати цей план дуже складно: навіть КПРФ, яка була досить сильною у 1996 р., мала електоральний та фінансовий ресурс, не вирішила це питання;

- мотиви та структура еліти. Якщо у 1990-х рр. російська структура еліти була надзвичайно фрагментованою, що залишало місце для маневрів опозиції та її підтримки різними представниками еліти, то у 2000-х рр. це поле різко звузилося. Специфіка російського режиму початку ХХІ ст. полягає у тому, що опозиція не проголошується поза законом. Окрім того, окремі її представники допускаються до влади. Але для нейтралізації конкуренції опозиції із

провладними партіями використовується широке коло опосередкованих методів (с. 190-198).

У монографії зазначається, що знищення та девальвація російської опозиції як сили, що здатна популяризувати альтернативне владному бачення майбутнього протягом 2000-2013 рр., та шалена пропаганда, спрямована на формування популярного серед населення неоімперського порядку денного, забезпечили чинній владі майже монолітну підтримку її антиукраїнської та антизахідної риторики. Російська правляча влада, яка знищила політичну конкуренцію, що позбулася дієвих акторів, здатних формулювати альтернативний владному порядок денний та отримувати його підтримку з боку росіян, лише повернула цю специфіку на свою користь.

Дослідивши процеси становлення президентської форми правління та партійної системи в нових незалежних державах, автори монографії слушно стверджують про наявні спільні риси, зумовлені спільним радянським минулим та подібністю соціально-політичного розвитку після набуття суверенітету. Однією з таких рис є наділення президента великими владними повноваженнями, що є характерним для держав з президентською та змішаною формою правління. Авторитарна модель, що виникла на початку 1990-х рр. з радянської спадщини, стала основною формою правління, організації та еволюції політичних систем у Центральній Азії.

На думку спеціалістів з конституційного права, до 1996 р. всі центральноазійські держави стали суперпрезидентськими системами, у яких президент та його адміністрація контролюють прийняття політичних рішень, а парламент та суди мають лише номінальну незалежність (с. 234). Залишаючись спадщиною радянської системи та політичної культури, жорстко централізоване управління стало механізмом, за допомогою якого керівники цих держав намагалися не тільки зберегти, а й посилити контроль над всіма процесами суспільного життя і над суспільством в цілому (с. 235-250).

У рецензованій монографії з'ясовуються специфіка і характерні риси, що притаманні для інших пострадянських країн – Грузії, Азербайджану та Вірменії. З розпадом СРСР держави Закавказзя були втягнутими у тривалий збройний конфлікт з автономними областями (Грузія) або у пряме протистояння за території (Вірменія та Азербайджан – війна за Нагірний Карабах). Усі ці конфлікти безпосередньо впливали на побудову державної моделі в цілому та відносини влади та опозиції зокрема. Питання війни завжди консолідували національні інтереси всередині країни, але неминуче призводили до обмеження свобод, економічної кризи і, як результат, побудови авторитарної моделі управління.

Загалом на прикладі держав Закавказзя дослідники простежують загальні тенденції становлення взаємовідносин між владою та опозицією у 1990-х рр., які відбувалися на тлі військових подій у цих країнах, коли пріоритетним завданням було збереження територіальної цілісності держав. Відбувалася

постійна ротація еліт у владному середовищі з поступовим об'єднанням останніх наприкінці 1990-х рр. у потужні моноеліти, які спромоглися стабілізувати економічну та політичну сфери в своїх державах. Відносна стабільність і поступове економічне зростання, повний контроль за інформаційними джерелами призвели до деградації громадянського суспільства (с. 284, 292-295, 301-303).

Проте, на початку 2000-х рр. розвиток трьох держав Закавказзя пішов різними шляхами. Завдяки «революції троянд» у Грузії відбувся повний демонтаж старої владної еліти та приходу до влади нових керівників на чолі з М. Саакашвілі (с. 285-288). Таким чином Грузія стала взірцем проведення реформ та подальшої демократизації суспільства. Водночас Азербайджан та Вірменія вдалися до подальшого посилення авторитарних тенденцій та пригнічення діяльності опозиційних сил на політичному просторі (с. 296-299, 304-306).

Відмінністю партійних еліт країн Балтії, як і країн ЦСЄ, стало те, що як комуністичні партійці та їх наступники, так і реформатори-опозиціонери об'єднали свої зусилля задля реформування країни. Влада та опозиція були однаковими щодо визначення вектору розвитку країн – відновлення державності та «повернення до Європи». Водночас в Україні її «багатовекторність», а точніше – невизначеність, дозволяла партійній еліті «грати в різні ворота», а за великим рахунком, спиратися, переважно на популізм (с. 312-324).

Як свідчить наведений у монографії аналіз, Литва, Латвія та Естонія нині є консолідованими демократіями і значно випереджають у цьому процесі інші пострадянські країни. Учасники конкуренції влада-опозиція змінювались і оновлювались. На відміну від України, у децентралізованих партіях Литви, Латвії та Естонії, переважна більшість лідерів популяризують партію (с. 325-330).

За оцінкою дослідників, у країнах Балтії сформувався інститут конструктивної опозиції, аналогічний Польщі, Угорщині, Чехії та Словенії. Розвиток країн Центрально-Східної Європи є прикладом переходу від авторитарного типу політичного режиму до демократичного з порівняно низьким рівнем транзакційних витрат. Це країни, де конструктивна опозиція сформувалася «з першої спроби».

Автори монографії слушно наголошують на необхідності враховувати, що у більшості країн Європи, як, власне, і у США, діяльність опозиції не регулюється окремими законами. Це твердження однаково поширюється як на діяльність інституційно оформленої опозиції, яка функціонує в парламенті, органах місцевого самоврядування (фракції політичних партій), так і поза межами відповідальних органів. Тобто, опозиція в суспільстві в цілому представлена окремими громадянами, організаціями, партіями, рухами, які не поділяють офіційного курсу, і яка не є інституційно оформленою (с. 384).

Проблема взаємовідносин влади і опозиції нині є вкрай актуальною. У сучасній Україні спостерігається брак довіри до влади та опозиції. У цьому контексті існує два типи протиріч. Перший – ідеологічні, коли сторони добре знають позиції одна одної, але мають протилежні погляди. Другий тип протиріч походить від неповної інформованості. Якщо говорити про взаємодію «влада-опозиція», то у низці випадків незадоволеність формується через неповне або неправильне розуміння мотивів або наслідків рішень, що приймаються.

Водночас, як зазначають дослідники, опозиція ще не сприймається українським суспільством як реальна альтернатива владі. Коли влада починає тиснути на таких політиків, у них виникає альтернатива: або приєднатися до влади – ставати опозиціонерами-опортуністами, або йти на конфронтацію – бути радикалами. Тож автори монографії вказують, що за останні роки в Україні майже нічого не змінилося у кращій бік і довіра людей до влади не зросла, а лише збільшилася кількість важелів впливу на населення.

Вельми корисними для експертів, дослідників, а також для політиків та широких кіл громадськості стануть матеріали монографії, що розкривають практику взаємовідносин між владою та опозицією у країнах сталої демократії. Зокрема, це стосується слухних підходів, конструктивної взаємодії влади та опозиції у Великобританії, Німеччині, Франції, Швейцарії тощо.

Таким чином, монографія зацікавить науковців, політиків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами політичної науки та переймається проблемами ефективності взаємодії влади та опозиції. Зосередження уваги на пошуках більш оптимальних шляхів розв'язання животрепних проблем розвитку країни і суспільства покликані стати спонукальними мотивами як до відкритих дискусій, так і конструктивної співпраці влади та опозиції. Демократичний режим та відповідні принципи мають стати не лише процедурними нормами для сучасної України, але й запорукою розв'язання проблем та віднайдення суспільством відповідей на виклики, що ставить перед вітчизняною владою та всіма політичними силами XXI ст.

Слісаренко О.М.

Калашников В.М., Малишко В.М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607-1775 рр.): Монографія / За ред. і з передмовою І.Б. Усенка. – К.: Логос, 2015. – 406 с.

Українська історична наука одержала нове дослідження з ранньої американської історії XVII-XVIII ст. Авторами книги стали відомий фахівець з ранньої історії Сполучених Штатів Америки, доктор історичних наук, професор Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара Віктор Михайлович Калашников та доцент цього ж університету кандидат юридичних наук Валерій Миколайович Малишко.

Цей науковий тандем подарував історичній спільноті України доволі цікаве комплексне наукове дослідження на межі всесвітньої історії та історії держави і права, адже історико-правові дослідження, на нашу думку, є різновидом як загальноісторичних, так і юридичних досліджень.

Структура роботи витримана у традиційних для сучасної української історичної науки межах. Перша частина присвячена аналізу історіографічних досягнень та розлогої джерельної бази. У другій, третій та четвертій частинах автори структурували матеріал у хронологічній послідовності. Друга частина присвячена ранньому періоду англійської колонізації Північної Америки (1607-1664 рр.), яка відбувалась водночас із спробами інших країн започаткувати свої колоніальні володіння в даному регіоні. У третій частині автори розглядають історію англійських колоній у другій половині XVII ст., після того як Британія витіснила з Північноамериканського континенту європейських конкурентів, насамперед голландців. Завершальна, четверта частина дослідження, містить матеріал наступного XVIII ст.

Кожна з частин має однакову структуру: один з розділів присвячений організації регіональної влади в Британських Американських колоніях, ще один – історії піратського та контрабандного промислів, який, на думку авторів, мав вирішальний вплив на формування управлінських та правових інститутів Британської Америки. Логічно витікає з даної структури наявність ще одного розділу, де проаналізовано правові засади рабської та примусової праці на теренах американських колоній Британії.

Дослідження авторів спирається на широке коло джерел та літератури – 545 бібліографічних позицій, з них 400 англомовних, 2 франкомовних, 113 російськомовних та 30 україномовних. Серед цього загалу 26 праць належать авторам рецензованої книги (українською чи російською мовами), ще 11 матеріалів належать іншим учням професора В. Калашникова. До речі, співавтори даного дослідження раніше не публікували спільних праць, таким

чином, для них обох це перша «проба пера» у тандемі. Серед інших 106 бібліографічних позицій кириличним алфавітом 9 належать різної якості підручникам та посібникам. На думку рецензента, не варто в суто наукових монографіях вдаватися до використання такої літератури, якщо тільки вона не є предметом наукового дослідження, оскільки підручники завжди є вторинним матеріалом, а не оригінальним науковим дослідженням.

До згаданого загалу англomовної літератури автори включили 9 раніше не опублікованих джерел, що, звичайно, підвищує цінність даного дослідження. Ще більше підсилило б якість запропонованої праці, якби автори згадали б у історіографічному огляді праці також інших іноземних авторів, наприклад, німецьких, іспанських чи голландських. Скажімо, не використовують автори досліджень відомого німецького фахівця Х. Діппеля, який, крім власне історичних праць з історії США, досліджував витoki американського конституціоналізму XVIII ст.¹ Щоправда, праці одного німецького дослідника у історіографічній огляд співавтори все ж включили, але чомусь у підрозділ 1.1 – «Американська та британська історіографія проблеми» – К. Маркса. Однак посилання на дві його роботи не носять принципового характеру, бо безпосередньо не стосуються теми дослідження, а містять лише загальну негативну оцінку шляхів первісного накопичення капіталу у США. Хоча, власне, ці шляхи в будь-якому цивілізаційному середовищі не можуть бути позитивними, чи то знищення іспанськими конкістадорами цивілізацій Мезоамерики, чи пограбування європейськими піратами іспанських «золотих флотів», чи колоніальні загарбання Індії, Африки, Південно-Азійських країн, Кавказу, Сибіру, Далекого Сходу країнами Європи, Росією та Японією, чи навіть відносно безкровна колонізація Австралійського континенту.

Що стосується першої частини, де співавтори аналізують наукові досягнення англomовних авторів, а також російсько- та україномовну літературу, то зрозумілою стає різниця щодо того наукового доробку, що сформувався за два століття вивчення історії США. Аналіз англomовної літератури займає 20 сторінок, водночас як російським та українським історикам припало втричі менше. Особливістю аналізу є підкреслення співавторами наявності в тій чи іншій праці сюжетів, присвячених вивченню даним істориком інститутів примусової праці, як тимчасового, так і постійного рабства, хоча заявлена тема дослідження спрямована дещо на інші колоніальні інституції. На нашу думку, підсилило б історіографічний огляд англomовної літератури й звернення уваги співавторів на праці М. Цукермана² та

¹ Диппель Х. Американский конституционализм и народный суверенитет. Неизученная проблема // Американский Ежегодник, 1992. – М.: Наука, 1993. – С. 38-51; Dippel H. Die amerikanische revolution. 1763-1787. – Kassel, 2010. – 133 s.

² Zuckerman M. Peaceable Kingdoms: New England towns in eighteenth century. – N.Y.: A.Knopf Published, 1970. – 329 p.

В. Вільсона³. Не зовсім зрозумілим є неодноразова згадка співавторами лідера «школи прогресистів» Ф. Тернера, праці якого відсутні у списку літератури.

Найбільш вдалим, на нашу думку, є другий розділ першої частини, де авторами здійснено аналіз особливостей джерельної бази дослідження та роз'яснено понятійний (термінологічний) апарат, що його використали автори. Вони застосували структуру джерел, що використовується в англо-саксонській історіографії. На цьому тлі стає зрозумілим виділення співавторами окремого підрозділу у списку літератури – «Праці колоніальних хроністів», який би за нашою типологією входив би до попереднього розділу «Наративні джерела».

При викладені основного матеріалу у трьох наступних частинах привертають увагу розділи, що стосуються утворення, розвитку та функціонування інститутів регіональної влади у Британських Американських колоніях. Структурно та тематично вони повторюють матеріал з однієї з попередніх монографій В.М. Калашникова – «Еволюція інститутів держави і права у Північноамериканських колоніях європейських країн (XVII-XVIII ст.)», опублікованої у 1999 р. за редакцією рецензента. Не дивно, що глибина опрацювання процесів державотворення в колоніальних регіонах значно поліпшилася, хоча в основі своєї автор залишився на тих самих концептуальних позиціях, де поєднується переважно формаційний та елементи цивілізаційного підходів. Це знайшло відображення у включенні співавторами монографії (діаграфії?) розділів, що стосуються інститутів примусової праці загалом, та «чорного» рабства зокрема. Детальний розгляд цього соціально-економічного явища займає майже 30% усього тексту монографії. Підкреслюючи суспільні суперечності, автори інколи припускаються нелогічностей. Наприклад, описуючи ситуацію у Новій Англії вони роблять висновок про загострення аграрного конфлікту між великими землевласниками та чисельним фермерським (понад 90% мешканців регіону) населенням. Проте вже наприкінці цієї сторінки вони підкреслюють, що «У Новій Англії практично не було лендлордів, а переважали власники «середньої руки» (с. 350). У підсумку авторам, як нам здається, вдалося обґрунтувати тісний зв'язок між зростанням економічної потужності колоній, особливо очевидним у Новій Англії, та формуванням підвалин американської визвольної революції в останній чверті XVIII ст. Простежено також вплив на колоніальне суспільство законодавчих досягнень метрополії під час Англійської буржуазної революції, поширення гарантій особистості, зокрема, так званого «Хабеас корпус акт». Розбіжності у характері економічного розвитку Півночі та Півдня Сполучених Штатів, не ліквідовані під час першої американської революції, згодом призвели до другої американської буржуазно-демократичної революції у формі громадянської війни.

³ A history of the American people. – In 5 vol. – N.Y.- L.: Harper and brs, 1902.

Безумовним позитивом рецензованого дослідження можна вважати матеріали, підготовані В.М. Малишком, присвячені висвітленню ролі та особливостей функціонування різноманітних проявів піратства на східно-американському узбережжі: приватирства, каперства тощо. Автор повідомляє багато цікавих деталей, наводить тексти документів тієї епохи (с. 359-360, 361-363, 364-368), що дозволяє читачеві зробити й власні висновки стосовно такого явища, як піратство та його впливові на державотворчі процеси у Британських Американських колоніях. Ці матеріали автор підкріпив суто економічними міркуваннями та аналізом існуючих теорій грошей (с. 255-256). У своїх висновках В.М. Малишко більш наполегливо, ніж його співавтор, дотримується формаційної теорії суспільного розвитку та дозволяє використовувати літературні прийоми у науковому тексті на зразок – «геополітичний бандитизм» (с. 356), «головний океанський розбійник – Альбіон» (с. 357), «Британський флот...чинив розбої на океанах» (с. 359). Зустрічаються у нього й досить категоричні, хоча, на нашу думку, незрозумілі висновки: «У наш час морський розбій знов є засобом вирішення геополітичних проблем розвинених держав світу» (с. 368). Які саме розвинені країни звинувачує автор у морському розбої? Напевне, також перебільшенням є припущення автора, що «джерелами первісного нагромадження капіталу для перших американців були піратство і контрабанда...» (с. 377). Вочевидь, більш коректним було б підкреслити, що піратство і контрабанда були одним з джерел первісного накопичення капіталу, тим паче, що автор кількома рядками нижче ганьбить інші джерела такого накопичення – експлуатацію чорних рабів, експансію проти індіанців тощо. Інколи автор вдається до дослівних текстуальних повторів, очевидно, з метою закріплення у свідомості читача своєї концепції (абзаци на с. 258 та с. 358-359 щодо явища «корсарства»).

У висновку дослідження автори слушно підкреслюють унікальність державно-правового та економічного розвитку США, що спочатку здійснювався на суто буржуазній основі. Але майже одразу читач стикається з фразою: «Виникнення цієї держави стало результатом...первісного нагромадження капіталу...уособленого у піратстві, контрабанді, торгівлі рабами і приватирстві, тобто, морському розбої...» (с. 378). Але у дослідженні також наводився значний фактологічний матеріал стосовно формування на ґрунті фермерського господарства засад громадянського суспільства у Новому Світі, яке зрештою й виступило зі зброєю в руках проти колоніального панування Британської Корони, за побудову нового республіканського ладу, підвалинами якого є дотримання основних природних прав людини. Якби перераховані негативні явища дійсно створювали підвалини промислово розвиненого суспільства, то ученим довелось б вивчати феномен Алжиру, чії пірати та работоргівці у цей час наводили жах на європейських та американських мореплавців. Але вже через кілька абзаців автори знову згадують про реалізацію ідеї «народного суверенітету» через представницькі

збори, тауншипи та обрання посадових осіб. Надалі автори підсумовують етапи розвитку інституту примусової праці у Британській Америці та його законодавче забезпечення.

На нашу думку, у вступі автори дослідження подали розлогу цитату з О. Пушкіна про негативи американської демократії. Повністю погоджуючись з думкою про високі літературні якості творів, що критикували ранній етап американської демократії, зокрема згаданого авторами Ф. Купера, вважаємо, що авторам все ж таки варто було зазначити, що американська демократія не законсервувалася на межі XVIII-XIX ст., а пройшла низку фаз – очищення Громадянською війною 1861-1865 рр., Реконструкцією 1865-1877 рр. та подальшу еволюцію американської державності у XX ст., що й привело її до лідерських позицій наприкінці XX – початку XXI ст. Як наголошував У. Черчіль (1947 р.): «Ніхто й не прикидається, що демократія є досконалою формою управління, яка дає відповіді на всі питання, якщо не брати до уваги всіх інших, ще гірших, які вже використовувало людство». Якщо ж застосовувати у наукових працях погляди літературних класиків, то можна було б пригадати й протилежну О. Пушкіну думку корифея нашої літератури Т. Шевченка про державний лад заокеанської республіки: «Коли діждемось Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись!»⁴. Щоправда, у своїх творах Т. Шевченко засуджував довічне рабство білих в Російській імперії у XIX ст.

Низку невдалих лексем застосували і редактори даного дослідження: на сторінках 7 та 9 вжито термін «засвоювали територію». Як нам здається, правильніше було б вжити термін «освоювали», або «опанували». Не зовсім зрозумілим, на нашу думку, є вживання авторами зворотів «вітчизняних учених», «вітчизняних демократів» (с. 8, 21) тощо. Оскільки автори не називають конкретних імен, важко збагнути чи мова йде про власне українських вчених та політиків, чи мається на увазі також і вчені з колишнього радянського простору. Як здається рецензенту, у науковій літературі також не слід використовувати термін «землеробство», «землероби», що є прямою калькою з російської мови. Натомість, у нашій мові є цілком адекватний термін «хлібороби». Власне, автори дослідження теж його знають та вживають (с. 350). Також неправильно вжито вираз «вичавлення додаткової вартості», на нашу думку, краще було б «витискання...» (с. 20). Крім того, на думку рецензента, авторам-правникам варто уникати вживання евфемізму «карний злочин», широко розповсюджений у нашій юридичній літературі. Нормам української мови більше відповідає термін «кримінальний злочин», адже й кодекси, за якими настає відповідальність за злочини, називаються «Кримінальним» та «Кримінально-процесуальним». Проте це зауваження рецензента адресується не лише співавторам монографії, й не може бути

⁴ Шевченко Т.Г. Кобзар. – К.: Дніпро, 1972. – С. 556.

закидом лише до даної монографії. На сторінці 38 при перекладі допущено помилку, і Палата громад перетворилась у Палату городян. Помилка перекладу зустрічається й на сторінці 356, де «корислива мета» перетворилась у «корисну».

Прикрим недоглядом уже не авторів, а редакторів є 145 позиція у списку використаних джерел. Це одне з двох франкомовних джерел серед велетенської кількості англomовних чомусь подане у скороченому варіанті. Досить не просто зрозуміти, що мова йде про паризьке видання праці В. Сміта «Сучасний стан Штату Пенсильванія». Також не простежили редактори й за 173 позицією списку використаних джерел, де згадано «Encyclopedia Britannica», але без вказівки видання та конкретного тому. Чи можливо, автори користувалися електронною версією енциклопедії?

Хоча книга досить насичена чорно-білими ілюстраціями, однак вона б набагато виграла, якби автори додали до неї одну-дві карти американських колоній, скажімо середини XVII ст. та напередодні війни за незалежність, яка заявлена верхньою хронологічною межею дослідження. Картографічні матеріали завжди допомагають краще сприймати складний історичний матеріал слабо підготовленому читачеві, організації його мислення.

Загалом, українському читачу, студенту чи науковцю, варто ознайомитися з даною книгою, насамперед через об'ємну та детально проаналізовану авторами англomовну літературу, накопичену за 200 років досліджень. Авторами введено у науковий обіг раніше невідомий або маловідомий історичний фактаж, висвітлено непростий та суперечливий історичний шлях американського народу до свободи та сучасних лідерських позицій. Лейтмотивом цього ж руху стала крилата фраза: «Суспільства, що спочатку обіцяли хліб, а потім свободу, зазвичай не давали ні хліба, ні свободи. Суспільства ж які обрали свободу, зазвичай досягали і того, і іншого»⁵.

⁵ Новак М. Свобода в американском понимании // Америка. – 1983. – Апрель. – № 317. – С. 4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Дорошко Микола Савович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лакішик Дмитро Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Макаренко Віктор Павлович – доктор філософських та політичних наук, професор, Заслужений діяч науки Російської Федерації, професор кафедри теоретичної та прикладної політології Південного федерального університету (м. Ростов-на-Дону, Російська Федерація).

Мироненко Петро Володимирович – доктор політичних наук, доцент, директор Громадської організації «Міжнародний інститут гуманітарних технологій», президент Громадської організації «Академія політичних наук».

Недошитко Ірина Романівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Орлова Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Потєхін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Слісаренко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права, історії права та політико-правових вчень Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України Міністерства закордонних справ України.

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Яковенко Наталя Леонідівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

CONTRIBUTORS

Vidnianskyi Stepan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Department of International Relations and Foreign Policy of Ukraine of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Derzhaliuk Mykola – Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Doroshko Mykola – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Country Studies of Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Lakishyk Dmytro – Ph.D. in History, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Makarenko Victor – Doctor of Philosophy and Political Sciences, Professor, Honored Worker of Science of the Russian Federation, Southern Federal University (Rostov-on-Don, the Russian Federation).

Myronenko Petro – Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Director of the Public Organization “International Institute of Humanitarian Technologies”, President of the Public Organization “Academy of Political Sciences”.

Nedoshytko Iryna – Ph.D. in History, Senior Lecturer of Ternopil National Economic University.

Orlova Tetyana – Doctor of Historical Sciences, Professor of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Potiekhin Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Rozumyk Volodymyr – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Slisarenko Oleksandr – PhD in History, Associate Professor, Oles Honchar Dnipro National University.

Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow, Scientific Secretary of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Chekalenko Ludmyla – Doctor of Political Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Department of Foreign Policy and

Diplomacy of the Diplomatic Academy of Ukraine of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

Chyrko Bohdan – Ph.D in History, Associate Professor of Educational and Scientific Humanitarian Institute of V.I. Vernadskyi Tavria National University.

Yakovenko Natalya – Doctor of Historical Sciences, Professor of Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235-44-99; (097) 946-73-75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Вимоги до оформлення: файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами;
- анотація (резюме) українською, російською та англійською мовами (не менше 900 знаків з пробілами кожна);
- ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- окремим файлом – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail;
- назва файла статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файла з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

Послідовність розміщення елементів статті: УДК (ліворуч); на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч); назва статті (великими літерами по центру); анотація і ключові слова мовою статті; виклад основного матеріалу статті; джерела та література (нумерація позицій ручна); прізвище, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською).

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади опису наведено на сайті Книжкової палати України (у зразку елементи, виділені напівжирним курсивом, є необов'язковими, їх не потрібно включати до бібліографічного опису).

Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

Обсяг статті – 0,5 ум. друк. арк. (20 тис. знаків з пробілами).

Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень та не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Детальніша інформація щодо умов публікації розміщена на сайті журналу «Проблеми всесвітньої історії» (<http://ivinas.gov.ua>).

Наукове видання

Проблеми всесвітньої історії

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(3), 2017

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Оригінал-макет виготовлено видавництвом «Фенікс»

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,52.

Тираж 300.

Зам. №16-245-2

Віддруковано в друкарні Видавництво «Фенікс»

03680, вул. Шутова, 13Б, м. Київ

Св-во суб'єкта видавничої справи ДК №271 від 07.12.2000 р.